

Velkey György László

Az „irodalmi öntudat” szerkezete és változásai az 1960-as években

Doktori (PhD) értekezés

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Hargittay Emil

Témavezetők: Dr. Bazsányi Sándor és Dr. Hidas Zoltán

2020

Tartalom

Bevezetés	3
A műimmanens poétikák tündöklése	15
A prózafordulat és az irodalmi kánon	15
A '60-as évek helye	17
Változó esztétikák: az 1960-as évek két regényének egykorú recepciója	34
Az irodalomkritika mint probléma	35
A <i>Rozsdametű</i> kritikái	43
A látogató	58
Az <i>Állásfoglalás</i> előkészítése	69
A nyilvánosság alatt	69
A korpusz	71
A tömegkultúra problematikája	99
A strukturalizmus Magyarországon	102
A strukturalizmus megjelenése és értékelése	102
Roland Barthes magyar recepciója	113
A strukturalizmus-vita	121
Konklúzió	153
Bibliográfia	156

Bevezetés

Ismert tanulmányában Pierre Bourdieu úgy foglalja össze az irodalmi mezőre fogalmát, hogy két nagy értelmezői hagyományt állít szembe egymással.¹ Az „internalista-tautegorikus” megközelítést, amely – véleménye szerint – a New Criticismben nyerte el legvilágosabb megfogalmazását, és a „tisztá” irodalom jegyében abszolutizálja a szöveget, valamint az „externalista-allegorikus” értelmezést, amely főként a marxista kutatásra jellemző, és a művet valamely társadalmi osztály érdekeivel összefüggésbe hozza értelmezni. Az előbbivel azt szegezi szembe, hogy nem számol azzal a ténnyel, hogy az irodalom a „történelmi munka történelmi terméke”, az utóbbit pedig túlzott redukcionizmusa miatt bírálja, amely következtében elhanyagolja „a kulturális tárgyak belső logikájának szerkezetének mint nyelvnek a kérdését”.

A magyar irodalomértelmezés – amelybe az angolszász kritika értelmében jelen vizsgálódás során beleértjük az irodalomtörténeti, irodalomtudományos és kritikai teljesítményeket – a 20. század második felében e három olvasási mód dialektikus egymásra következését mutatja. A korábbi évtizedek marxista monopóliumának externalista irodalomértelmezését a tiszta irodalomba vetett hit és az internalista olvasási mód követte, a legutolsó időben azonban a kultúratudományos fordulat jegyében egyre nagyobb teret nyernek azok az értelmezői teljesítmények, amelyek az alkotások, szerzők, irányzatok vagy műfajok – tehát a tágan értett irodalmi mű – kontextusát helyezik a figyelem középpontjába, más értelmezési módok pedig olyan irányba is kinyitják a szöveg korábban zártnak tekintett terét, hogy az irodalmi műnek emancipatorikus funkciót tulajdonítanak. Mindezek a fejlemények eltérő területeken és sokszor igen eltérő esztétikai koncepciók jegyében állnak. Ami összeköti őket, az az internalista értelmezői pozíció fokozatos lebontása és megkérdőjelezése.

Változik az irodalmi mű felfogása, megközelítése. Sorra születnek azok az elméleti munkák, amelyek az irodalmat mint társadalmi jelenséget értelmezik és akár heteronóm összefüggési viszonyokba állítják. Példaként utaljunk itt Bagi Zsolt pályájának alakulására, amelyet két könyve fémjelez, *Az irodalmi nyelv fenomenológiája*², valamint a tizenegy évvel későbbi *Az esztétikai hatalom elmélete*³. Az előbbi kötet az irodalmi nyelv mint fenomén megragadására tett kísérlet, míg az utóbbi kulcsfogalma a kulturális emancipáció és annak lehetőségei. Változik az irodalmi kritika, egyre erőteljesebben jelennek meg azok a hangok,

¹ Pierre BOURDIEU, *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához* = WESSELY Anna szerk., *A kultúra szociológiája*, Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 174–185.

² BAGI Zsolt, *Az irodalmi nyelv fenomenológiája*, Bp., Balassi, 2006.

³ Uő., *Az esztétikai hatalom elmélete. Kulturális felszabadítás egy újbarokk korban*, Bp., Napvilág, 2017.

amelyek egy-egy mű értékelésénél annak emancipatorikus teljesítményét is mérlegre teszik. Sőt, ezt az alapállást számon is kéri a kritikai diskurzus más szereplőitől⁴.

A történeti elemzések körében is hasonló eltolódások tapasztalhatóak, amelyek más területeken megmutatkozó változásokkal járnak együtt. A történeti értelmezések is egyre nagyobb hangsúlyt kap az irodalom kontextuális tere vagy az irodalmi mező változásainak sorozata. Ezzel párhuzamosan végbemenő fejlemény, hogy a korábban uralkodó irodalomtörténeti kánonok is veszítenek érvényükből, gyakran válnak témává korábban a kánon peremére szorult alkotások, korszakok vagy irodalmi műfajok, marginalizált művészeti közösségek. Ebben a vonatkozásban példaként említendő Szolláth Dávid munkája, amely az 1945 előtti kommunista esztétikát⁵, valamint Scheibner Tamás könyve⁶ amely a Rákosi-korszak irodalmi viszonyait vizsgálja. Ezek az irodalomtörténeti vállalkozások rendszerint a történeti kutatás léptékét, valamint az irodalmi művek státuszát is újragondolják. Mindkét mű vezérfogalma egy-egy társadalomtudományi vagy antropológiai színezetű kategória, így Szolláth a kommunista aszkézis fogalmát alkotja meg és ezt olvassa rá irodalmi műalkotásokra és művészeti gyakorlatokra, míg Scheibner a szovjetizálás fogalmával teremt posztkoloniális tudományos keretet az 1948-tól kezdődő irodalomtörténeti korszak elbeszélésének.

E két utóbbi példa is jól mutatja, hogy a történeti érdeklődés irányváltása, a tematikus-kanonikus módosulás nem független attól a folyamattól, hogy megkérdőjeleződik az internalista irodalomkritika létjogosultsága. Nemcsak másról, hanem máshogyan ír az irodalomtudomány, mint akár néhány évvel korábban. Így például Szolláth szembehelyezkedik azokkal a megközelítésekkel, amelyek „meg kívánj[ák] óvni a nyelvelméleti alapon idealizált, a mediális kölcsönhatások ellenére továbbra is egyszerűen »irodalom«-nak tekintett szöveget a kultúra, a társadalom, a politika, azaz a kontextus szempontjaitól”, és olyan módon igyekeznek „biztosítani az irodalom autonómiáját, hogy nem vesz[nek] tudomást az irodalmi heteronómia jelenségeiről”.⁷ Scheibner pedig egy olyan esztétikát preferál, „amely nem szűkíti a tudományág tárgyát egyén és mű intim »beszélgetésének« vizsgálatára, hanem társadalmi gyakorlatokat is számba vesz”.⁸

⁴ Példaként itt Sipos Balázs Holmi-kritikáját (SIPOS Balázs, Mégis mit számít, ki beszél? = <http://www.muut.hu/2018/05/29/dulo-2018028-megis-mit-szamit-ki-beszeli/> Letöltés ideje: 2020. 03. 20.) a számonkérés vonatkozásában pedig Bazsányi Sándor Nádas-kötetéről szóló bírálatát (Uő., *Monológ két hangra = Magyar Narancs*, 2019/13, 44–45.)

⁵ SZOLLÁTH Dávid: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*, Bp., Balassi, 2011,

⁶ SCHEIBNER Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953*. Bp., Ráció, 2014.

⁷ SZOLLÁTH, *i. m.*, 11–12.

⁸ SCHEIBNER: *i. m.*, 31.

Jelen dolgozat vizsgálódása is a fenti folyamatokhoz kapcsolódik, mégpedig kettős értelemben. Egyrészt módszertani értelemben, hiszen kutatásunk a kultúratudományos fordulathoz kapcsolódva az irodalmi művek kontextusára, szűkebben az irodalmi műveket körülvevő értelmezői diskurzus természetére terjed ki. Azt vizsgáljuk, hogy miként változott az irodalmi művek befogadása az 1960-as évtizedben – akkor, amikor a korábban domináns marxista esztétika fokozatosan érvényét veszítette.

A másik kapcsolódási pont tematikus és történeti. Az időszak, amelyet vizsgálunk, a közelmúlt irodalmáról szóló, a prózafordulat kategóriája által szervezett történeti narratívákban teljesen háttérbe szorul. Aleida Assmann és Jan Assman fejt ki a kánonképződésről írott tanulmányában, hogy „Minden kánon beszűkíti a megelőző tradíciót. Ez történik akkor, amikor – képletesen szólva – egy többszörösen tagolt és tágas térségen, melynek horizontja a távolban ködökbe vész, elkerítenek egy bizonyos területet. Erre a behatárolt Szent Körzetre összpontosul azután minden figyelem. Valamennyi kánon választóvonal meghúzásával jön létre, elkerülhetetlenül megteremtve ezáltal a belülre kerülők és a kívül maradók közötti dialektikát.”⁹ A dolgozat első fejezetében hosszabban mutatjuk be azt a széleskörű értelmezői konszenzust, amely a metonimikusan a prózafordulat fogalmával meghatározható kánon körül kialakult. Azzal a szándékkal tesszük ezt, hogy megvizsgáljuk, mennyiben hozható összefüggésbe ezzel az 1960-as évek értelmezői diskurzusa, amely a strukturalizmus hazai térhódítását és a marxista tükrözésemélet diszkreditálódását hozta el. Ennyiben tehát amikor az 1960-as évek irodalomértelmezői beszédmódjáról gondolkodunk, akkor épp annak az „internalista” olvasási módnak a születését tanulmányozzuk, amelynek helyzete a jelenben válik problematikusává.

Amikor fentebb a meghatározó irodalomértelmezői beállítódásról beszéltünk, akkor az irodalom autonómiájának kérdése kapcsán láttunk változásokat. Az autonómia fogalma mindenképpen magyarázatra szorul. Első látásra, és szűk értelemben az irodalom autonómiája annak a kérdése, hogy működik-e cenzúra, befolyásolják-e az értékítéletet politikai és hatalmi szempontok. Az autonómia-heteronómia tengelyen – ebben az elsődleges értelemben – minden irodalomtörténeti egység (korszak, szerző vagy akár egyetlen műalkotás születésének körülményeivel együtt) elhelyezhető. Az általunk vizsgált időszak éppenséggel viszonylag körülményesen, sok tekintetben a vizsgálati szempontoktól, fogalmi, narratív körülményektől függ, hogy éppen az autonómia fokozódása vagy a heteronómia állandósága lesz-e a

⁹ Jan ASSMAN, Aleida ASSMAN, *Kánon és cenzúra* = ROHONYI Zoltán szerk., *Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 92.

végközvetkeztetés. De egy adott irodalomtörténeti egység autonómiája mint történeti kérdés külső, történetírói nézőpontból elbírálhatónak látszik.

Az autonómia általunk használt másodlagos értelme a mindenkori értelmezői diskurzusban tételeződik, és nem kizárólag az irodalomtörténeti egységhez tartozó belső sajátosság, hanem az értelmező önreferenciális diszpozíciója által is meghatározott minőség. Egyszerre tartozik a műhöz és az értelmezéshez, másként fogalmazva: mű és értelmező dialógusában képződik meg. Az autonómia fogalma ebben az értelemben azt fejezi ki, hogy az adott értelmezői tevékenység számára önérvényű, önmagából magyarázható, önmagában megérthető jelenségnek tekinthető-e az irodalmi műalkotás. Az autonómia két értelme független egymástól, hiszen akár heteronómnak értékelhető irodalomtörténeti egységekhez, például egy cenzorokat alkalmazó diktatúra irodalmához viszonyuló értelmezői diszpozíció – akár az egykorú értelmezői diskurzus is lehet autonóm. Talán nem félrevezető ezt úgy fogalmaznunk, hogy ami „objektíve” heteronóm, az lehet „szubjektíve” autonóm. (Abban a tekintetben viszont összefügghet a két értelem, hogy az irodalom autonóm értelmezése – tehát a második értelem – bizonyos keretek között leépítheti az irodalmi heteronómia viszonyrendszerét – tehát hatással lehet az elsőre.)

De abban a tekintetben is érvényesülhet a két autonómiafogalom függetlensége, hogy autonómnak nevezhető körülmények között is megkérdőjeleződhet az autonóm értelmezői diszpozíció. Így például az irodalmat övező politikai viszonyulásoktól függetlenül, történetesen éppen a vasfüggöny másik oldalán tapasztaljuk, hogy milyen mértékben válik problematikussá az irodalmi autonómia másodlagos értelme. E változás egyik elméleti megalapozója természetesen Michel Foucault, aki a hatalom fogalmát elválasztja a hatalmi intézményektől vagy csoportokból, és kiterjeszti a mindennapi formákra, a hétköznapi élet hatásaira. A *szubjektum és a hatalom* című tanulmányát idézhetjük ebben a vonatkozásban, amelyben olyan módon mutatja be a hatalmi viszonyokat, hogy a hatalom formáival szembeni küzdelmeket tipizálja.¹⁰ Abból a tényből, hogy az uralom és a kizsákmányolás elleni küzdelem után ma az alávetés elleni küzdelem¹¹ válik meghatározóvá – ezt az alávetettséget fejezi ki a szubjektum szó új értelme, amely olyan származtatott szóalakokkal írható körül, mint a „to be subject to” vagy a „subjection” –, az következik, hogy a hatalomnak a legjelentősebb mai formája a

¹⁰ Michel FOUCAULT, *A szubjektum és a hatalom* = KIS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc szerk., *Testes könyv II.*, Szeged, Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, 1997, 267–292.

¹¹ Foucault példái: „az ellenszegülés azzal a hatalommal szemben, amelyet a férfiak gyakorolnak a nők felett, a szülők a gyermekek, a pszichiátria az elmebetegek, az orvostudomány a népesség, a bürokrácia az emberek életmódja felett” (Uo., 271.)

mindennapi életre gyakorolja a hatását: kategorizálja az egyént, megjelöli saját individualitásával, hozzáragasztja identitását. E kiterjesztett hatalomfogalom otthona az állam, metonímiája pedig a Foucault-által körülírt, a politikai hatalommal szemben értelmezett „lekipásztori hatalom”, amely már nem kötődik az egyházi intézményhez, hanem a „társadalom egész felépítésére” kiterjed.

E Foucault-féle hatalomfelfogás nyomán az irodalmi művek (másodlagos) autonómiájára vonatkozó kérdés is újra feltehető. Pierre Bourdieu korábban már idézett tanulmányában ebben a vonatkozásban száll vitába Foucault „ortodox strukturalizmusával”, és dolgozza ki saját „genetikus strukturalizmusát”. Az ortodox strukturalizmus is – bár szembehelyezkedik a formalista univerzalizmussal – az „internalista doxa” jegyében áll: „strukturáló szubjektum nélküli strukturált struktúrának” tekinti a műalkotásokat, amelyek történelmi megvalósulások („afféle kis magánmítoszok”), de a társadalmi és gazdasági feltételekre való hivatkozás nélkül kell őket értelmezni¹². Az irodalmi művek értelmezését illetően Bourdieu szerint Foucault is strukturalista marad, mégpedig azért mert az episztemé fogalmának – amely ebben az összefüggésben a művek közötti kölcsönös viszonyokat jelenti – autonóm státuszt tulajdonít¹³. Bourdieu bírálja Foucault-t, hogy nem hajlandó a diskurzuson kívül keresni annak magyarázó elvét, tehát nem állítja a diskurzust heteronóm értelmezési keretbe, holott ez a tudományos magyarázathoz szükséges lenne. A mező fogalma éppen arra szolgál Bourdieu számára, hogy kivezessen diskurzus belsejéből és egy kijelölje azt a ponton, amelyről az értelmezhető, magyarázható, tudományosan tárgyalható. Más szóval: a mező az episztemében tételezett és meg nem kérdőjelezett autonómiát számolja fel. A mezőelemzen alapultó magyarázat egyik kulcskérdése pedig éppen az, hogy meghatározza a mezőn belüli folyamatok autonómia-fokát. Az autonómia-fok elemzése ebben az esetben az autonómia elsődleges értelmére vonatkozik, vagyis azt a kérdést járja körül, hogy egy adott irodalomtörténeti egység mennyire tekinthető szabadnak, milyen hatalmi viszonyrendszerek keresztüzében áll¹⁴. Elméleti szélsőértékként a mező fogalom így az autonómia elsődleges értelmének megállapításához is vezethet, valójában azonban ez nem történik meg. De az autonómia másodlagos, az értelmezés diszpozíciójára vonatkozó értelmét mindenképpen felszámolja a mező, hiszen éppen az adott műalkotás körüli gazdasági-társadalmi-hatalmi

¹² Vö.: BOURDIEU, i. m., 175.

¹³ Az episztemé autonóm státuszáról, a diskurzus mezején kívül helyezett függőségi viszonyokról lásd: Michel Foucault, *A tudományok archeológiájáról = Uő., Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 2000, 169 – 200. Különösen: 188–196.

¹⁴ Egy efféle autonómiafok-elemzés fogalmi kereteit le is fekteti Bourdieu ismert alapművében: Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai: az irodalmi mű genezise és struktúrája*, Bp, BKF, 2013, 239–245.

erőhatások elemzése felé nyitja meg az értelmezést kimozdítva annak súlypontját a műalkotás belső világából.

A mező fogalmának bevezetése, azaz a másodlagos értelemben vett autonómia elvetése Bourdieu számára nem csupán opcionális értelmezői döntés. *A művészet szabályai* című művében odáig megy, hogy a mezőfogalom, amely szakítást jelent „a kulturális áhítat szentséges rítusaival”, azaz az „irodalmi doxával” – a kulturális művek szigorú tudományának sine qua nonja¹⁵. Sőt az irodalmi mező és a hatalmi és gazdasági mezők közötti kölcsönhatások elemzésekor azt állítja, hogy az alkotók kiadók és galériavezetők általi kizsákmányolásának egyik eszköze éppen az, hogy az utóbbiak részt vesznek az előbbiek játékában, és elfogadják a művészet érdekmentességének alapszabályát, miközben profitra tesznek szert¹⁶. Vagyis az érdekmentesség szerzői hangoltsága, amely közel van az autonómia másodlagos értelméhez, ebben a megközelítésben éppen a gazdasági mező kizsákmányoló mechanizmusával kapcsolódik össze.

Bourdieu-vel ellentétben Niklas Luhmann *A műalkotás és a művészet önreprodukciója* című tanulmányában¹⁷. olyan módon teszi elemzés tárgyává a műalkotás társadalmi kontextusát, hogy a mű autonómiájából indul ki. Igaz, számára az autonómia nem ugyanazt jelenti, mint Bourdieu-nél, hiszen ő nem a hatalmi viszonyok vonatkozásában, hanem funkcionálisan értelmezi azt. Akkor autonóm egy műalkotás, ha nem egy másik szociális rendszer egyik input-output relációban értelmezhető funkciója csupán. Ez a funkcionális elkülönülés Luhmann elmélete szerint bármely rendszer alapvető létfeltétele. Egy rendszer akkor autopoietikus, ha képes kijelölni saját elemeit, és az önreprodukció zárt rendszereként működni. A szociális rendszerek némelyike, ha elegendő autonómiával rendelkezik, képes erre. A művészet autopoieízise tehát csak bizonyos társadalmi feltételek között, Luhmann szerint a modernitástól kezdve történhet meg. Ekkortól a funkcióvontatkozások kellőképpen differenciálódnak, az input és output-meghatározottság pedig háttérbe szorult annyira, hogy szociális rendszerről beszélhessünk¹⁸. A művészet autonómiája tehát nem eleve adott, hanem az autopoietikus rendszer képződésének lehetőségfeltétele. Mivel a szociális rendszerek

¹⁵ Vö.: Uo., 206–207.

¹⁶ Ezen a ponton nincs a magyar olvasó segítségére Seregi Tamás fordítása, amelyben elsikkad a kizsákmányolás és a szerzői hangoltságot átvevő kiadói, galériavezetői hangoltság ok-okozati összefüggése. A kérdéses rész a francia eredetiben: Pierre BOURDIEU, *Les règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil, 1998, 354.

¹⁷ Niklas LUHMANN, *A műalkotás és a művészet önreprodukciója* = Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor s.k., Odorics Ferenc, *Testes könyv I.*, Szeged, Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996, 113–157.

¹⁸ Vö.: Uo., 114–115.

működésmódja a kommunikáció¹⁹, a művészet mint rendszer autopoieízise is csak a kommunikáció formájában valósul meg. A műalkotások tehát autonóm rendszerek, de szociális rendszerek lévén definíció szerint nem elemezhetők önmagukban. A műalkotás a luhmanni értelemben „a létrehozás és az átélés szociális rendszerét” jelenti, amely egyaránt magába foglalja az alkotást és az értelmezést, azaz a művészetről szóló kommunikációt. Luhmann ebben a tanulmányában is leszögezi, hogy szociológiai szempontból nem a műalkotás a művészet rendszerének tovább már nem bontható egysége, hanem a „műalkotásról folytatott kompakt kommunikáció”. A műalkotás autonómiája tehát ebben az értelemben nem a társadalmi kontextussal szemben határozható meg, nem légtüres térbe vezet, hanem éppen a szociológiailag tárgyalható, tudományos leírás tárgyává tehető rendszerek közé emeli a művészetet. Ha rendelkezésre áll az autonómia, akkor „a művészet saját magát meghatározó és létrehozó, önmagát a belső koherenciák és ellentmondások szerint szabályozó rendszerré válik”²⁰.

A rendszerképződés lehetőségfeltételeként értett autonómiának ez a Luhmann-féle használata is a korábbi felosztás szerinti elsődleges autonómia-értelemhez kapcsolódik, hiszen a művészet objektíve, kívülről megítélhető szabadságfokát ragadja meg. Álláspontja szerint a művészet mint rendszer autonóm. Ez a szabadságfok azonban nála nem kizárólag a hatalmi meghatározottságtól való mentesség (bár az input-output fogalma a rendszerelmélet nyelvén az alárendeltséget jelenti), hanem funkcionális autonómia is, amely akkor biztosított, ha a szociális rendszernek egy „specifikus, összetéveszthetetlen kód” a sajátja, és egy speciális funkció szerint működik.

Másodlagos értelemben azonban éppen az autonómia révén létrejövő önálló rendszer teszi nélkülözhetlenné a belső (esztétikai) mellett a külső (szociológiai) olvasatot, de nem a Bourdieu-nél látott pánhatalmi keretben, hanem a műalkotással és a műalkotásról folytatott kommunikációra irányulva. Az autonómia tehát nem zárja ki a környezethez fűződő kapcsolatokat. Mivel a szociális rendszerek működésmódja a kommunikáció²¹, a művészet mint rendszer autopoieízise is csak a kommunikáció formájában valósul meg. A műalkotások tehát mint szociális rendszerek definíció szerint nem elemezhetők önmagukban, hanem „a létrehozás és az átélés szociális rendszerét” jelentik, amely egyaránt magába foglalja az alkotást és az értelmezést, azaz a művészetről szóló kommunikációt. Luhmann világosan kijelenti, hogy szociológiai szempontból nem a műalkotás a művészet rendszerének tovább már nem bontható egysége, hanem a „műalkotásról folytatott kompakt kommunikáció”.

¹⁹ Lásd ehhez: Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, Bp., Gondolat, 2006, 244–270.

²⁰ *Uo.*, 114.

²¹ *Uo.*

Vizsgálódásunk a bourdieu-i mezőfogalom mellett a Luhmann-féle autonómiaértelmezéshez is kapcsolódik. A következőkben az irodalom mint rendszer tekintetében is csatlakozva a funkcionális értelemben vett autonómia tételezéséhez azt vizsgáljuk, hogy a rendszer miképpen beszél önmagáról. A Luhmann-féle elsődleges autonómiafogalom ugyanis lehetővé teszi, hogy egyszerre nyissuk ki az irodalmi mű társadalmi-értelmezői kontextusát, és tételezzük a mű és kontextusa közötti dialógust olyan rendszerként, amely önmagáról is tud és állít valamit. Amikor a dolgozat alcímében az irodalmi öntudat fogalmát használtuk, erre utaltunk. Vizsgálatunk tárgya az, hogy miként tekint magára az irodalom mint rendszer. Hogyan változnak az önmagáról alkotott fogalmai.

A szociológia mint tudomány megszületése és egyik termékeny hagyománya Émile Durkheim munkásságára épül. Az ő nyomán a társadalom tanulmányozásának tudományos alapja az a belátás, hogy a társadalom sui generis valóság, azaz olyan új egység, amely nem vezethető le részeinek egyszerű összességéként. Önálló törvényszerűségei vannak, amelyek nem érhetőek meg az adott társadalmat alkotó emberek lélektani vagy biológiai elemzésével. Tények új csoportja adódik tehát, a társadalmi tények, a szociológia feladata pedig az, hogy a pozitív tudomány tények más osztályának tudományos elemzése során már bevált módszereivel tanulmányozza – azaz meghatározza, megfigyelje, normatíván értékelje, tipizálja és megmagyarázza – azokat²².

Luhmann, bár kétségtelen, hogy Parsons rendszerelméletén keresztül kapcsolódik ehhez a durkheimi hagyományhoz, műveleti rendszerelméletével ki szembe is fordul annak hierarchikus logikájával. Már idézett rendszerelméleti alaplívában ironikusan be is vezet az emergentia fogalmát, amely voltaképpen a durkheimi belátás rendszerelméleti átfogalmazása lenne²³, de csak azért, hogy elvesse azt. (Ehelyütt csak utalhatunk arra, hogy Bourdieu fent bemutatott mezőelmélete is a durkheimi gyökerekkel bír: a mező fogalma éppen sui generis jellegénél fogva lehet alkalmas arra, hogy tudományos vizsgálat alapját képezze.) Luhmann számára azonban a rendszerek nem részek új egységét jelentik, hanem műveleteken alapulnak. A rendszert nem a tagok köre határozza meg, hanem a művelet, amelyet a rendszer végez. Ebben az értelemben állítja Luhmann, hogy a műveleti alapú rendszerelmélet lényege, hogy

²² Lásd ehhez: Émile DURKHEIM, *A szociológia módszertani szabályai* = Uő., *A társadalmi tények magyarázatához*, Bp., KJK, 1978, 21–159.

²³ Az emergentia Luhmann megfogalmazása szerint egy új rendszerszint megjelenését jelenti, olyan módon, hogy az részek új egységként ragadható meg. „Szocialitás akkor jön létre, ha az információ, a közlés és a megértés egységként valósul meg, visszahatásokkal a részt vevő pszichikai rendszerekre. (...) Azonban az egység, a szocialitás emergenciája csak maga a szintézis, miközben az elemeket most is, csakúgy, mint azelőtt, leírhatjuk pszichológiai és biológiai, és úgy is kell azokat leírunk.” (LUHMANN, i.m., 247.)

„egy rendszertípus csak egyfajta műveleti típuson keresztül jöhet létre, nem pedig minden lehetséges fizikális, kémiai, biológiai, pszichológiai jelenség keveréke által”. Szociális rendszerek esetében ez a műveleti típus a kommunikáció, így – mint láttuk – a műalkotás rendszerelméleti értelemben a műalkotással és a műalkotásról folytatott kommunikáció.

A műveleti rendszerek természetesen zárt rendszerek, hiszen a műveleti mód előfeltételezi a rendszer és környezete közötti radikális különbségtételt. Ez kikényszeríti a pszichikai és szociális rendszerek teljes szétválasztását, amiből az következik, hogy az ember Luhmannnál nem része a szociális rendszereknek, hanem azok környezetében helyezkedik el. Jelen dolgozatban a luhmanni elmélet jegyében a műalkotásokról folytatott kommunikációt a műalkotás mint autonóm rendszer (az elsődleges értelemben) részének tekintjük, és mint a rendszer önmagáról való tudatát vizsgáljuk. A rendszer működését, közelebbről: az irodalmi öntudat szerkezetét vizsgáljuk tehát, az irodalomról szóló direkt vagy indirekt megnyilatkozásokat elemezzük és nem azokat a személyeket és csoportokat, akik részt vesznek az irodalomról szóló kommunikációban. Mindez nem jelenti azt, hogy ne tartanánk érvényesnek a politikai alapú vagy a személyes történetekből kiinduló értelmezéseket, hogy ne fogadnánk el a vizsgált korszaknak mint irodalomtörténeti egységnek az elnyomás–felszabadulás vagy a kollaboráció–ellenállás dichotómiájából kiinduló leírásait. Annyit állítunk csupán – és ez vizsgálódásunk axiómája –, hogy az általunk vizsgált időszakban, az 1960-as években rendelkezésre álltak azok az autonómiafeltételek, amelyek közepette legitim az irodalom rendszerként való értelmezése. Ez a korszak politikai és történeti viszonyainak vonatkozásában – amint Luhmann alapján fentebb bemutattuk – nem erős állítás. Nem vitatjuk, hogy a műalkotások létrejöttét megalapozó struktúrák, a hatalmi viszonyok, formális alá-fölérendeltségek és az informális kiszolgáltatottságok és lekötelezettségek meghatározóak maradtak, távolról sem tagadjuk el az irodalom mezőelméleti értelmezésének létjogosultságát – amint Bourdieuu kapcsán láttuk, ez elméleti képtelenség is lenne.

Az irodalom önmagára vonatkozó diskurzusát vizsgálva a korszakban elsősorban annak volumene szembeötlő. Az évtized alapvető elméleti műfaja a vita, a „Narancs” bibliográfia vonatkozó kötete²⁴ összesen 16 tematikus vitát sorol fel, amelyekhez számos hozzászólás, cikk érkezett. A viták jelentős része magára a kritikára vonatkozik, a bibliográfia öt különböző kritikavítát sorol fel²⁵. Az irodalomkritika és az irodalomkritikáról szóló kritika kiemelt jelentőségét mutatja az a tény is, hogy a Magyar Szocialista Párt Központi Bizottsága a Kádár

²⁴ B. HAJTÓ Zsófia: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 5. 1905–1970*, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1997.

²⁵ Uo., 403–405.

korszak első felében két dokumentumot is készített a ebben a vonatkozásában: 1961-ben a *Téziseket*,²⁶ 1972-ben pedig az *Állásfoglalást*.²⁷ A két dokumentum nagyjából kijelöli vizsgálódásunk hatókörét, amely túlterjeszkedik az évtized tényleges határán. Az 1961-től 1972-ig tartó időszak elhatárolása irodalompolitikai megfontolásokból is jól megalapozható: '61 végétől „konszolidálódott” az irodalmi élet, ekkor épült ki az Aczél-szisztéma, és utóbbi az 1972-es „visszakeményedésig” maradt érvényben. De a korszakhatárok kérdése szempontunkból másodlagos, hiszen nem vállalkozunk a korszak egészére kiterjedő történeti nagyelbeszélés megalkotására. Ehelyett három egymástól markánsan különböző területet választottunk ki, amelyek az irodalomértés egy-egy aspektusához kapcsolódnak.

Az első fejezet tárgya az irodalomkritika. A kritikai diskurzus diszpozícióváltásai elemzéséhez két regény recepcióját foglaljuk össze. Fejes Endre *Rozsdatemetője* és Konrád György *A látogató* című műve azért indokolt választás, mert mindkettőt különösen nagy vita követte. A regényekről írott kritikai diskurzusokat nem recepciótörténeti érdeklődésből tanulmányozzuk, hanem azért, hogy az azokat meghatározó irodalomértelmezési stratégiákat, esztétikai beállítódásokat vegyük számba. Vizsgálatunk a marxista esztétika tényleges pozíciójára és annak változására irányul a két vitában. Miként változott az irodalmi öntudat autonómiafogalma a két vita között eltelt rövid időben?

A második fejezet a már említett 1972-es *Állásfoglaláshoz* kapcsolódik. Az *Állásfoglalás* hosszú előkészületek után született meg. Az MSZMP KB az irodalmi élet minden fontosabb fórumát (folyóiratok, egyetemek, akadémia) felkérte, hogy belső munkaanyag formájában fejtse ki a kritika helyzetével kapcsolatos nézeteit. A beérkezett anyagok nagy terjedelmű gyűjteményét őrzi a Magyar Országos Levéltár. Ez a korpusz a kritikáról szóló nem nyilvános diskurzusokba ad betekintést. Más módokon is törekedtünk arra, hogy a nyilvános kritikai és tudományos viták mellett nem publikált szövegekből is tájékozódjunk. Ehhez kutattunk az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, valamint az 1956-os Intézet Oral History Archívumában. A megismert iratok közül azonban a már említett, MNL OL-ben őrzött korpusz bizonyult a leginkább sokrétűnek, így az lett külön vizsgálat tárgya jelen munkában. Más iratokra, jelentésekre vonatkozó utalásokat a dolgozat vonatkozó részein külön-külön helyeztük el. Az *Állásfoglalás* 1972 szeptemberére készült el, a vizsgált iratok az

²⁶ *Irodalomkritikánk néhány fogyatékoságáról. Tézisek = A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai 1956–1962*, SASVÁRI Ágnes – VASS Henrik kiad., Bp., Kossuth, 1964, 479–497.

²⁷ *Az MSZMP központi bizottsága kultúrpolitikai munkaközösségének állásfoglalása irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdésében = VASS Henrik szerk., Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1971 – 1975*, Bp., Kossuth, 1978, 339–356.

azt megelőző másfél éves periódusból, tehát az általunk vizsgált időszak legvégéről származnak.

A harmadik fejezet tárgya a strukturalizmus magyarországi megjelenése, itt tehát irodalomtudományos, filozófiai és műelemző szövegeket tanulmányozunk. Ez a diskurzus három részre oszlik időben – az 1968 előtti bevezető szakaszra, az *Állásfoglalás* megjelenéséig tartó kiteljesedésre, majd az 1972 utáni hónapokban végbement, ún. strukturalizmus-vitára –, és háromféle szövegtípust ölel fel – a magyarra fordított strukturalista szövegeket, a strukturalizmusról szóló magyar cikkeket és a strukturalizmus jegyében született műelemzéseket. Ebben a monumentális szövegtörzsetben azokat a cikkeket helyezzük vizsgálatunk középpontjába, amelyek a strukturalizmust értékelték, valamint a strukturalizmus és a marxizmus integrálhatóságának kérdését vetették fel. Azt vizsgáljuk, hogy miként alakította át a strukturalizmus és annak marxista „integrációja” az irodalmi rendszer öntudatát, azaz a műértelmezést és az irodalomról való gondolkodást.

Mielőtt azonban rátérnénk e három terület elemzésére, az első fejezetben felvázoljuk azt a nagyobb keretet, amely a jelen szempontjából kijelöli a vizsgált időszak helyét és jelentőségét. Ehhez viszonylag rövid terjedelemben évtizedeket kell áttekintenünk, be kell mutatnunk azt az értelmezéstörténeti dialektikát, amelyet fentebb Bourdieu fogalmi rendszerét felhasználva leírtunk. Ezzel nem megkérdőjelezhetetlen kauzális tényösszefüggések felállítása a célunk, pusztán annak láttatása, hogy az 1960-as évtized, amely sokáig, a legutóbbi időkig kikerült az irodalomtörténetírás és a kritikátörténet érdeklődési köréből, miként járulhat hozzá a következő évtizedek irodalomértelmezési diszpozíciójának megértéséhez. Munkánkra, és különösen e bevezető fejezet fejtegetéseire hangsúlyozottan igaz, amit Max Weber állít *A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés objektivitása* című tanulmányában. „A kulturális életnek – mondja Weber – [...] nem létezik tökéletesen »objektív«, ama különös és »egyoldalú« szempontoktól független tudományos elemzése, amelyek alapján – kimondottan vagy hallgatólagosan, tudatosan vagy tudattalanul – e jelenségeket kutatás tárgyává tesszük, elemezzük és bemutatásukkor tagoljuk”.²⁸ Ebben az értelemben mi is vállaljuk egyoldalú szempontjainkat és az objektivitás hiányát. Meggyőződésünk ugyanis, hogy a történelmi múlt és a társadalmi valóság csak efféle „ideáltipikus konstrukciókban” férhető hozzá, hogy a múlt megértése csak problémák közötti gondolati összefüggések megalkotásán keresztül lehetséges.

²⁸ MAX WEBER, *A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés objektivitása* = Uő., *Tanulmányok*, Bp., Osiris, 1998, 29.

A műimmanens poétikák tündöklése

A prózafordulat és az irodalmi kánon

Jól ismert tény, hogy a félmúlt magyar irodalmára vonatkozó domináns történeti elbeszélések központi kategóriája a „prózafordulat”. Eszerint újabb irodalmunk meghatározó műfaja a nagypróza, amely a Kádár-korszak utolsó szakaszában radikálisan új poétikával jelentkezett. A prózafordulat koncepciója határozza meg leginkább a ma és a közelmúlt magyar irodalmi kánonját. A kánon csúcsán elhelyezkedő alkotók ehhez a közös generációs és esztétikai élményhez kapcsolhatók. Legtöbbjük problémamentesen, mint például Esterházy Péter, Nadas Péter, Krasznahorkai László, míg mások – elsősorban Kertész Imre – problematikusán. De az utóbbi kategóriába tartozók pályája és munkájukat illető kanonizációs problémák is a prózafordulathoz való viszonyban kapnak értelmezést. A prózafordulat toposzának sajátossága, hogy rendkívül széles értelmezői közösséget tudhatott maga mögött. Olyan, esztétikai kérdésekben nagyon különböző nézeteket valló értelmezői hagyományokat és iskolákat kapcsolt össze, mint Kulcsár Szabó Ernő és tanítványai, valamint a lukácsi hagyományokhoz köthető esztéták, kritikusok: Balassa Péter, Radnóti Sándor és mások.²⁹ Később ezek az értelmezői irányok éles ellentétbe kerültek egymással,³⁰ de egészen a legutóbbi időkhöz³¹ nem bomlott meg az a konszenzus, amely éppen a prózafordulat körül szerveződött.

A mindenkori jelen irodalmi folyamatai a történeti kánont is átalakítják. Ennek megfelelően a prózafordulat sem pusztán az akkori, a '80-as évektől íródo magyar irodalom befogadásának lett a szervező alakzata, hanem a magyar irodalom történetét is újraértelmezte, a hagyomány egészéhez teremtett új viszonyt. Az irodalmi hagyomány átértelmezésében az írók is nagy szerepet kaptak. Felbomlott például a prózafordulathoz megelőző, politikailag is megtámogatott irodalomtörténeti hierarchia, amelynek csúcsán Petőfi Sándor, Ady Endre és József Attila hármasa állt. Velük részben szemben (Ady), részben párhuzamosan (József Attila) előtérbe került például Arany János költészete és Kosztolányi Dezső prózája.³²

²⁹ Szimbolikus eleme ennek a közösségnek, hogy a Kalligram Kiadó *Tegnap és Ma* sorozatában Esterházy Péterről Kulcsár Szabó Ernő, Nadas Péterről Balassa Péter írt monográfiát.

³⁰ A Kulcsár Szabó-iskola és más kritikus hagyományok képviselői közötti összezapás az 1990-es évek közepén játszódó kritikavita, amelyről később részletesen szólunk.

³¹ Szintén később fogjuk részletesebben tárgyalni, hogy az utóbbi években mintha a széles körű értelmezői konszenzus felbomlásának lehetnénk tanúi. Ennek az új szembenállásnak az alapja az irodalomtudomány kultúratudományos fordulata, amely a bevezetésben részletezett másodlagos autonómia diszkreditálásához vezetett.

³² Arany János költészetének „felemelése” valamivel a prózafordulat előtt történt Németh G. Béla és tanítványai révén (Vö.: NÉMETH G. Béla, *Arany János = Uő., Mű és személyiség*, Bp., Magvető, 1970., valamint

A prózafordulatról szóló diskurzus is kijelöli tehát saját hagyományát: kiemel műveket a múltból, amelyekhez kapcsolódni tud. De amikor egy irodalmi alkotás- és olvasásmód meghatározza önmagát, azt nemcsak a hagyomány bizonyos elemeinek kiemelésén keresztül teszi, hanem úgy is, hogy megkülönbözteti magát más irodalmi jelenségektől. Ez a megkülönböztetés jellemzően a csoportosulással közvetlenül érintkező, azt időben közvetlenül megelőző irodalmi jelenségekre irányul. Ha pedig az önmagát megkülönböztető alkotás- és olvasásmód domináns pozícióra tesz szert, akkor az elhatárolt irodalmi jelenségek értelmezését változtatja meg a legradikálisabban. Az 1980-as években kibontakozó új irodalom és irodalomértés a '45 utáni magyar irodalom, de különösen a '60-as évek magyar prózairodalmának olvasását alakította át – vagy még pontosabb, ha azt mondjuk: szorította háttérbe. Ez a korpusz, a '60-as évek magyar irodalma, lévén akkor még tulajdonképpen kanonizálás előtti, szinte kortárs irodalom, különösen érzékenyen reagált a változásokra. Megjelenése idején nagyon széles olvasóközönséget és erős professzionális diskurzust tudhatott magáénak,³³ de tulajdonképpen sohasem vált a ma érvényes kánon szilárd részévé. A Kádár-kor első két évtizedének prózairodalmából elsősorban két szerző volt, aki a prózafordulat számára „folytatható” maradt: Ottlik Géza és Mészöly Miklós – az egykor népszerű szerzők a prózafordulatot követő kánon peremére szorultak, és kevés kivétellel szinte teljesen kihullottak az irodalmi emlékezetből.³⁴ E két szerzőt azonban erős kultusz övezte.

A prózafordulat megerősödésének elsődleges terepe az irodalom és a kritika volt, időpontja pedig a '80-as évek. De kánonképző hatása olyan erősnek bizonyult, hogy ezeket a határokat bőven átlépte mind a tudományos térben, mind időben. A prózafordulat által elvégzett kanonizációs tevékenység az elmúlt évtizedek irodalomtörténeti vizsgálódásainak

NÉMETH G. Béla szerk., *Az el nem ért bizonyosság*, Bp., Akadémiai, 1972.). Kosztolányi Dezső prózájának nem ennyire egyértelmű az újrafelfedezője, mint ahogy a próza marxista értékelése is ellentmondásos (Lásd erről: BÓNUS Tibor, *A másik titok. Az Édes Anna értelmezéséhez = Irodalomtörténet*, 2007/4, 476–512.)

Szegedy-Maszák Mihály tanulmányait emelhetjük ki (SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Esti Kornél* = KABDEBŐ Lóránt szerk.: *Valóság és varázslat. Tanulmányok századunk prózairodalmáról Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulójára*, Bp., PIM – Népművelési Propaganda Osztály, 1975–1976., valamint: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az Esti Kornél jelentésrétegei = Uő., A regény, amint írja önmagát. Elbeszélő művek vizsgálata*, Bp., Tankönyvkiadó, 1980, 103–151.

³³ Ez az időszak a magyar olvasástörténet aranykorának kezdete. (Lásd ehhez: GERE BEN Ferenc, *Könyv, könyvtár, közönség*, Bp., OSZK, 1998.) A kor regényeit tömegek olvasták, a *Rozsdatemető* például – Mándi Péter felmérése szerint – megjelenése után két évvel már a második legnépszerűbb irodalmi mű (csak MÓRICZ Zsigmond: *Boldog ember* című műve előzte meg) (Vö.: MÁNDI Péter, *A könyv és közönsége*, Bp., KJK, 1968, 258.

³⁴ Nyilván nem könnyű ezt az állítást – a hiányt – konkrét szöveghelyekkel igazolni. Az utóbbi években a prominens kulturális médiában kialakult gyakorlat, amely „méltatlanul” elfeledett szerzőkre irányítja rá a figyelmet, gyakran választja tárgyát az említett időszakból. Lásd ehhez például a *Magyar Narancsban* Bán Zoltán András *Elsüllyedt szerzők* című sorozatát, a litera.hu szervezésében működő *Előhívás* „retró” sorozatot, valamint György Péter cikkeit az *Élet és Irodalomban*.

preferenciáival is nagymértékű együtt állást mutatott. A meghatározó irodalomtörténeti műhelyek alig számoltak a Kádár-korszak prózafordulat előtti éveinek prózairodalmával, egyikét elszigetelt életműről, vagy még inkább irodalmi műről vettek csak tudomást, amelyek összekapcsolták a prózafordulat irodalmát az újhordas és a nyugatos hagyománnyal. A kifejezetten enciklopédikus igényű irodalomtörténeti nagyelbeszéléseknek természetesen minden irodalmi korszakot el kell helyezniük: kényszer nehezedik rájuk, hogy a lineáris-történelmi temporalitáshoz is viszonyuljanak.³⁵ Számolniuk kell a múlt folytonosságával, azokhoz a múltbeli irodalmi történésekhez, korszakokhoz is viszonyulniuk kell valahogyan, amelyeket egyébként – „hétköznapi” olvasói vagy kritikusi praxisukban³⁶ – gond nélkül negligálhatnak. Grendel Lajos írja saját irodalomtörténetének bevezetőjében – Kukorelly Endre bonmot-ját parafrázálva –, hogy az irodalomtörténet-íráshoz „pofa kell”. Ez abban az értelemben is igaz, hogy az irodalomtörténet olyan vállalkozás, amely a nagyobb közösség közös múltjának elemző feldolgozását ígéri, tehát rendszerint a közösség számonkérésével találkozik, erősebb kritikai diskurzus övezi teljesítményét.

A '60-as évek helye

Lássuk, hogy ebben a kényszerben miként válik elhelyezhetővé és értelmezhetővé a Kádár-korszak első felének irodalma. A Gintli Tibor főszerkesztésével megjelent „Akadémiai” irodalomtörténet³⁷ már a fejezetstruktúrájával jelez bizonyos preferenciákat: jellemző módon a második világháborútól a hetvenes évek elejéig terjedő időszakot vonja egybe, és az utána kezdődő periódust különíti el. A század második felének legjelentősebb korszakhatárát tehát épp a prózafordulat megjelenéséhez kapcsolja. Azért válik különösen jelentőssé ez a határ a könyv szerkezetében, mert míg a 70-es évektől kezdődő irodalom még a közelmúlt irodalmának minősül, tehát a jelenhez képest értelmeződik, a megelőző szakasz a jelennel már közvetlen dialógusban nem álló, lezárt történeti múlt részeként, a megelőző századok irodalmához hasonló státuszban szerepel. A jelentős elhatárolásnak nem mond ellent, hogy az elválasztott irodalomtörténeti szakaszok az irodalomtörténeti narratívában nagyon közel kerülnek egymáshoz. Már jeleztük, hogy a prózafordulat önelbeszélése a megelőző évtizedek prózájával

³⁵ Az irodalomtörténettel kapcsolatos elvárásokról, azok újraértelmezéséről lásd a *Magyar irodalom történetei* körül fellángoló vitát, valamint a vonatkozó tanulmánykötetet: VERES András szerk., *Az irodalomtörténet esélyei. Irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., Gondolat, 2004.

³⁶ Ide kapcsolódik Aleida és Jan Assmann megjegyzése: „A történeti érdeklődéssel, mely az időbeli távolságot tematizálja, a nem kevésbé jellemző kanonikus érdeklődést kívánjuk szembeállítani, mely az időbeli távolságot tagadja (ASSMANN, ASSMANN, i.m., 97.)

³⁷ GINTLI Tibor főszerk., *Magyar irodalom*, Bp., Akadémiai, 2011.

szemben határozta meg magát. Ez az alakzat a közelmúlt irodalmának szerzőit bemutató irodalomtörténetben is tovább él. A közelmúlt irodalmának elbeszélésbe így – mint háttér – bekapcsolódik a megelőző korszak is, amelyhez képest ellentéppárokkal határozható meg az új irodalom. Ilyen ellentéppárok a metonimikus–metaforikus, a világszerű–szövegszerű, az allegorizáló–autoreflexív megkülönböztetések. Ezeknek az ellentéppároknak az első tagja rendszerint a prózafordulaton kívüli művekre utal, így a második tag azokhoz képest definiálhatja önmagát.

A másik fontos jellemzője a '60-as évtizeddel foglalkozó irodalomtörténeti diskurzusnak, hogy abban ez az időszak nemcsak a jelentől eltávolítva, hanem domináns módon a politikum felől megközelítve bizonyul elbeszélhetőnek. Erre a politikai fókuszú narratívára egy másik irodalomtörténetből említhetünk példát, amely a következő megállapítással kezdi a korszakról szóló összefoglalását.³⁸ „E kor irodalmának története semmiképpen sem beszélhető el nyelv-poétikai mozgásainak belső folyamatában, a társadalom egyéb rendszereivel, a politikai ideológiák szférájával és a hatalmi mechanizmusokkal való egyeztetések és egyezkedések műveletei, illetve az ellenállás módozatai a nyelv és személyiség szemlélet minden rétegét áthatották”.³⁹ Az Akadémiai Kiadó irodalomtörténete úgy épül fel, hogy az évszámokkal körülhatárolt egységeken belül tematikus-műfaji alegységenként szerepelnek a szerzők, minden korszak, egység és alegység először általános jellemzést kap, majd a szerzők és művek következnek. Az általunk vizsgált időszak az 1948-tól kezdődő évekkel külön egységként szerepel, s a '60-as évek prózája csak mint alegység különül el a korábbiaktól. (A költészetben nincs ilyen megkülönböztetés, ott az '50-es évek és a '60-as évek első fele összetartozik.) Az általános jellemzést adó szövegrészek – mind a korszak, mind a nagyobb, mind a kisebb egység esetében – az irodalom politikai összefüggésrendszerére épülnek. Az évtized első felének regényeit kifejezetten az kapcsolja össze, hogy azok „a tabukat csak óvatosan érintve mutattak rá a társadalmi működés bizonyos anomáliáira, de többnyire úgy [...], hogy a műből kiolvasható legyen a rendszer egészére irányuló affirmatív szándék”.⁴⁰ A Fejes Endre *Rozsdatemetőjéről* szóló alfejezet is politikai megközelítésű: „jól látható tehát, hogy a családregegy elbeszélői szerkezetét alapvetően alakítja az az ideológiai és hatalmi tér,

³⁸ Ez egyébként szintén Gintli Tibor és a vonatkozó részeket jegyző Schein Gábor nevéhez köthető irodalomtörténet: GINTLI Tibor, SCHEIN Gábor, *Az irodalom rövid története*, Pécs, Jelenkor, 2007.

³⁹ *Uo.*, 535.

⁴⁰ *Uo.*, 913.

amelybe a regény megérkezett”.⁴¹ A korszakról az irodalomtörténetben idézett szakirodalmak⁴² szintén az irodalompolitika történetével foglalkoznak.

Látványos példáját adja a korszak irodalomtörténetéhez mint az irodalompolitika történetéhez való közelítésnek egy másik, már említett jelentős közelmúltbeli irodalomtörténet, *A magyar irodalom története*.⁴³ Jól tudjuk, hogy a vállalkozás koncepciója és szerkezete leszámolt az irodalomtörténetekkel kapcsolatos teljességigénnyel, vagy legalábbis megkérdőjelezte azt. Irodalomtörténeti nagyelbeszélés helyett műveket, jelenségeket értelmez. Tehát fejezeteinek többségében szövegközpontú elemzéseket ad, vagy alkotócsoportok mikrotörténetét írja meg. Hogy az 1945 utáni irodalomból melyek az irodalomtörténet számára figyelemre méltó szerzők és jelenségek, nem meglepő a fentiek fényében. Az már sokkal tanulságosabb, hogy az opus fő tendenciájával szembe menve a '60-as évek irodalma egy szélesebb horizontú, a hagyományos irodalomtörténetek beszédrendjébe illő összefoglalót kap. Ez a szöveg Veres András *Az írók és a hatalom a hatvanas évek elején* című tanulmánya.⁴⁴

Említettük, hogy a prózairodalmi kánonban két szerző kap kitüntetett helyet a korszakból: Ottlik Géza és Mészöly Miklós. Őket azonban valóságos kultusz övezi, amint arra már Angyalosi Gergely felhívta a figyelmet.⁴⁵ Szolláth Dávid részletesen elemezte és bizonyította tanulmányában⁴⁶ azt az ellentmondást, miszerint azáltal, hogy a kultusz a két írónak az apolitikusságát, a politikától való érintetlenségét tematizálja, tehát éppen autonóm mivoltukban teszi őket saját tárgyává, valójában átpolitizálja a műveket. Eszerint tehát a kultikus értelmezés visszatérést jelent ahhoz a beszédrendhez, amellyel a kiválasztott irodalmi művek – a kultusz narratívája szerint – szembehelyezkedtek. Az önmagát éppen autonóm elvű voltában meghatározó irodalmi befogadás ismét heteronómmá válik: az irodalmi műalkotást nem önérvényűen, hanem szövegen kívüli szempontok szerint olvassa. „A két életművet övező kultusz – írja Szolláth – annak az allegorizáló olvasásmódnak a továbbélését jelenti, amelyet a hatvanas évek példázatos regényei kondicionáltak, és amelyet az autoreflexivitás prózanormája delegitimált a nyolcvanas évekkel kezdődően.”⁴⁷ Említettük, hogy a prózafordulat toposza

⁴¹ GINTLI főszerk., *i. m.*, 909.

⁴² STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom 1956–1963*, Bp., 1956-os Intézet, 1996., valamint CSEH Gergő Bendegúz – KALMÁR Melinda – PÓR Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott (Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963)*, Bp., Osiris Kiadó, 1999.

⁴³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, *A magyar irodalom története III*, Bp., Gondolat, 2007.

⁴⁴ Uo.,

⁴⁵ ANGYALOSI Gergely, BÁN Zoltán András, BECK András, RADNÓTI Sándor, *Irodalmi kvartett az Ottlik-émlékkönyvről = Beszélő*, 1996/5, 76–85.

⁴⁶ SZOLLÁTH Dávid, *A példázatoság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában = Jelenkor*, 2002/10, 1104–1117.

⁴⁷ Uo., 1105.

egyesíteni tudott egymástól akár élesen különböző esztétikai felfogásokat, értelmezési közösségeket is. A kultusz fogalma kapcsán fejt ki Szolláth Dávid, hogy az nehezen egyeztethető össze az új, „immanens-autonóm” értelmezési móddal, és az allegorikus olvasatokra építő heteronóm értelmezés jegyében fogan.⁴⁸

Ha szemügyre vesszük a két kultikus szerzőről írt rendszerváltás utáni monográfiát, valóban azt látjuk, hogy azok megközelítése élesen különbözik a '60-as évek más szerzőiről szóló meghatározó diskurzusoktól. Mind Szegedy-Maszák Mihály,⁴⁹ mind Thomka Beáta könyve⁵⁰ elkerüli a történeti-politikai kontextus tárgyalását. Szegedy-Maszák mindössze annyit jegyez meg a kötete végére illesztett kitekintésben, hogy a „mai olvasó könnyen azt gondolhatja, hogy [Ottlik] kezdettől fogva általános elismerésnek örvendett, ezért talán nem fölösleges megemlíteni, hogy az első évtizedben feltűnően keveset írtak róla, s értékelői öntudatlanul vagy egyes esetekben talán tudatosan arra kényszerültek, hogy meghamisítsák vagy bírálják a könyv üzenetét”,⁵¹ majd néhány rövid példát említ állítása alátámasztására.

Thomka Beáta értelmezése nemcsak olyan módon dekontextualizálja Mészöly prózáját, hogy a pálya kritikai-politikai összefüggéseit hagyja kifejtetlenül, hanem rövid megjegyzésével a tárgyalt időszakot a prózafordulat felől értelmezi át. Így a történeti kontextus bemutatásának elhagyása – amely Szegedy-Maszáknál szembetűnő volt – itt mint hiány is eltűnik a szövegből: annak üres helye új alakzattal telik meg. „A hatvanas/hetvenes éveknek kell elérkeznie ahhoz, hogy Mészöly Miklós vagy Mátyás Iván prózája s a tőlük két-három évtizeddel fiatalabb elbeszélők fellépése szinte egy időben, egymással párhuzamosan hasson egy radikálisabb prózapoétikai átalakulásra. [...] Vélekedhetünk így vagy úgy, ez az időszak mindenképp jelentős transzformációkat eredményezett a prózai elbeszélés világában.”⁵² Szegedy-Maszák Mihály könyve *Az Iskola a határon* című művet tárgyaló fejezet címével is tökéletesen mutatja az Ottlik-életmű prózafordulat utáni recepciójának szerkezetét. A *Példázat a belső függetlenségről* cím egyszerre jellemzi Ottlikot és művét a politikai viszonyoktól való elszakadásként („függetlenség”), és lép ki a szöveg immanenciájából, annak etikai-politikai üzenetét dekódolva („példázat”).

⁴⁸ Az immanens-autonóm értelmezési mód egyik meghirdetője, Kulcsár Szabó Ernő is kifogásolja Ottlik, Mészöly és Csoóri Sándor vonatkozásában születő „átetizált olvasatokat”, amelyeket „az esztétikai dogmatizmus újratermelésének” tekint. Lásd erről: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A kritika kényszerpályái. Az irodalmi műbírálathat kérdései a hetvenes években* = Uő., *Műalkotás, szöveg, hatás*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 498–520.

⁴⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994.

⁵⁰ THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós*, Pozsony, Kalligram, 1995.

⁵¹ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 152.

⁵² THOMKA, *i. m.*, 91.

Nem meglepő, hogy a prózafordulat irodalma egyik leginkább domináns teoretikusának, Kulcsár Szabó Ernőnek az 1945 utáni magyar irodalomról szóló könyvében⁵³ az imént bemutatott narratíva érvényesül. Irodalomtörténetében kronológiai és esztétikai töréspontokat kombinál. Az előbbit a posztmodern 1979-re datált megjelenése jelöli ki. A '60-as évek prózáját a „metonimikus elbeszélés” és a „hangsúlyozott elbeszéltség” esztétikai-poétikai dichotómiája osztja ketté. A címadás ezúttal is jellemző: a posztmodernt megelőző korszakot az „útkeresés kényszerpályán” összetett metaforája nevezi meg, amely szintén a politikai függelmi viszonyokra utal. A metonimikus prózának politikai alapú értelmezése még ebben a szövegközpontú elemzési eljárásokat preferáló olvasatban is elsődleges marad, tekintve hogy „az a szellemi izgalom, amelyet megjelenésük idején – nyilvános kritikai vitáktól kísérve – kiváltak, lényegében mégiscsak politikai, legfeljebb szociális-ideológiai természetű volt”.⁵⁴ De az esztétikai-poétikai alapon ezzel szembeállított csoport értelmezését is éppen az szervezi, hogy miként küzdenek „a dolgok kimondhatóságáért”. Ez a formula – „a dolgok kimondhatóságáért küzdő magyar epika” a kötet egyik állandó jelzője – ugyanazt a kettősséget ismétli, amelyre Szegedy-Maszák Ottlik-monográfiájának fejezetcíme kapcsán utaltunk. Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetének ez a jellemzője azért is nagyon tanulságos, mert a prózafordulathoz kötődő értelmezők közül ő az egyetlen, aki saját irodalomtörténettel rendelkezett. Pályájának, tudományos munkásságának tudományszociológiai vonatkozásaira nem térhetünk ki ezúttal, annyit azonban állíthatunk, hogy ő volt az egyik legjelentősebb propagátora az autonóm irodalomfelfogásnak (a szó másodlagos értelmében), a prózafordulatot megelőző irodalmat mégsem tartja arra érdemesnek, hogy immanens, autonóm diszpozíciójú értelmezés tárgyává tegye – végeredményben tehát kihelyezi az irodalomként értelmezhető irodalom köréből.

Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténeti kötete jelentős kritikai visszhangot váltott ki. Ennek áttekintése szétfeszítené a dolgozat kereteit, ehelyett Sári B. László munkájára utalva⁵⁵ kijelentjük, hogy az értelmezési alapvonalak stabilak, és hosszú ideig lényegében változatlanok maradtak. A leginkább szembehelyezkedő kritikák egyike, Réz Pál recenziója⁵⁶ is arányosságbeli, preferenciális és nyelvezeti problémákat jelez, a könyv koncepcióját,

⁵³ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1993.

⁵⁴ Uo., 75.

⁵⁵ A Kulcsár Szabó-féle irodalomtörténet recepciójával, a körülötte folyó vitákkal kapcsolatban lásd: SÁRI B. László, *A hattyú és a görény*, Pozsony, Kalligram, 2006, 150–196.

⁵⁶ RÉZ Pál, *Ami nincs benne és ami benne van: Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története, 1945–1991 = RADNÓTI Sándor vál., Bírálatok, viták, nekrológok. Holmi 1989–2014. Antológia III*, Bp., Libri Kiadó, 2017, 216–224.

értelmezési alapvonalait nem vagy csak utalásszerűen kifogásolja – például a következő megjegyzésben: „a posztmodern felé száguldó irodalmi ízlés korában is lehetett teljes értékű, ép, szuggesztív hatású, hagyományos regényt írni, hogy a tradicionális beszédmód nem ürült ki, nem avult el olyannyira, mint sok irodalomtudós apodiktikusan állítja”.⁵⁷ De például az általunk vizsgált időszak prózahagyományainak leértékelését jogosnak tartja. A kötet másik kemény hangú kritikusa, Veres András⁵⁸ is megjegyzi: „nagyszabású és iránymutató teljesítmény Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete. Nagyszabású, mert irigylésre méltó pontossággal jelöli ki irodalmunk utolsó fél évszázadának legfontosabb műveit és alkotóit.”⁵⁹

Veres – mint láttuk – maga is ír később a prózafordulat által kitakart korszakról *A magyar irodalom története* harmadik kötetében, mégpedig erősen politikai relevanciájú narratívában értelmezve a korszakot. Emellett – mint látni fogjuk – ő maga is aktív értelmezője volt annak az irodalomnak, így tagja annak az értelmezői közösségnek, amelyet a prózafordulat, illetve az ahhoz kapcsolódó értelmezői konszenzus háttérbe szorított. Ezért annyira jelentős, hogy Kulcsár Szabó irodalomtörténetének alapvonalait ő is elfogadja, még akkor is, ha felhívja a figyelmet arra a problémára, amelyet fentebb mi is körvonalaztunk. Arra, hogy amennyiben „a későbbiről megállapítjuk, hogy olyasmivel rendelkezik, amivel a korábbi nem, akkor a későbbi perspektívájából a korábbi hiányok fogják jellemezni [...] mint ahogy Kulcsár Szabó könyve is a hatvanas–hetvenes évek epikáját a »nem úgy, hanem« formula korlátai közé szorítva írja le”.⁶⁰ A posztmodern és a késő modern irodalom szembeállítására épülő narratíva szerkezeti problémáit – más értelmezőkkel együtt – ő is jelzi, például a következő formulával: „statikus képlet ez, lehetetlenné teszi a változatok közötti átmenetek árnyalt elemzését”,⁶¹ vagy amikor az új irodalommal kapcsolatos formulák túl általános voltát kifogásolja. Nagyon fontos azonban, hogy e problémafelvetések ellenére a monográfia legfontosabb állításaiival, értelmezői módszerével azonosul. A prózafordulat előtti próza ügyében is – szerkezeti kifogásai ellenére – a következő megállapításra jut: „nem tagadom persze, hogy a hatvanas–hetvenes évek prózájának devalválódásáról szólva Kulcsár Szabó meggyőzően hivatkozik erre a szerkezetre”.⁶² A bírálat retorikáján is látszik ez a kettősség: hangsúlyos kifogásai ellenére evidensen fennáll az értelmezői közösség a recenzens és a szerző között – amit előbbi nyhe

⁵⁷ Uo., 221.

⁵⁸ VERES András, *Új magyar kánon? = BUKSZ*, 1993/3, 297–305.

⁵⁹ Uo., 305.

⁶⁰ Uo., 299.

⁶¹ Uo., 302.

⁶² Uo., 303.

rezignációval és bizonytalanul vesz tudomásul.⁶³ Pedig az indulatos szembehelyezkedés, a teljes elutasítás egyébként nem lenne idegen a Verestől – amint azt nem Kulcsár Szabóra, hanem művének más bírálóra vonatkozóan dokumentálhatjuk.⁶⁴ Ez a szembenállás pedig megerősíti az egyébként tágas értelmezői körön belül maradók közötti koherenciát.

Radnóti Sándor említhető még mint Kulcsár Szabó Ernő bírálója, noha ő nem a szerző irodalomtörténetéről, hanem az ahhoz sok szálon kapcsolódó Esterházy-monográfiáról⁶⁵ írt fontos kritikát.⁶⁶ Ez a bírálat is jelentős, hiszen – mint az nyilvánvaló, és jelen dolgozatban is szóba kerül – ő Balassa Péterhez hasonlóan a prózafordulat körül képződő nagyon széleskörű értelmezői közösség olyan eminens tagja, aki egyébként lényeges esztétikai kérdésekben szemben áll Kulcsár Szabó Ernő iskolájával. Radnóti bírálata tehát azt mutatja meg, hogy melyek ennek a széles értelmezői közösségnek a legalapvetőbb közös pontjai. Radnóti sok tekintetben élesen bírálja Kulcsár Szabó értelmezői módszerét. Kifogásolja, hogy számára „irodalmunk interkulturális összehasonlíthatósága mint mindent kitöltő szempont” jelenik meg, másutt, hogy „a történelmi és szociális kontextus a szerzőnél teoretikus tiltás alatt áll”, vagy több helyen, hogy Kulcsár Szabó tulajdonképpen csak *beazonosít* és nem *elemez*. A Kulcsár Szabó irodalomtörténeti narratíváját meghatározó korszakhatárok problematikáját – Vereshez hasonlóan – Radnóti is említi, de kifogásai itt is inkább a kérdező regiszterben mozognak, semmint hogy alternatívákkal állna elő, tehát kifogásai ellenére megtartja az értelmezői közösséget. Hans Blumenbergre utalva – akire hivatkozva teoretizálja Kulcsár Szabó a korszakhatárt mint történeti-értelmezői fenomént – azt a kérdést teszi fel, hogy „reflektál-e a korszakfogalom a korszakára”,⁶⁷ és megjegyzi, hogy „olyan harcias hevülettel védelmezi az újat és leplezi le a régít, ami véleményem szerint megint csak összeegyeztethetetlen a posztmodern minimálfogalmával is”.⁶⁸ Radnóti meghatározó bírálói gyakorlata, hogy Kulcsár Szabó belső ellentmondásait világítja meg: elsősorban azt az ellentmondást, ami a posztmodern pluralitás és a monolit értelmezői habitus között feszül – ami kétségtelenül elbizonytalanítja a könyv alapvető állításait, de nem veti el azokat. Veres Andráséhoz hasonló ez a retorika abban a tekintetben, hogy kifogásai ellenére végül mégis idomulni látszik a megbírált szerző nagy

⁶³ A rezignációhoz lásd az előbb idézett formulát. A bizonytalansághoz pedig a következő mondatot: „nem lehetetlen, hogy a szerző is abba az értelmező közösségbe tartozik, amibe én”. (Uo., 304.)

⁶⁴ A két elutasított értelmező Pomogáts Béla és Domokos Mátyás. Utóbbinak Az „*inautentikus*” kinyilatkoztatás (Kortárs, 1993/3) című kritikáját nagyon élesen bírálja Veres, a szerzőt a múlt védő-óvó reflexe miatt diszkreditálja.

⁶⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Esterházy Péter*, Pozsony, Kalligram, 1996.

⁶⁶ RADNÓTI Sándor, *A posztmodern zsandár = Uő., A piknik*, Bp., Magvető, 2000, 270–286.

⁶⁷ Uo., 277.

⁶⁸ Uo.

narratívájához. „Az olvasót – írja a recenzens – némi ingerültségre készíti, hogy a posztmodern apologétája semmi veszteséget nem észlel, és nincs kettőskönyvelése. Ha úgy kell lennie, hogy a korszakküszöböt nem lépheti át az elbeszélés művészetében a narratíva és a karakter, legalább könnyet ejthetne érte. Hiszen akadnak olyan önazonos, jelentéssel, értékrenddel és világgéppel fölszerelt történetek és alakok, amelyek ma is hatást gyakorolnak ránk.”⁶⁹

Mindezzel egyáltalán nem azt kívánjuk sugallni, hogy a recenzensek elmulasztották kellőképpen megbírálni Kulcsár Szabó könyvét és iskoláját. Távoll áll megközelítésünkötől egy efféle normatív szempont. Arra a tanulságos tényre hívjuk fel csupán a figyelmet, hogy a rendszerváltás idejére domináns pozícióba kerülő értelmezők között milyen széles konszenzus érvényesült. Ennek a konszenzusnak az időbeli állandósága is jelentős. Szilágyi Márton a prózafordulat kritikájáról írott, 1994-es tanulmányában⁷⁰ szintén kiemeli a széles értelmezői konszenzus tényét, de azt egy rövid értelmezéstörténeti pillanathoz, és hangsúlyosan Esterházy prózájához kapcsolja, amely „a különböző elméleti referenciájú kritikus beszédmodokat a megfelelő pillanatban tudta katalizálni, felgyorsítva ezzel a tisztázódásukat is. A mára teljesen világosan szemben álló vagy egymás mellett elbeszélő felfogások (például Kulcsár Szabó Ernő, Balassa Péter, Radnóti Sándor, Margócsy István) ezért lehettek akkor még közösek értékrendjük legfontosabb pontjaiban.”⁷¹

Mi amellet érvelünk, hogy ez a konszenzus, amelynek erősségét fokozta, hogy a rendszerváltás előtt – ne feledjük! – még a hivatalos irodalmi intézményrendszerrel és annak kulcsszereplőivel szemben álló ellenértékrend érvényesült,⁷² a rendszerváltás utáni vitákban (vagy egymás mellett elbeszélésben) bizonyos alapvető kérdésekben továbbra is megmaradt. Jól mutatja ezt az 1994-től 1996-ig tartó kritikavita természete, amely éles szembenállást eredményezett ugyan, de elsősorban kritika és elmélet viszonya, a Kulcsár Szabó-iskola kritikai működése, retorikája körül forgott, és bár központi kérdéseket tárgyalt, a kánonra vonatkozó konszenzust, valamint az irodalom autonóm befogadásának primátusát érvényben hagyta.⁷³

A vita egyik legtöbbet idézett, éles kijelentése Kulcsár-Szabó Zoltántól származik, aki Bónus Tibornak egy Garaczi László-regény értelmezői diskurzusát áttekintő és a „nem

⁶⁹ Uo., 281.

⁷⁰ SZILÁGYI Márton, *Együtt – egy másért? (A nyolcvanas évek és a kritika)* = Uő., *Kritikai berek*, Bp., Balassi–JAK, 1995, 26–35.

⁷¹ Uo., 28.

⁷² Többek mellett például Balassa Péter beszél részletesen a Szirák Péter által készített interjúban a nyolcvanas évek kritikáját övező ellenséges politikai klímáról. Lásd: SZIRÁK Péter, *Pályák emlékezete. Szirák Péter beszélgetései irodalomtudósokkal*, Bp., Balassi, 2002, 206.

⁷³ A kritikavítához lásd elsősorban SÁRI B. László már idézett könyvét: SÁRI B., *i. m.*, 199–236.

tudományos” kritikát bíráló tanulmányához⁷⁴ csatlakozva azt állapítja meg, hogy „a kritika számára talán az lehet az egyik súlyos következménye e terméketlen állapotnak, hogy nem lesz képes túllépni a – széles körben uralkodó – kontemplatív esztétikai beállítódáson, minthogy nem fog rákényszerülni a saját olvasási tapasztalat és olvasási stratégiák reflektálására. E beállítódás pedig – ezt több esetben jól mutatja Bónus elemzése – egyre kevésbé fogja tudni élvezni a kortárs irodalmat”.⁷⁵ Érdekesen rímel erre a másik oldal kulcsszereplője, Radnóti Sándor egyik mondata a már idézett bírálatából. Azt rója fel Kulcsár Szabónak, hogy nem elemez, csak teoretikus sémájának elemeit beazonosítja. Azt a metaforát használja, hogy elemzés híján „a koncepció vázára [...] meglepően kevés hús kerül”.⁷⁶ Elmondhatjuk tehát, hogy a vita éles pontjain mindkét kijelentés a szemben álló fél műalkotás-tapasztalatának teljességét vonta kétségbe, mégpedig olyan szempontból, hogy a befogadás élvezeti vonatkozását kérdőjelezte meg. Azaz a szemben álló értelmezés dezerotizálódását kifogásolta, tehát megtartotta az intim szöveg–mű viszony maximájának érvényét. Egy ilyen maxima szerint pedig nyilvánvaló, hogy tévedni nem, csak „rosszul élvezni” lehetséges.

A széles körű konszenzus érvényét igazolja Szirák Péter Balassa Péterrel készített interjújának két passzusa is, amelyek a rendszerváltás utáni egymásnak feszülés retorikáját is mutatják. Ez az interjú 1998-ban jelent meg először. Bírálja Kulcsár Szabót és iskoláját, kifogásolja az „önérzetes szcientizmus mögül feltörő narcisztikus pátoszt, nyílt territorializmust, a kánonkritikán keresztül megnyilvánuló sajátos, újfajta monolitizmust”,⁷⁷ de leszögezi, hogy „a kilencvenes évek új kritikájával szemben nem elsősorban szemléleti-tartalmi kifogásaim voltak és vannak”.⁷⁸

A prózafordulat jelenségének egyik legtöbbet ismételt toposza, hogy abban irodalom és értelmezőközösség milyen erősen kapcsolódott össze. Ez az összekapcsolódás abban a tekintetben is érvényesült, hogy az új próza és annak értelmezői által egyetértésben megalkotott kánonból kihulló szerzők egy egész korszak irodalomkritikáját és irodalomtudományát diszkreditálták. Ha a ’60-as évek prózája leértékelődik, akkor a próza körüli értelmezői csoportok is érdektelenné válnak.

⁷⁴ BÓNUS Tibor, *A Nincs alvás! és a prózakritika = Jelenkor*, 1996/1, 75–93.

⁷⁵ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A párbeszéd remény(telenség)e = Jelenkor*, 1996/1, 275–279.

⁷⁶ RADNÓTI, i. m., 271.

⁷⁷ SZIRÁK Péter, i. m., Bp., Balassi, 2002, 206.

⁷⁸ *Uo.*, 212.

A rendszerváltás előtt az elsődleges nyilvánosságban nem, vagy alig lehetett bírálat tárgyává tenni a korábbi évtizedek magyar irodalomkritikáját.⁷⁹ Kulcsár Szabó Ernő 1990-től azonban több tanulmánnyal is jelentkezett, amelyekben a Kádár-korszak irodalomtudományát és irodalomkritikáját marasztalta el. A „’60-as évek valóságleképező epikai konvenciójával” együtt az irodalomértőket is leértékeli „esztétikai dogmatizmusuk miatt”.⁸⁰ Ebben az időben szerinte „a nagy elbeszélések teremtik az irodalom valóságát”, amelyek az irodalom léttörvényeit a művészeti szférán kívül rögzítik, így közírási funkciót tulajdonítanak az irodalomnak. Mindent áthat az „ideologikus gondolkodás szubsztancializmusa”.⁸¹ Kulcsár Szabó konstrukciójának egyik jellemzője, hogy viszonylag kevésbé vet számot az egyéni árnyalatokkal. Így bár „a hivatalos katedraesztéta” Szerdahelyivel szembeállítja Barta János, Nyíró Lajos, Szili József vagy Tamás Attila munkásságát, az ő törekvéseiket mégis abban az önellentmondó alakzatban kénytelen értelmezni, mint amelyek „csak ennek az ideológiai axiomatikának [ti. a visszatükrözés – realizmus – pártosság deliteralizáló ismérveinek – V. Gy.] a feltételei között tett[ék] lehetővé az autonóm esztétikum gondolatának fokozott érvényesítését”.⁸² Ugyanígy korábban, ezúttal még a rendszerváltás előtt a lukácsista kritikáról (elsősorban nyilván Fehér Ferencről) szólván tette a következő, hasonlóan önellentmondó vagy legalábbis saját érvényét elbizonytalanító kijelentést. „Tagadhatatlan, azokhoz a kritikai szemléletformákhoz képest, amelyekkel vitázott [...], feltétlenül korszerűbb nézőpontokat érvényesített. Korszerűbbeket azonban csak ideológiai-szociológiai értelemben, mert esztétikai elvei – különösen ahol jobban napvilágra kerültek a Lukács-féle preformációk – továbbra is konzervatívnak mutatkoztak”.⁸³ Kulcsár Szabó múltértelmezése nem tekinti az irodalomértést politikai aktorok primer konfliktusának. Ez megmutatkozik abban, hogy visszatekintésében a ’60-as és ’70-es évek versengő, a politikumhoz és az irodalomhoz nagyon különböző módokon viszonyuló értelmezői közösségeit vonja egyetlen alakzatba, amelynek lényege a nagy elbeszélésekben való gondolkodás. Véleménye szerint tulajdonképpen a teljes megelőző

⁷⁹ A negatív kritika nemcsak elméleti, hanem szépirodalmi vonatkozásban és általában minden tekintetben nagyon problematikus kritikusi gesztus volt ekkor, hiszen ahhoz az ideológiai elmarasztalás szándékának gyanúja és az esetleges „adminisztratív eszközöktől” való félelem társult, amely diszkreditálta mind a megbírált szerzőt (a hatalom olvasatában), mind a bírálót (a második nyilvánosságban). Hosszan értekezik erről például BÁN Zoltán András *Meghalt a főítész* című esszéjében (Bp., Scolar Kiadó, 2010).

⁸⁰ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Szövegkultúra és hagyománytudat. Irodalmunk szellemi helyzetének kérdéséhez = Jelenkor*, 1990/1, 63–73.

⁸¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az új történetiség esélyei. A mai irodalomkutatás szellemi helyzetéről = Alföld*, 1990/3, 82–89.

⁸² *Uo.*, 84–85.

⁸³ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A kritika kényszerpályái. Az irodalmi műbíráló kérdése a hetvenes években = Uő.*, i. m., 503.

irodalomértelmező hagyományban a „grand récit” működik, amely eredetileg a nemzeti identitásból fejlődött ki, és utána is, a marxizmusban is művészetidegen normarendszerbe kényszeríti az irodalmi jelenséget. „Kollektív tündérmeséket”⁸⁴ képez, amelyekkel szemben még a '70-es években, sőt „ma is” hasonló ellenmonológok képződnek – szintén „grand récit”-k (például – amint már idéztük tőle – Ottlik és Mészöly kultuszában).

Célunk annak bemutatása, hogy miként viszonyult a prózafordulattal megerősödő és a rendszerváltás utánra dominánssá váló irodalomértési diskurzus a megelőző irodalomértési praxisokhoz. Láttuk, hogy a prózafordulat és a hozzá közel álló értelmezői beállítódás a szövegimmanens értelmezés, az autonóm irodalomfelfogás, valamint a korai Kádár-korszak irodalmának leértékelésében konszenzusos maradt. Fentebb jeleztük, hogy a prózafordulat nagy konszenzusának fontos szereplői voltak azok, akiket (tudományos) szocializációjuk Lukács Györgyhez és tanítványi köréhez kapcsolt. Most ebből az értelmezői közösségből választunk egy példát: Radnóti Sándort. Az ő viszonya nagyon összetett a Lukács-iskolához, így Fehér Ferenchez is, aki az új diskurzus által „elutasított időszak” kulcsszereplője.⁸⁵ Az *antinómiák költőjét* elemző írásából⁸⁶ viszont elkülöníthetők azok a retorikai alakzatok, amelyek jelzik, hogy Fehér elismerése ellenére Radnóti is azonosul az értelmezői korszakot és megközelítésmódot elutasító diskurzusközösséggel. Ezekből világossá válik, hogy a szöveg a Fehér-féle olvasási módot elvető közönség számára készült. Az, hogy helyenként megkísérli kimozdítani e közönség ítéleteit, még inkább megmutatja, hogy milyen mértékben fogadja el annak előfeltételeit. „Huszonöt év múltán olvassuk vagy olvassuk újra *Az antinómiák költőjét*. Mit találunk? Legfőképpen szokatlanságot. [...] Az ilyen eget-földet megmozgató magyarázatra azt szokták mondani, hogy deduktív. [...] Ebben meg is nyugodhatnánk, és azt mondhatnánk, hogy egy, a maga korában jelentős könyvet olvastunk, amely mára jelentős dokumentummá vált; aktualitása nincs. [...] Maradnak azonban kérdések, amelyek ezt az összegzést elégtelennek mutatják. [...] Annak a filozófiai válasznak a nagy narratívája, amelyet Fehér dolgozott ki könyvében, megbukott. De megtehetjük, hogy »dekonstruáljuk« az ő szövegét, és az általa javasolt nagy elbeszélés helyett azt a kis elbeszélést kísérjük figyelemmel, hogy – egy jelentős olvasó olvas.”⁸⁷ Figyelemre méltó, hogy az értelmezői közösség toposzai,

⁸⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az univerzális tündérmesék után = Alföld*, 1990/12, 36–45.

⁸⁵ Olyannyira, hogy már idézett esszéjében Bán Zoltán András az ő kritikusi alakján (vö.: „főítész”) keresztül mutatja be a prózafordulat és Balassa Péter fellépése előtti értelmezői korszakot.

⁸⁶ RADNÓTI Sándor, *Fehér Ferencről = Uő., A piknik*, i. m., 195–212.

⁸⁷ *Uo.*, 200–203.

például a nagy elbeszélés diszkreditálása vagy a „dekonstruálás” hogyan jelennek meg Radnóti szövegében.

Az értelmezői diskurzus elszakítottasága az általunk vizsgált időszaktól nemcsak a kritikai és értelmezői hagyományhoz való viszonyban, hanem az irodalomtudományos teljesítményeket illetően is érvényes. Jól példázza ezt az Alföldben 1990-ben kibontakozó *A magyar irodalom története*⁸⁸ című, az MTA Irodalomtudományi Intézete által megalkotott hatkötetes átfogó irodalomtörténet megítéléséről szóló „szenót-vita”.⁸⁹ Vagy még inkább maga a kérdésfeltevés, amely az értelmezői közösség domináns szempontjainak megfelelően így hangzott: „Forgalomban lévő kézikönyveink – elsősorban az irodalomtudomány »grandiózus torzszülöttje«, A magyar irodalom története I–VI. (1964–66), de részben az azt kiegészítő, az 1945 utáni irodalmunkat tárgyaló pótkötetek is – köztudottan *ideológiai terror hatása alatt* készültek, ezért – egyebek mellett – erősen vitathatók értékszempontjaik.”⁹⁰ A válaszokban hasonló beállítódások mutatkoznak meg, mint amelyeket a Kulcsár Szabó-féle irodalomtörténet recepciója esetében már láttunk – még akkor is, ha a hozzászólók köre lényegesen különbözik. A legtöbben lényegében átveszik a körlevél megközelítését. Határ Győző a politikáról mint „fekete lyukról” beszél a magyar szellemi életben,⁹¹ Gyertyán Ervin metaforája hasonló, nála az irodalom „a politika kölcsönfényű és pislákoló holdja volt – kormánypárti és ellenzéki formájában egyaránt – és célunk az, hogy a jövőben ne maradjon az”.⁹² Nádas Péter és Lengyel Balázs is kapcsolódik a diskurzushoz. Domokos Mátyás ellenben megkérdőjelezi a körkérdés beállítódását, és Vas István is árnyalná az ideológiai terror kifejezést.⁹³ Mindezzel egyáltalán nem azt kívánjuk sugallni, hogy az irodalomtörténet ne lehetett volna „grandiózus torzszülött”, ne jöhetett volna létre „ideológiai terror” alatt, mindössze a diskurzus toposzait tekintjük át. Ezek közé tartozik tehát a prózafordulatot megelőző irodalomértelmezői-kritikusi korpusz leértékelése is. Természetesen nem teljes mértékben és nem mindenki által, de mint domináns irány, mindenképpen meghatározta a gondolkodást ez az elhatárolás.

Többször idéztük már Bán Zoltán András *Meghalt a főítész* című esszéjét. Ez a szöveg az irodalomkritika történetét, az irodalmi nyilvánosság szerkezetét jellemzi, tekinti át. Nyelvi regisztere, retorizált dikciója, a képzeletbeli tudatlan megszólított folyamatos szövegbeli

⁸⁸ SÓTÉR István főszerk., *A magyar irodalom története I–VI*, Bp., Akadémiai, 1964–1966.

⁸⁹ A vitát indító körlevelet lásd: *Alföld*, 1990/9, 3.

⁹⁰ *Uo.* Kiemelés tőlem – V. Gy.

⁹¹ *Uo.*, 6.

⁹² *Uo.*, 11.

⁹³ *Alföld*, 1990/10

jelenléte miatt nehéz vitatható vagy támogatható tényállításként értelmezni azt.⁹⁴ Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy Bán Zoltán András kikezdi a rendszerváltás idejének fent vázolt nagy (és részben hallgatólagos) konszenzusát. Konstruktívjának időbeli keretei megfelelnek a konszenzusos beosztásnak, de erősen ironikus megszólalásában demitizálja a prózafordulat elméleti-kritikusi gárdáját, elsősorban Balassa Pétert. A megelőző időszakot – Fehér Ferenc egyszemélyes kiemelésével – a korábbiakhoz képest némileg felértékeli, bár gúnyos-provokatív megközelítése itt is érvényesül. De az, hogy a Kádár-korszak irodalomértését két „egyenlő”, egymással összehasonlítható, sőt némileg hasonló belső logika szerint felépülő korszakra osztja, mindenképpen újdonság. A legfőbb belátása azonban nemcsak a kritikára, hanem általában az irodalmi életre vonatkozik: megkérdőjelezi a politikai vezetésnek való egyoldalú kiszolgáltatottság, a politikum általi elnyomás narratíváját,⁹⁵ és bizonyos értelemben – egészen provokatív módon – „aranykorról” beszél.

Bán konstruktívjának egyik alapvető belátása, hogy mennyire romlott, átpolitizálódott az irodalom, és mindenkinek az az érdeke, hogy ne legyen független kritika. De közben ő is eljut ahhoz a következtetéshez, hogy „ez lett”, hogy „aranykor lett”, aminek „mi, közönség örültünk leginkább”. A kritika azonban Bánnál is diszkreditálódik, hiszen „sokkal inkább hatalmi ügy, mint az irodalom [...], a kritika sokkal inkább a lakáj szerepét vitte, mint az irodalom”. A prózafordulat kritikája kitüntetett alakjának, Balassának a jellemzése – Bán egyik központi témája – nem tartozik a tárgyunkhoz, annyit idéznénk csupán, hogy „Balassa Remekműveiből [sic! – értsd: a prózafordulat íróiból] szükségképpen hiányozni kellett a Politikai elemnek, ő nem az Ellenzéki, hanem a Nem Ellenzéki Ellenzéki Irodalomban utazott, ezért neki a Tiszta Remekmű kellett”.⁹⁶ Ez – kiterjesztve az értelmezői közösség egészére – megerősíti a rendszerváltás körüli diszkurzív viszonyokról szóló fenti következtetéseinket: az irodalom immanenciája ott is elsősorban politikamentességet és nem politikai ellenzékiiséget jelentett az értelmezés számára, így vált problematikussá Ottlik vagy Mészöly parabolizáló olvasata. E politikamentes övezetben a kritika is visszakaphatta létjogosultságát. Balassa „kitalálta azt a téves nézetet, miszerint a Kritika Szakma (ez a felfogás majd erősen eltorzítva visszatér Kulcsár Szabó Ernőnél és iskolájánál, akik szerint ugyebár olyannyira Szakma, hogy

⁹⁴ Egyik kritikusa, Kálmán C. György is megjegyzi Bán Zoltán András írásáról szóló esszéjében: „az értekezés a tudatlan, inkompetens és túlságosan ifjú hallgató feltételezése révén bújjik ki a megnevezés, az alaposabb magyarázat, az érvelés nehéz feladata alól.” Lásd: KÁLMÁN C. György, *Ítéskedés és ítéltetés – avagy az újabb magyar irodalom nagyon rövid történetéhez* = *Kalligram*, 2008/11, 87–91.

⁹⁵ Erre utal az a karakteres megfogalmazása, hogy a prózafordulat résztvevőit a „nem ellenzéki ellenzéki” kategóriájával írja le.

⁹⁶ BÁN Zoltán András, *i. m.*, 50.

egyenesen Tudomány színté), ám ezzel Balassa csak azt akarta elérni, hogy a Kritika visszakerüljön oda, ahonnan kirakták”.⁹⁷ Ez a kritikai diskurzus legitimitásának újratemtését jelenti, amelyet Kulcsár Szabó és Radnóti Sándor kapcsán már láttunk.

Számunkra ennél a szuggesztív leírásnál inkább relevánsak az arra érkezett reakciók, különösen Takáts József tanulmánya,⁹⁸ aki éppen a hatvanas évek kezelése kapcsán marasztalja el a szerzőt. „A Főítész egyik aránytalanságát, Fehér kiemelését a hatvanas évek magyar kritikájából – írja –, részben az teszi lehetővé, hogy az elmúlt húsz évben nem vagy alig készültek újraértelmezések a hatvanas évek magyar kritikájáról, s nem folyt le róla semmiféle vita.” Másik lényeges megjegyzése, hogy a prózafordulat mellett „kritikafordulat” is történt, de nem csak abban az értelemben, amelyről konszenzus volt, és fentebb már említettük, hogy a prózafordulatnak – Bán megfogalmazásában – „kritika kellett, és meg is kapta a maga kritikáját”.⁹⁹ Ez a kritikafordulat Takáts József megfogalmazásában elméleti-tudományos fordulatot jelentett a ’80-as években, amelynek legfontosabb megjelenései Thomka Beáta *Narráció és reflexió*, Bojtár Endre *Egy kelet-európai az irodalomelméletben*, Szegedy-Maszák Mihály *A regény, amint írja önmagát*, Kulcsár Szabó Ernő *A zavarbaejtő elbeszélés*, valamint Radnóti Sándor *Mi az, hogy beszélgetés?* című kötetek. Ez a megjegyzés – a közösségbe vont szerzők személye miatt – alátámasztja azt az értelmezésünket, hogy a ’80-as évektől kibontakozó új irodalom körül széles körű értelmezői konszenzus létesült.

Arra fogunk tovább haladni, hogy belássuk, a ’80-as évtized végére egyértelmű törésvonal relativizálható bizonyos diskurzusok mentén; ráadásul éppen a ’60-as, ’70-es évek fordulóján, tehát a Takáts József által jelzett kritikafordulatnál egy évtizeddel korábban alapozódnak meg azok az értelmezői beállítódások, amelyek a rendszerváltást megelőző és azt követő évtizedben szinte kizárólagossá váltak. Ennek a gondolatmenetnek a széles körű konszenzusra vonatkozó kitétele talán meglepő lehet, de mindenképpen magyarázatra szorul. Nem feledkezünk meg arról, hogy a rendszerváltást követő két évtizedben milyen éles és totális politikai szembenállások képződtek a magyar nyilvánosságban, s hogy ezek milyen jelentős mértékben megosztották az irodalmi életet is. Szilágyi Márton a nyolcvanas évek kritikájáról szóló, már idézett tanulmányában kitér arra a „magát a népi irodalom örökösének és folytatójának tételező írói-kritikusi csoportra, amely bár „ezzel a paradigmaváltással nem egyesült, szintúgy a hivatalos értékrend opponálójának tudta magát”.¹⁰⁰ Jól jellemzi e kijelentés

⁹⁷ Uo., 54.

⁹⁸ TAKÁTS József, *Ellentmondások. Vita Bán Zoltán Andrással = Kalligram*, 2009/3, 52–55.

⁹⁹ BÁN Zoltán András, *i. m.*, 38.

¹⁰⁰ SZILÁGYI, *i. m.*, 30.

a csoport fokozódó szembenállását mind a prózafordulat szerzőivel, mind a körülötte kibontakozó esztétikai konszenzussal, mind a korai Kádár-korszak irodalmára vonatkozó kanonizációs kísérletekkel.

Megoszlanak a vélemények arról, hogy e szembenállás mikortól érvényesült, hogy mi az ok-okozati viszony a politikai-ideológiai és az esztétikai polémia között. Sokan a régi ellentét folyamatossága mellett érvelnek a szembenállásról beszélve, mások, például Reményi József Tamás ellenben – nosztalgikus narratívában – a korábbi kontextusra emlékeznek.¹⁰¹ Igaz, azt Reményi is megjegyzi, hogy az ő emlékezésének középpontját adó *Mozgó Világ* folyóirat a „népi–urbánus” konszenzus „egyedülálló, ritka kivétele” volt. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy ez az „újnépi vonal” önmagát is mint ellendiskurzust azonosítja, a domináns diskurzus pedig mint ilyenről, alig vesz tudomást, vagy ha tudomást vesz róluk, képviselőiket akkor is kirekeszti a meghatározó kánonból. Jó példa erre Bán Zoltán Andrásnak a *Beszélő* folyóirat visszatekintő sorozatában megjelent írása, amelyben az 1969-es évről szólva úgy elemzi¹⁰² e „posztnépi” irány belső kánonjában kiemelt jelentőségű *Elérhetetlen föld* című antológiát, mint amelynek nagy része „mai szemmel nézve [...] olvashatatlan, iszonyatos mennyiségű jelentőségteljesnek remélt szó, hihetetlenül túlpöffesztett retorika, a költői képek tömkelege”. Megközelítésünkől távol áll, hogy esztétikai vitákba bocsátkozzunk, pusztán a diskurzusok erőviszonyait, az értelmezői közösség domináns választásait rögzítjük. Úgy gondoljuk, hogy a „posztnépi” diskurzus létezése, irodalmi-kritikai öndefiníciója nem érvényteleníti a széles körű konszenzusról tett kijelentéseket, hiszen nincs azon az értelmezői körön belül, amely ezt a konszenzust megképezi, és alárendelt pozíciója anélkül rögzíthető, hogy vállalnánk a normatív, esztétikai értékítélet kockázatát. Valójában ez az „ellendiskurzus” éppen mint a kánon „árnyéka”, „háttéré” teszi élesebbé annak körvonalait.

A másik fontos peremkérdés, amit a fent áttekintett értelmező diskurzus kapcsán tisztáznunk kell, időbeli. Ezzel saját jelenlegi pozícióinkra is reflektálunk. Mennyire bizonyult tartósnak ez az értelmezői közösségi konszenzus? Meddig és milyen mértékben maradt érvényben a műimmanencia elve? Ezekre a kérdésekre természetesen nem lehet „objektív”, egészséges érvényű választ adni, hiszen a diskurzus egészét nem jellemezhetjük egy-egy megszólaló álláspontjával. Elmélettörténeti szempontból nyilvánvaló, hogy Nyugaton a kultúratudományos fordulat szinte a nálunk domináns értelmezői közösség kiépülésével egy időben már megkérdőjelezte a posztstrukturalista és dekonstrukciós értelmezői habitusok

¹⁰¹ Lásd Darvasi Ferenc Reményi József Tamással készített és a *litera.hu*-n 2019 őszén folytatásokban megjelenő életútinterjúját, amely bizonyára könyv alakban is olvasható lesz a későbbiekben.

¹⁰² BÁN Zoltán András, *Fimák, avagy a kopernikuszi fordulat = Beszélő*, 1997/2, 96–98.

érvényességét. A magyar irodalomtudomány közössége ezt nagy késéssel és vonakodva fogadta. Jól foglalja össze ennek az elméleti átrendeződésnek a fázisait Takáts József a Kulcsár-Szabó Zoltán által szerkesztett *Történelem, kultúra, medialitás* című kötetéről írott mélyenszántó és szempontunkból alapvető kritikájában.¹⁰³ Eszerint az első híradások a kulturális fordulatról már az 1990-es évek közepén elhangzottak Magyarországon. Bényei Tamás 1996-ban az angol nyelvterület irodalomtudományi diskurzusait bemutatva szólt a feminista, posztkoloniális, marxista, társadalmi nemekkel foglalkozó kritika térnyeréséről. A kilencvenes évektől a Helikonnak is sorra jelennek meg kultúratudományos számai. Takáts szerint „a kulturális (vagy művelődéstudományi) fordulat emlegetése magyarul az elmúlt években vált ugyan gyakorivá, néhány tudós azonban már a kilencvenes évek közepén figyelmeztetett arra, hogy jelentős átrendeződés megy végbe a nemzetközi irodalomtudományban”.¹⁰⁴ De a Kulcsár Szabó-iskola – és általában a hazai irodalomtudomány – sokáig nem érdeklődött ezen fejlemények iránt. Még az ezredforduló után is a műimmanenciát tiszteletben tartó dekonstrukció volt meghatározó pozícióban a magyar irodalomértelmezők között.

A kultúratudományos fordulat belátásai csak a legutóbbi időben erősödtek meg annyira, hogy az autonóm irodalom és a műimmanens elemzés premisszáira épülő irodalomtörténeti narratívát és irodalmi kánont is erőteljesen megkérdőjelezzék. Szolláth Dávid könyve, amelyet bevezetőnkben idéztünk, az általa vizsgált korszakkal már kitágította a diskurzust. Arra a paradoxonra hívta fel a figyelmet, amely a legújabb elméletek és a reflektálatlan irodalomtörténeti szelekciós mechanizmusok között feszül. Arra tehát, hogy „az irodalomtörténeti esztétizmus [...] a posztstrukturalista elméletek, a hatalomelméletek kultúrantropológia irányzatainak recepcióját voltaképpen azért sürgeti immár több mint egy évtizede, hogy ezen elméletekkel többnyire homlokegyenest ellenkező modernista értékrend és kánon konzerválását, átmentését, »újraelvasás«-nak is nevezett frissen tartását szolgálja.” Ez a szemlélet az „egyszerűen »irodalomnak« tekintett szöveget” dehistorizálja és dekontextualizálja. Szolláth tehát elsősorban az irodalmi heteronómiáról lemondó szemléletet kritizálja, amely nem fér hozzá a kánon által kitakart művekhez. Maga pedig az 1945 előtti, még nem hatalmi pozícióban lévő kommunista irodalmat vizsgálja meg. Hasonló irodalomtörténeti elmozdulást láthatunk Scheibner Tamás könyvében, amint erről szintén beszámoltunk. Ő az irodalom és a politikum viszonyát is olyan módon értelmezi újra, amely a

¹⁰³ TAKÁTS József, *A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat” = Jelenkor*, 2004/11., 1165–1177.

¹⁰⁴ *Uo.*, 1168.

mi megközelítésünk számára is inspiratív – idéztük is ezt a bevezetőben. Bagi Zsolt¹⁰⁵ és Schein Gábor¹⁰⁶ pedig azért említendőek, mert ők saját pályájukon is látványosan megjelenítik az irodalom emancipatorikus funkciójának megerősödését a műértelmezői és tudományos diskurzusban.

Szolláth és Scheibner a történeti kánont és az autonómiaelvű olvasatokat tették elemzés tárgyává. Sipos Balázs volt az, aki a Holmi bírálatát¹⁰⁷ is megkezdte – hasonló elvek mentén, és ezzel megerősítette az irodalmi nyilvánosság legújabb időkig fennálló széles konszenzusát. „A nyolcvanas évek kritikája – írja Sipos – a társadalmi konszenzusteremtés funkcióját tulajdonította az irodalomnak. Az eszmény nyilvánvalóan nem elválasztható a korszak liberális-demokrata ideáljától, nyersebben fogalmazva, ideológiájától. A felvilágosodás belátása szerint a kultúra alapfunkciója a Bildung – ezt a meggyőződést a szocializmus és a kommunizmus sem írja fölül –, ennek tükrében értendő, hogy az irodalom tapasztalása nem lehet mentes a társadalmi hasznosulástól; Balassa, Radnóti és mások irodalomértésében ezt a hasznosulást éppen az tenné ideológiamentessé (ez az, ami egy de Man-i alapozású irodalomelmélésből metsző gúnykacajt váltana ki), hogy jóra használják: nevezetesen a demokratikus párbeszéd szerepmódeljeinek és kommunikációs csatornáinak a kimunkálására. Az irodalom akkor és annyiban „önérték”, ha és amennyiben nem rendelődik alá vagy nem legitimálja sem a sérelmibusongó nacionalista ideológiákat, sem pedig a kommunista üdvtörténetet.”¹⁰⁸

¹⁰⁵ Lásd ehhez BAGI Zsolt, *Az irodalmi nyelv fenomenológiája*, Bp., Balassi, 2006. valamint Uő., *Az esztétikai hatalom elmélete. Kulturális felszabadulás egy újbarokk korban*, Bp., Napvilág, 2017.

¹⁰⁶ SCHEIN Gábornak az irodalom autonóm felfogásának jegyében álló irodalomtörténetekben való részvételét már idéztük. Ehhez képest lásd pl.: Uő., *Amikor irodalmárok a szegénységről beszélnek*, *Kalligram*, 2013/10, 65.

¹⁰⁷ <https://www.muut.hu/archivum/28557> (Utolsó letöltés: 2019. 10. 31.)

¹⁰⁸ *Uo.*, 25.

Változó esztétikák: az 1960-as évek két regényének egykorú recepciója

A hatvanas évek irodalmával kapcsolatos, általánosan elfogadott politika- és irodalomtörténeti narratívák szerint az évtized második felében „a szellemi életben minden különösebb deklaráció nélkül, sőt olykor a hivatalosan kommunikált elvek ellenére jelentkezett bizonyos pluralizmus és nyitottság”.¹⁰⁹ Az ötvenes évekbeli, Révai József-féle „dogmatista” irodalompolitikát ugyanis a hatvanas évektől az Aczél György vezette „hegemonista” működésmód váltotta fel, amely a társadalom és a kultúra depolitizálására törekedett, és a kiadói szűrőt kritikaira cserélte.¹¹⁰ Ennek ellenére – mint láttuk – az 1960-as évek irodalomértéséről a jelenlegi irodalomtudomány legfeljebb összehasonlító alakzatok negatív pólusába helyezve vagy – mint a fentebbi narratíva példázza – a politikátörténet függő változójaként vesz tudomást.

Jelen vizsgálódásunk más irányú. Elfogadjuk a politikai meghatározottságok tényét, úgy gondoljuk ugyanakkor, hogy az irodalomról szóló diskurzus belső viszonyai külön rendszerként, a politikai összefüggésből kiemelve is vizsgálhatók. De nem is tisztán irodalomtörténeti jellegű a megközelítésünk: nem célunk az 1960-as évek értelmezéstörténetének megírása. Eltekintünk a kor legfontosabb esztétikai-irodalomelméleti műveinek elemzésétől.¹¹¹ Ehelyett az irodalomról való gondolkodás „alulnézetét” vizsgáljuk meg. Ez nemcsak szabadon választott módszertani döntés, hanem a tárgy: a ’60-as évek is megköveteli ezt a nézőpontot. Az irodalomelmélet és esztétika „magaslatai” ugyanis sokkal erősebb kiadói szabályozás hatálya alá estek. Másrészről pedig nem is váltak meghatározóvá nagy, irodalomelméleti-esztétikai narratívák ebben az időszakban. Az irodalomértést korábban szinte teljesen meghatározó lukácsi esztétika kései monumentális megfogalmazása is viszonylag visszhangtalan maradt, terméketlennek bizonyult.¹¹² Mondhatjuk tehát, hogy ez az időszak egyébként is elméleti középpont nélküli. Ezt mutatja, hogy a ’60-as évek tisztán

¹⁰⁹ RAINER M. János, *Bevezetés a kádárizmusba*, Bp., 1956-os Intézet – L’Harmattan, 2001, 157.

¹¹⁰ Lásd ehhez: VERES András, *Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországon = A magyar irodalom története. III. 1920-tól napjainkig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 520–535.

¹¹¹ Így nem térünk ki a vizsgálat időszakban megjelent monumentális Lukács-esztétikára sem. Döntésünket az is igazolja, hogy a vállalkozás még a tanítványok körében is visszhangtalan maradt, terméketlennek bizonyult. A Lukács-esztétika és Lukács gondolkodásának kérdése inkább a megelőző időszak vizsgálata szempontjából megkerülhetetlen.

¹¹² Az esztétikum sajátosságainak problematikájáról lásd: HÉVIZI Ottó, *Egy kriptó-esztétika antinómiái = Jelenkor*, 2006/1, 62–75. Lukács másik kései művéről *A társadalmi lét ontológiájáról* Vajda Mihály fejti ki, hogy „Aztán elkészült a mű, nekünk újra el kellett olvasnunk egybefüggően az egészet, s valamennyien rettenetesen untuk. Alapjában semmitmondónak találtuk.” (Vö.: VAJDA Mihály, *Szög a zsákból*, Bp., Magvető, 2017, 134.)

elméleti diskurzusa – ne feledjük, ez a korszak a permanens irodalmi viták ideje¹¹³ – szintén erősen ideologizált volt – egyetérthetünk az ezeket leértékelő kijelentésekkel –, különösen az évtized első szakaszában, s a legkritikább esetben vezetett bármilyen „eredményre”.

Megközelítésünk számára sokkal kecsegtetőbb az irodalomkritikai diskurzus vizsgálata. Az irodalomkritika a hegémónnak nevezett irodalompolitikai térben nagy jelentőséget kapott, hiszen a túrt műveket a kritikai diskurzusnak kellett „elhelyeznie”, megfelelő bírálatban részesítenie. Ez az elhelyezés nem az egyes kritikákra, hanem az egy adott műről kibontakozó kritikai diskurzus egészére rótt kötelezettségeket. Tanulságos lehet tehát a diskurzusok áttekintése abból a szempontból, hogy milyen „passzív esztétikák” mutathatók ki belőlük. Mielőtt azonban ennek tárgyalását megkezdénénk, ki kell térnünk arra a tényre, hogy az évtized egyik állandó témája volt az irodalomkritika önértelmezése. Az MSZMP KB mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség 1961 februárjában adta ki az *Irodalomkritikánk néhány fogvatékosságáról* című „téziseit”,¹¹⁴ amely az irodalmi konszolidáció egyik központi dokumentuma, az „évtizedet” pedig egy másik, hasonló témájú állásfoglalás zárja le, az 1972 szeptemberében megjelent, az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközössége által jegyzett *Állásfoglalás irodalom és művészetkritikánk néhány kérdésében*.¹¹⁵ Az évtized egészét pedig végigkísérték az irodalomkritikáról szóló „tudományos” viták a folyóiratok hasábjain.¹¹⁶

Az irodalomkritika mint probléma

A kritikai diskurzus és a hatalmi elképzelések feszültsége mindkét KB-dokumentum meghatározó motívuma. Az 1972-es *Állásfoglalást* egy későbbi fejezetben részletesen elemezzük, jelenleg a korszakot elindító 1961-es szöveget tekintjük át. Ennek retorikája, hogy különféle problémákat említ, s ezeket egy-egy anonim hivatkozással támasztja alá. A politikai hatalom már 1961-ben felrója a kritikának, hogy az „számos esetben békülékenyen kitér az eszmei harc elől, sőt nemegyszer támogatója, elvi igazolója a helytelen tendenciáknak”. Másutt

¹¹³ Az évtized szövevényes vitáiról a „narancs bibliográfia” ad tájékoztatást (Vö.: B. HAJTÓ Zsófia, *i. m.*). Az évtized legfontosabb vitái, amelyek éveken át húzódtak több csomóponttal: a szocialista realizmus-vita, a kritika-vita és az évtized végén elinduló strukturalizmus-vita.

¹¹⁴ *A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai 1956–1962*, SASVÁRI Ágnes – VASS Henrik kiad., Bp., Kossuth, 1964, 479–497.

¹¹⁵ *A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai 1971–1975*, VASS Henrik szerk., Bp., Kossuth, 1978, 339–356.

¹¹⁶ Ezek részletes bibliográfiáját lásd: B. HAJTÓ, *i. m.*, 403–405. A bibliográfia öt különböző kritika-vitát gyűjt össze az évtizedben.

pedig az „udvarló, taktikázó, elvtelen” bírálatot kifogásolja. Jól mutatja a kritika státusát, hogy a nyugati irodalmakat illető könyvkiadói engedékenységgel szemben itt ideológiai tudatosságot várnak el.¹¹⁷ Az urbánus és a népi álláspont egyaránt a haladó pozícióval kerül szembe. Lukács kapcsán a kritikai realizmusnak a szocialista realizmussal szembeni eszményítését marasztalja el. Mindezek a „helytelen nézetek ma már többnyire nem egységes, kérélt kritikai koncepciókban, kiforrott áramlatként, hanem inkább csak eklektikusan, marxista megállapításokkal elvegyülve, azokkal egyezkedve jelentkeznek a kritikákban.” Látható tehát, hogy a kritika éppen a műalkotás-relációja miatt válik problematikussá: az esztétikai tapasztalat vezeti azt „tévútra”.

Az irodalomkritikai tevékenységhez a korban szervesen kapcsolódott a kiadói működés. A hatalom azt várta, hogy a kiadók, szerkesztők mint első olvasók érvényesítsék a hegemon irodalompolitika jegyében az elképzeléseket. Erről a problémáról Aczél György is beszámol a kritikai tézisek utáni kiadói működésről írott előterjesztésében.¹¹⁸ „Sok írásból az derül ki – írja Aczél –, hogy egyes írók nem ismerik a valóságot, az élet felületén maradnak, s az ún. örök emberi problémákat helyeznek el mainak látszó keretbe anélkül, hogy az egyén és a társadalom közötti tényleges összefüggéseket megmutatnák.” Megjegyzi azt is, hogy a „szerkesztőségek ideológiai tevékenysége a kritikai tézisek óta megjavult, bátrabban utasítják el a nem megfelelő kéziratokat (1960-ban 44 írószövetségi tag kéziratát nem fogadták el)”. De a kiadói tevékenység továbbra is problematikus. „A bátran kiálló szerkesztőket, kiadói vezetőket valósággal megfélemlítik. Gyakran a kommunista írók és kritikusok sem segítenek abban, hogy erősítsék a szerkesztőségek elvi határozottságát. Ezért a helyzetért felelős a kiadói vezetés és a Kiadói Főigazgatóság is.”

A pártutasítások nyomán a kritikusok, irodalomtudósok maguk is több eszmecsere-t folytattak az irodalomkritika szerepéről, feladatairól. Az Írószövetség 1963-ban tartott alapszervezeti párttaggyűlése is foglalkozik a kritikával, 1963 májusára pedig kritikai tanácskozást hívnak össze. Ennek apropójáról Darvas Józsefnek az Agitációs és Propaganda Bizottságnak szóló javaslata alapján tájékozódhatunk.¹¹⁹ Ebben a kritika elmaradottságát annak tudja be, hogy hiányzik az offenzív, alkotó jelleg. Hiányzik a kritikákból a jól használható elmélet, amely védelmezi a szocialista eszmeiséget és szemben áll a kispolgári irányokkal. A

¹¹⁷ „Amennyire helyes kiadói politikának az a törekvése, hogy pótolni akarja az elmúlt évek mulasztásait és minél teljesebben igyekszik megismertetni az olvasókkal a Nyugati korának és a két háború közti időszaknak az irodalmát, annyira nem helyes az a kritikai törekvés, amely az új kiadások kapcsán a polgári dekadencia mentegetőjévé válik.”

¹¹⁸ ACZÉL György, *Előterjesztés könyvkiadásunk néhány kérdéséről*, MNL OL 288. f. 33/1962 10. ő. e., 441–443.

¹¹⁹ MNL OL 288. f. 33/1963 23. ő. e., 108–116.

kritikának jobban mű-közelben kellene maradnia, és egységesítenie kellene a deduktív és az induktív módszert. A kritikusi találkozóra azután sor került, de a hatalom szempontjából felemás eredménnyel. Baranyi Gyula például azt jegyzi meg a Politikai Bizottság részére készült jelentésében, hogy a KB elméleti munkaközössége túl defenzív volt a vitában, miközben a pártos kritika érdekében offenzívára lenne szükség.¹²⁰

Nem tárhatjuk fel részletesen, de jelezzük, hogy az MSZMP KB illetékes osztályainak – amely 1964-ig a Tudományos és Kulturális Osztály volt, 1964 és 1966 között a Kulturális Osztály, 1967-től pedig a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály – levéltári iratanyagában visszatérő téma az irodalomkritika, az irodalomértelmezés problematikus helyzete a hegemon irodalompolitika korában, a 3T körülményei között. Nem vállalkozhatunk a levéltári anyag részletes elemzésére sem – ezt majd az 1972-es *Állásfoglalás* különlegesen összetett és részletesen dokumentált előkészítő folyamatának vonatkozásában tesszük meg –, néhány jellegzetes idézettel azonban alátámasztjuk a kritikának az egész évtized folyamán meglévő lebegő, tisztázatlan státuszát. Köpeczi Béla például azt panaszolja, hogy a polgári, kispolgári ideológiák befolyása nőtt irodalmunkban, a nem eléggé marxista irodalomelméleti tevékenység elmaradott, a kritika sem tud segítséget nyújtani, az egyetemen az esztétikai tárgyak nem népszerűek.¹²¹ Ugyanebből az évből származik egy anonim feljegyzés a TKO számára az irodalomtudomány helyzetéről, amely szerint „gyakorlatilag az történt, hogy Lukács kritikája sokak szemében magának az elméleti munkának a jelentőségét csökkentette, Lukács bírálatából azt a végzetesen káros következtetést vonták el, hogy tudományágunkat elméleti igény nélkül is lehet művelni.”¹²² Az Írószövetség párttaggyűléseiről több irat is fennmaradt. Tóth Dezső 1964. januári, hosszú referátuma több szempontból is tanulságos, most azt a megállapítását idézzük, mely szerint „a művekkel való vita dolgában nem állunk különösebben jól”.¹²³ Az egyértelmű cenzoriális viszonyok hiányában a kiadói kritikai munka kereteit nehezen értelmezte a Kiadói Főigazgatóság apparátusa. Erről árulkodik *Az élő magyar irodalom kiadásában tapasztalt néhány ideológiai problémáról* című irat.¹²⁴ A könyvek megjelentetését engedélyező, a kiadók munkáját koordináló szervezet számára problémát jelentett az „aki nincs ellenünk, velünk van” kategóriája, mert – az irat szerint – a politikai alapkérdésekben való egyetértés még komoly ideológiai nézetkülönbségeket eredményezhet. A

¹²⁰ *Uo.*, 147–150.

¹²¹ *Vö., Uo.*, 267–279.

¹²² *Uo.*, 283.

¹²³ MNL OL 288. f. 35/1964 5. ő. e.

¹²⁴ MNL OL 288. f. 35./1964 6. ő. e., 30–35.

legfőbb panasztémák között itt is előkerül az, amit elméleti vákuumnak nevezhetünk: „nyomasztóan hat a realizmus kérdéseinek megoldatlansága, és az, hogy nem került megfelelően értékelt helyére Lukács György egész esztétikája”.¹²⁵

Az évtized teljes magyar irodalomkritikai termésének vizsgálata túlfeszítené dolgozatunk kereteit, így csupán két regény – Fejes Endre *Rozsdatemető* (1962) és Konrád György *A látogató* (1969) című művének – korabeli recepcióját vizsgáljuk meg. Nem recepciótörténet megírása a célunk, nem is terjeszkedünk túl az egykorú kritikákon. Vizsgálatunk arra irányul, hogy milyen értelmezési stratégiákat, műolvasási alakzatokat lehet a kritikákból absztrahálni. Mára mindkét mű az irodalmi kánon peremére szorult, a megjelenésüket követő évtizedekben azonban látványos közönségsikert arattak,¹²⁶ és rendkívül erős kritikai érdeklődést váltottak ki. A *Rozsdatemető* kortárs recepciója valóban párját ritkítóan bőséges volt: mintegy 70 kritika foglalkozott a regénnyel a megjelenését követő két évben, *A látogató*ról is több tucat írás jelent meg. Mindkét mű szerzőjének első regénye, mindkettő „társadalmi szempontból” értelmezhető, „valóságelvű” és „kollektív” témát tárgyalt, és mindkét mű jelenorientált, azaz az akkori vagy közelmúltbeli Magyarország jól jellemezhető szociokulturális miliójében játszódik. Mindkét regényvilág inkább negatív, tehát a hivatalos társadalomképpel feszültségben álló, így egyik regény sem tudja felvonultatni az eminens szocialista realista regényművészet alapkritériumát, a pozitív hőst. A regények realizmusa nem fordul át életigenlésbe, politikától, történelemtől távolabb állnak, mint az évtized más nagy sikert és erős visszhangot hozó alkotásai, például Cseres Tibor *Hideg napok* vagy Sánta Ferenc *Húsz óra* című műve. Kultuszuk azonban nagyon erős volt. Ezt mutatja egy-egy regénybeli név köznevesülése, az erős társadalomkritikai éllel használt „hábetlerizmus” és a szintén elmarasztaló „bandulaság”.

A két mű nemcsak a nyilvánosságban váltott ki nagy hatást, hanem azon kívül is. A párt- és államapparátus, valamint a kiadói politika számára mindkét regény komoly erőpróbát jelentett: hogyan kezelendők a hegemon irodalompolitika jegyében. Fejes Endre esetében meg kell jegyeznünk azonban, hogy a nyilvános vita mértékéhez képest meglepően kevésbé van jelen a regény és írója a nem nyilvános diskurzusban. Különösen az ügynöki jelentések átnézése

¹²⁵ Uo., 33.

¹²⁶ Mándy Péter olvasásszociológiai vizsgálatából tudjuk, hogy Fejes regénye magasan a legnépszerűbb kortárs irodalmi könyv volt az 1964-ben készített vizsgálat válaszadói körében. A vizsgált minta több mint fele azt állította, hogy olvasta a regényt. (Vö.: MÁNDY Péter, *A könyv és közönsége*, Bp., KJK, 1968, 107–113.) A regény népszerűsége, az azt övező társadalmi érdeklődés írói ankétok sorozatában is megnyilvánult. 1965 tavaszáról származik egy jelentés Rátkai Ferentől, amely az író-olvasó találkozókkal kapcsolatos problémákat tárgyalja. Ebből kiderül, hogy a regény megjelenése után két és fél évvel is még Fejes Endre az egyik legnépszerűbb meghívott (Vö.: MNL OL 288. f. 35/1965 5. ő. e.).

után láthatjuk úgy, hogy Fejest az államhatalom valószínűleg teljesen ártalmatlan, súlytalan figurának tekinthette.¹²⁷ A *Rozsdatemető* megjelenését követő időszakra vonatkozóan is inkább az MSZMP KB levéltári állományában találhatunk releváns dokumentumokat. Ezekből kiderül, hogy az 1963-as év első félévében, miközben a nyilvánosságban a Fejes-vita zajlott, a nem nyilvános diskurzusban is bizonytalanság támadt a mű megítélését illetően. Az 1963. januári írószövetségi alapszervezeti párttaggyűlés még pozitívan viszonyul a regényhez.¹²⁸ A regény nem közvetlenül volt témája a megbeszélésnek, csak mint példa került szóba. Ám az előfordulás kontextusa arra utal, hogy bár nem volt feszültségmentes a regény megítélése, a pozitív vélemény dominált.¹²⁹ A július 1-jei taggyűlés azonban már elbizonytalanodást mutat. Ekkor a regény kapcsán annyi hangzik el, hogy „nem lesz pártvezetőségi álláspont a Fejes-vitában”.¹³⁰ A Magvető Kiadónak a regényhez való viszonya is ellentmondásos – ez derül ki az MSZMP KB KO számára küldött beszámolóból,¹³¹ amely a *Rozsdatemetőt* a pozitív eszmeiséget hordozó művek között említi, igaz, hozzátéve, hogy „még a sikeresebb művekben is láthatók bizonyos torzulások, így pl. Fejes Endre Hábeter Janija – a *Rozsdatemető*ben – tulajdonképpen az anarchista lázadó útját járja.”¹³² Megkérdőjelezi a regény korábbi, „ideológiai fenntartások miatti” visszautasításának jogosságát a Kortárs részéről, de azt állapítja meg, hogy „maholnap Fejes rangján fölül megdicsőül” – erre utal a jelentés szerint a Thália Színház tervezett előadása, valamint a regény felolvasása a Rádióban.¹³³

A nyilvánosságon kívül zajló vita jó példája, hogy Király István *Naplójának* 1963. február 20-i bejegyzése szerint Aczél György kérdőre vonta Király Istvánt, a Kortárs főszerkesztőjét, hogy miért utasították vissza Fejes regényének részletét.¹³⁴ A *Naplóból* tudható, hogy Király nem sokra becsülte Fejest, egy 1970-es bejegyzésben fejti ki rendkívül

¹²⁷ Ehhez lásd: SZŐNYEI Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990, I, Bp., Noran Könyvesház, 2012, 1077–1081.*

¹²⁸ Vö.: MNL OL 288. f. 33/1963 23. ő. e. 38.

¹²⁹ Íme a rövid szöveghely Szabolcsi Miklós hozzászólásából: „Másik gond, hogy nem vagyunk elég gyorsak. Mert teljesen igazatok van, amikor ezt fölvetettétek, hogy Fejesnek regénye megjelent, Hárs elvtárs közbeszólt, hogy már tegnap kellett volna írni róla, tegnap kellett volna a Népszabadságban kritikának megjelennie róla. (Hangzavar) A Népszabadságban, a Magyar Nemzetben, cikkeknek kellett volna megjelenni róla, ha valóban jó.”. Mintha Szabolcsi nem értene egyet minden tekintetben a regény iránt lelkesedőkkel (elsősorban Hárs Endrével), akik nyilván a kritika viszonylagos hallgatását reklamálták a megjelenést követő első hetekben. Szabolcsi a megfelelő kritikai figyelmet nem ideológiai balfogásnak tartja, hanem a kritika egésze ellen fordítja: jó példa a késlekedésre. A regény körüli feszültséget jelzi az is, hogy Hárs Endre az irodalom finanszírozásával kapcsolatos gyakorlat bírálatakor is Fejest említi meg, aki „kinyomorogta magának ezt a könyvet”. (Uo.)

¹³⁰ Uo., 151–235.

¹³¹ MNL OL 288. f. 35/1964 5. ő. e.

¹³² Uo., 45–46.

¹³³ A regényt 1963 szeptemberében és októberében olvasták fel a Kossuth Rádióban.

¹³⁴ KIRÁLY István, *Napló*, Bp., Magvető, 2017, 93.

elmarasztaló ideológiai és esztétikai ítéletét.¹³⁵ A *Vonó Ignác* című dráma hatása alatt fogalmaz, de megjegyzése – mint a *Napló* jegyzetanyaga is megerősíti – az egész Fejes-művészetre vonatkozatható. Tanulságos az a *Napló*-beli megjelenés is, amely egy 1975-ös, Kardos György által Czinének írt levélről szól: itt a Magvető Kiadó igazgatója marasztalja el Királyt Fejes-ellenessége miatt; bár Király neve nem hangzik el, a naplóíró szerint mégis egyértelmű az utalás.¹³⁶ Említettük, hogy az ÁBTL-ben viszonylag kevés és szinte kizárólag említészerű, súlytalan jelentéseket találtunk Fejesre vonatkozóan. Egyetlen van, amelyet mégis idéznénk a fentiek miatt, ez – amennyiben hitelt adhatunk neki – Király István karakterét, Fejes humorát, szembenállásukat is jól megvilágítja. „Sárdi” ügynök 1967. február 4-i jelentésében olvasható a következő epizód. „Fejes Endre az alábbi történetet mesélte kapcsolatunknak: A Vörösmarty-cukrászdában találkozott Király Istvánnal. Megkérdezte tőle, hogy érvényesnek tartja-e még a *Rozsdatemetőt*. Fejes igenlő válaszára kifejtette, hogy jó lesz, ha alaposan átgondolja, mert az egy revizionista könyv, s az ilyenek szerzőire hamarosan rossz világ lesz. Fejes további kérdésére, hogy hogy érti ezt, azt válaszolta, hogy ő is láthatja a helyzet alakulását, olvashatna a kínai eseményekből. Állítólag Fejes azzal zárta le a vitát, hogy »nekem úgyis ferde a szemem, én legalább külsőleg meg fogok felelni, de te hogy számolsz el a dolgaiddal?»¹³⁷

A regény értelmezése és a Fejes körüli viták egyik érdekes közjátéka egy 1964. március 17-én, a megjelenés után majdnem másfél évvel az akkor már erősen vitatott műről a Kertészeti és Szőlészeti Főiskolán tartott ankét. Egy erről készült beadvány tudósít az ott történekről,¹³⁸ amelyen Fejes Endre „teljesen zavaros és antimarxista” válaszaival nagy botrányt keltett.¹³⁹ Az esetről a Marxizmus-Leninizmus Oktatási Osztály (nyilván az egyetem illetékes szerve) adott jelentést, az iratok címzettje Köpeczi Béla. A dokumentumokból kiderül, hogy Rátkai Ferenc behívta Fejest, de az esetnek nem lett következménye. Számunkra nemcsak mint a hegemon irodalompolitika működését megvilágító epizód érdekes ez a jelentés, hanem a regény

¹³⁵ „Borzalmas. Az emberi poltronságot jeleníti meg. Lumpenproletárok élnek a szennyben s a sláger-álmokban vegetatív, borzalmas életet. De ugyanakkor sajnálja és szereti is őket. A végletekig lealacsonyítja az embert, hogy ezt a lealacsonyított lényt aztán megszánja; s így önkéntelenül is azt sugallja: ilyen az ember. – A VIII. kerület világát hozza. De erről a tájékról jött József Attila is. Elkeserítő, hogy jelenleg, a szocializmus nevében, ez az irodalom.” (Uo., 155.)

¹³⁶ Uo., 395.

¹³⁷ „Sárdi”: ÁBTL, M-35897

¹³⁸ MNL OL 35/1964 5. ó. e. 71–73.

¹³⁹ Az inkriminált válaszokra egy példát is ad a beszámoló. „Ilyen a munkásosztály, vagy ilyen is van a munkásosztályban? Miért nem ír a munkásosztály másik oldaláról? Így látja a munkásosztályt?” – kérdezték Fejest, aki így válaszolt: „Igen, így látom a munkásosztályt, tessék eljönni a VIII. kerületbe, ott megláthatják, hogy csak ilyen van; lehet ugyan, hogy a Rózsadombon van más is, nem az az általános, nem az az igazi. Az igazi munkások azok, akik a VIII. kerületben laknak, akik között ő is él.” Sőt a beadvány szerint Fejes arra ragadtatja magát, hogy kijelenti: „Mert Magyarországon nincs is munkásosztály, Magyarországon nincs is proletárdiktatúra”. Később pedig a kommunista erkölcs fogalmát kérdőjelezi meg.

népszerűségére is következtethetünk belőle. A részletes beszámolóból az derül ki, hogy az ankét tömeges érdeklődést keltett, a felmerülő kérdések – akár a hallgatóság köréből is – a regényről kibontakozó kritikai vita álláspontjainak, érveinek alapos ismeretét árulják el.

Konrád György lényegesen többet szerepel mind a levéltári anyagokban, mind az ÁBTL-ben hozzáférhető jelentésekben. Az általunk megvizsgált levéltári előfordulások már az 1972-es irodalomkritikai MSZMP KB-állásfoglalás előkészítésének jegyében születtek meg. Ezt a dokumentumcsoportot egy későbbi fejezetben részletesen elemezzük, így most eltekintünk a Konrádra vonatkozó szöveghelyek bemutatásától. Az ÁBTL-jelentések nagy része nem *A látogatóra*, hanem a szerző Szelényivel közös munkájára¹⁴⁰ irányul, így ezek nem tartoznak a tárgyunkhoz. A regény és a regényről szóló kritikai diskurzus vonatkozásában három jelentést találtunk relevánsnak. Ezekből az derül ki, hogy Fejes regényének recepciójához képest minden szempontból érdekibb, meggyőződésebb a szembenállás, a polarizáció a kritikában. „Sárdi” ügynök nem kedvelte a regényt. *A revizionizmus képviselői* című, 1969. április 16-án kelt jelentésében a fordításra ajánlható könyvekről szóló értekezletről tudósít, amelyet a Kiadói Főigazgatóságon tartottak. Itt Fehér Ferencet nevezi meg mint a kézirat „akkor egyetlen védelmezőjét”.¹⁴¹ Évekkel később, amikor az Új Symposionról szól, revizionista irányzatúnak állítja be a lap alkotókörét, és ehhez kapcsolja *A látogató* iránti rajongásukat is. „*A látogató* című regényéről írt kritikájában Thomka Beáta teljesen újszerűnek, forradalminak véli Konrád György stílusát, amely pedig nem egyéb, mint Proustnak és követőinek kései utánzata.”¹⁴² A magyar könyvkiadásról szóló jelentésében pedig épp ezt a két művet hasonlítja össze. Kifejti, hogy „a Magvetőnél imádják Konrádot, pedig jelentéktelen, a *Rozsdatemető* az egyetlen olyan, amely szerves része lett a közgondolkodásnak (akkor még fellendülőben volt az irodalom)”.¹⁴³ „Fényes” ügynök jelentése is Fehér kritikájának meglepően elismerő szavait értelmezi. „A valóság az – írja –, hogy éppen Fehér volt az, aki Kardos Györgyöt a regény kiadására készítette. Fehér és Konrád között eléggé szoros kapcsolat áll fenn.”¹⁴⁴ „Firkász” ügynök pedig arról jelent, hogy a regény vitájába szeretett volna bekapcsolódni, de „Pándi Pál, a Népszabadság irodalmi rovatának vezetője azzal utasította el, hogy »ne vitatkozzon, mert az utóbbi időben már úgyis nagyon sok a sajtóban a vita«. Ezzel természetesen nem érthet egyet, és közölte Pándival, hogy akkor mint a lap olvasója, az olvasó

¹⁴⁰ KONRÁD György, SZELÉNYI Iván, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Bp., Gondolat, 1989.

¹⁴¹ „Sárdi”: ÁBTL M-35897_1 37.

¹⁴² *Uo.*

¹⁴³ *Uo.*, 210.

¹⁴⁴ „Fényes”: ÁBTL M-31709 93.

rovatnak fogja megküldeni észrevételeit.”¹⁴⁵ Később kiderül, hogy valóban írt a *Népszabadságnak*, de írása nem jelent meg. A Király-napló csakúgy, mint a *Rozsdatemető* esetében, itt sem tart lépést a kritikai folyamatokkal, de az ott látotthoz hasonlóan itt is találunk olyan kései naplójegyzetet, amely jelzi, hogy a párthoz kötődő értelmiségiek között is időtálló esztétikai viszonyulási pontokat jelentettek ezek a regények. Az 1978 januárjában kelt bejegyzés Tóth Dezsőről szól, aki szerint „Konrád könyve jó, és hiba volt megbírálni.”¹⁴⁶

Összehasonlító vizsgálatunkban egyszerre kell szólnunk az adott recepció egészéről, megvizsgálunk annak diszkurzív természetét, valamint elemeznünk kell az egyes kritikákat is. Fontos, hogy az értelmezési keretünk még a második esetben sem fókuszál a kritikusok személyére mint értelmezési keretre, az értelmezőket megközelítésünk tudatosan anonimizálja. Fentebb említettük, hogy az irodalomról szóló beszédet a politikumtól elválasztva vizsgáljuk. A kritikusi pályáktól való elvonatkoztatás egy ugyanilyen döntés. Mindezzel nem állítjuk, hogy ne lenne legitim az évtized irodalomértelmezését politikai narratívában elbeszélni, vagy az értelmezői diskurzust az abban részt vevő kritikusok pályája, az őket ért hatások, rájuk nehezedő kényszerek felől bemutatni. De amellet érvelünk, hogy termékeny és érvényes lehet az a vizsgálat, amely az irodalmi rendszert még egy diktatúrában is önmagában, működő egészként veszi számításba. A bevezetőnkben idézett értelmezések némelyike egyébként alátámasztja ezt a redukciót. Ennek ellenére időről időre kitérünk majd egy-egy szereplő pályájára, pozíciójára a diskurzuson belül, de az értelmet kereső elemzésünk nem irányulhat közvetlenül a személyes szintre.

Mielőtt a regények recepciójának elemzéséhez látnánk, még azt szeretnénk megjegyezni, hogy a mai olvasói tapasztalat számára meglepően diszkurzívnak mutatkozik a két kritikai befogadás. Ez a tulajdonság is elemeli a vizsgálatunk korpuszát a zárt, szerző-fókuszú szövegolvasástól. Természetesen minden regény értelmezését elemezhetjük összefüggő diskurzusként, de az értelmezői korpusz néhány formális kritériuma fokozza annak diszkurzivitását. Ilyen például az a gyakori lapszerkesztői megoldás, amely egy adott számban több kritikát is megjelentet az értelmezett művekről. Számos példát találunk erre a regények esetében. A diskurzus további sűrűsödését jelenti, amikor egy-egy sajtóorgánium több kritikát is közöl ugyanarról a műről, különösen, ha bizonyos idő elteltével, az időközben megszületett újabb recenziók megjelenését követően és azokra hivatkozva tér vissza a korábban már recenzált műalkotásra. A legszigorúbb értelemben azonban akkor beszélhetünk kritikai vitáról,

¹⁴⁵ „Firkász”: ÁBTL H-53811, 6.

¹⁴⁶ KIRÁLY, *i. m.*, 569.

ha egy-egy kritikus – a kritika befejezett műértelmezői produktumokra épülő műfaji konvenciójától eltávolodva – többször is megszólal, reagál bírálóira, tisztázza álláspontját. Ez utóbbira mind *A látogató*, mind a *Rozsdatemető* esetében találunk példát.

Említettük, hogy a kritikai diskurzusok vizsgálatának célja a passzív esztétika vagy – más megfogalmazásban – a kritikus megszólalás mögött „látens irodalomfelfogás” elemzése. A fő vizsgálandó kérdések ezen belül a következők. Miként viszonyulnak az egyes bírálatok valóság és fikció viszonyához? Mennyiben értelmezhető a regénybeli valóság a valódi életfolyamatok meghosszabbításaként? Ezzel összefügg az a szempont, hogy mi a műalkotás valódi célja, mit várhatunk az irodalmi művektől, mi alapján ítélnünk meg egy irodalmi művet? Mi a feladata az alkotónak, amikor regényt ír? Mi a feladata a kritikusnak, amikor regényt olvas? Hogyan viszonyul egymáshoz az olvasó- és az értelmezőközösség? Egyáltalán: milyen közösséget teremt maga köré az irodalmi műalkotás?

***A Rozsdatemető* kritikái**

Figyelemreméltó, hogy a *Rozsdatemetőről* szóló első bírálat első mondata a befogadó–szöveg viszony eredményeként mintegy passzív történészként határozza meg saját olvasatát. „A kritikus azt tapasztalja, hogy a regény olvasása közben papírra vetett jegyzetei alig érintik magát a regényt, jobbára nem is esztétikai megjegyzések”.¹⁴⁷ Ebben a viszonylatban a regény hatása erősebbnek bizonyul a kritikus telosznál. A kritikus elveszíti professzionalitását, és a műalkotás-tapasztalat passzív elszenvedője lesz: elkalandozik olvasás közben. Ezt a hatást – mint a kritikából megtudjuk – a szerkezet okozza a recenzensben, jelesül az, hogy „Fejes Endre nem fogalmazza meg sehol a regény gondolati tartalmát; az epizódokban teljesen feloldja a mondanivalót”. Az történik tehát, hogy a regény céljának, mondanivalójának ironikus elhallgatása, rejtve tartása érvényteleníti a hozzá közelítő kritikus teleológiát. Jovánovics Miklós tapasztalatának geneológiája tehát a következő: Fejes elrejt regényének célját (gondolati tartalom, mondanivaló), így bár Jovánovics mint kritikus kétségtelenül valamilyen céllal (esztétika) olvassa el a regényt, az akaratlanul is elvész.

A paradoxon azonban abban áll, hogy a kritikus teleologikus olvasási stratégiáját érvénytelenítő tapasztalatból (ezt láttuk fentebb) képződő olvasat, a regény olvasása közben papírra vetett jegyzetek „szociológiai fejtegetések és ehhez kapcsolódó személyes emlékek” nem kerülnek be magának a kritikának a szövegébe. Nem olvasunk szociológiai fejtegetéseket

¹⁴⁷ JOVÁNOVIC Miklós, *Bravúros egyszerűség* = *ÉS*, 1962. dec. 22. 7.

Jovánovicstól, az egyetlen „szociologizáló” megjegyzés a kritikus személyes emlékét idézi fel, megint csak eltávolítva: zárójelben és egy megjegyzés kíséretében – „itt a kritikus szokatlan módon a gyermekkorára hivatkozik”. Az egyetlen valóban társadalmi vonatkozású megjegyzés, hogy „a tudat elmarad a léttől”. Ez pedig a regény teleologikus-marxista olvasatának lehetne – és mint látni fogjuk: lesz is – a tételmondata. Jovánovics Miklós tehát úgy poentírozza a regény működését, hogy azt saját kritikusi pozíciójának ironikus játékába vonja, mely irónia így a kritikusi diskurzusok tágabb kontextusát is eléri. Arról van tehát szó, hogy adott egy regény, a kritikus a szerző szándékát keresve a regény világának elemeit saját társadalmi percepciója alapján összehasonlítja a valósággal és azonosítja. Ennek a kritikusi magatartásnak részeleme lenne, hogy ha a valóság és a regény között ellentmondás tapasztalható, azt számon kell kérni a regény szerzőjén. Itt azonban nem ez történik, Jovánovics egyetlen kifogása a regénnyel szemben valóban esztétikai természetű: ez a tautologikus leírásokra vonatkozik.

Kis Tamás indítja el¹⁴⁸ a Népszabadságban megjelenő *Rozsdatemető*-cikkek sorát. Írása nagyon megdicséri a regényt, valószínűleg ez a lelkes dicséret is hozzájárulhatott ahhoz, hogy később a lap szerkesztői úgy érezték, korrigálniuk kell a lelkesedést egy másik recenzió megjelentetésével. Mindkét vitában, *A látogató* esetében is a Népszabadság hozta le a súlyosan bíráló recenziót. A két vita legfontosabb szerkezeti különbsége pedig abból adódik, hogy a *Rozsdatemető* recepciója esetében a súlyosan elmarasztaló Népszabadság-recenzióra csak később, számos elismerő kritika után került sor. Vizsgálatunk szempontjából lényeges rámutatni, hogy Kis Tamás dicsérete során műtranszcendens, tehát a mű zárt világából kilépő, a mű és a társadalmi valóság közötti átfedéseket mérlegelő szempontokat érvényesít. Ez egyáltalán nem meglepő a forgalomban lévő marxista esztétikák ismeretében, de azért – mint kiindulópontot – rögzítsük. Kis elválasztja egymástól a mű tárgyát (az ember átformálódása) és a kifejezés módját (tömör, objektív ábrázolás). Az utóbbit magasztatja, de a regény pozitív értékelését olyan esztétikai vonatkoztatási rendszerben fejt ki, amelynek központi eleme a megragadás és mozgósítás: a jó író valamilyen problémát megragad, és ezáltal változtatásra sarkall, „ennek szolgálatába állítja regényét”. A regény konklúziója a recenzens szerint „harsog”: „így nem lehet élni”. Az író szikár stílusa ellenére „hisz abban, hogy a szocializmusban az emberek fel tudják küzdeni magukat a tudatos élet szintjére”. A kritika zárzata is azt rója fel az írónak, hogy a regény bugyuta kommunista szereplőjének, Seresnek a figurájával „alulmarad a valósággal szemben”.

¹⁴⁸ Kis Tamás, *Könyvekről. Fejes Endre: Rozsdatemető = Népszabadság*, 1962. dec. 22.

A referenciális, tehát a valóságra vonatkozó olvasat a három másik napilapkritikában is meghatározó, és ezek abban is közösek Kis Tamás cikkével, hogy mind Dersi Tamás, mind Szombathelyi Ervin, mind László Miklós lelkesen üdvözli a regényt a Magyar Nemzetben,¹⁴⁹ a Népszavában¹⁵⁰ és az Esti Hírlapban.¹⁵¹ Dersi kritikája utolsó részében hosszan mérlegeli, hogy „helyes arányokat mutat-e az író”, a helyes itt történeti, szociológiai – és nem ideológiai! – szempontként értendő: téved-e a történelmet és a társadalmi valóságot illetően. A regény referenciális olvasatának alapvető kérdése, hogy a Hábetler család mely társadalmi csoport allegóriájaként értelmezhető. Abban ugyanis ez az olvasat magától értetődő konszenzusra jutott, hogy a regény szereplőinek valamely társadalmi csoport allegorikus képviselőinek kell lenniük. Szombathelyi határozottan a kispolgári referencia mellett foglal állást, Kis és Dersi elmosza a kérdést, és egyszerre beszél munkásságról és kispolgári felfogásról, László Miklós pedig összekapcsolja a két osztálymegfelelést, de egy szerinte létező csoportot határol körül: „a múlt azon nincstelenjei, akik a népi demokráciában többé válhattak volna, mégis kevesebbek: kispolgárok lettek”. Hasonló beazonosító értelmezői gesztusokat majd a folyóirat-kritikák között is találunk. Itt említjük meg például Illés László Kortársbeli recenzióját mint jellegzetes példát, amely „a kispolgári életmód felé evickéló lumpenproletariátusként” azonosítja Hábetleréket.¹⁵²

S mivel az ábrázolt valóság túlnyomóan negatív, ezért a regény mozgósító ereje a pozitív megítélés záloga. E mozgósítás nem jelenik meg direkt módon a regényben, így a kritikusokra marad annak kifejtése, ahogy ez mindhárom most tárgyalt kritikában meg is történik, mégpedig igen határozottan. Dersi Tamás megjegyzi, hogy a regény „szavak nélkül, pusztán ábrázolással változásért kiált”, Szombathelyi szerint pedig a regény „a maga eszközeivel hatásosan rettent vissza a kispolgári életérzés újra meg újra kísértő árnyaitól”. Harsog, kiált, visszarettent – olvassuk, de ezek a hatások ellentétben állnak a regény kifejtetlenségével, szűkszavúságával, „balladai tömörségével”, az „elbeszélés szenvtelenségével”. Mindez – amit fentebb, Jovánovics kritikája kapcsán írói iróniának nevezünk – a kritikusok szerint szerkesztési, stílári pozitívum, sőt – Dersi Tamás számára – a nyugati irodalmak jól hasznosított eszköze, azok eszmei hatása nélkül. László Miklós recenziójában megjelenik még egy fontos szempont, amely szintén a regény mozgósító értelmezéséhez kapcsolódik: „a könyv szerkezete világos, modernsége

¹⁴⁹ DERSI Tamás, *Rozsdatemető = Magyar Nemzet*, 1963. jan. 4.

¹⁵⁰ SZOMBATHELYI Ervin, *Rozsdatemető = Népszava*, 1963. jan. 13.

¹⁵¹ LÁSZLÓ Miklós, *Könyvekről. Fejes Endre: Rozsdatemető = Esti Hírlap*, 1963. jan. 22.

¹⁵² ILLÉS László, *Fejes Endre: Rozsdatemető = Kortárs*, 1963/2, 297–299.

póztalan, cselekménye lendületes”. Érdekes fejlemény a regény recepciójában, hogy a mozgósító értelmezés ellenére a regény viharos közönségsikere nem esik pozitív megítélés alá.

Mindhárom napilapkritika esetében erős pártos frazeológia társul az irodalmi megjegyzésekhez. A recenzensek az értelmező közösséget a politikai-ideológiai közösséggel azonosítják, és ebbe emelik be – néha ugyan apró fenntartásokkal – az író. Kis Tamásnál a regény pozitív megítélésének központi eleme annak kimutatása, hogy írója „elkötelezett a munkásosztály, a szocializmus mellett”, Dersinél az írótól „azt várhatjuk, hogy a holt lelkeket életre keltő hősöket, az értelmes jövőért munkálkodó embereket is ugyanolyan szépen ábrázolja majd, mint veszendő sorsú, szánalmasságukban is elítélt alakjait”. Szombathelyi Ervin pedig úgy fogalmaz a regénybeli kommunista szereplő, Seres figurája kapcsán, hogy Fejes „rajta keresztül képes az ’56-os események kapcsán a mi igazságunkat szavahihetően bizonyítani”. A politikai közösségre alapozott ideologizáló olvasatnak központi eleme az eszkatologikus valóságsszemlélet: a jelen a jövőhöz képest értelmezhető, a problémák ábrázolása a változás, a jövőbeli tökéletesedés érdekében történik. Azt, hogy a regény befogadásának első szakasza egyértelműen pozitív volt, tükrözi a Magvető Kiadó igazgatójának, Kardos Györgynek a Kiadói Főigazgatóság vezetőjéhez, Köpeczi Bélához címzett levele,¹⁵³ és az arra adott válasz. Kardos szerint „kiadónk véleményén túl, a kritikai reagálás is egyértelműen pozitív volt”, ezért engedélyt kér arra, hogy, hogy Fejes Endrét 8000 Ft-os soron kívüli nívójutalomban részesíthesse, hivatkozva nehéz anyagi körülményeire.¹⁵⁴ Az engedélyt február 6-i keltezéssel a Kiadói Főigazgatóság „Kakucsi et.” aláírással megadta.

A pártos frazeológia problematikusán illeszkedik a kritikák szerkezetébe. Inkább ornamentikai funkciót visel, mintha kötelező lenne a kritika számára, de közben szűknek is bizonyul. Ideológiai kiállásként, hitvallásként értelmeződik, de az elszólásokból, a gyakorlati értelmezési aktusokból, a pozitív értékelésből más derül ki. Tehát a *Rozsdatemetőre* vonatkozó valódi dicséret nem a nyíltan vallott kritériumokból építkezik, hanem azoktól független. Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a pártos recenziálás és az esztétikai megítélés két vágányon halad:

¹⁵³ MNL OL XIX I 21 113. doboz/9

¹⁵⁴ Mint érdekesség jegyezzük meg, hogy Fejes Endre anyagi problémái többször megjelennek a különféle kiadói beadványokban a Kiadói Főigazgatóság iratai között. Csak egyetlen példát említünk: 1964. október 22-én például Kardos György a Kiadói Főigazgatósághoz, hogy egy későbbi honorárium terhére előleg kifizetését engedélyeztesse. A beadványra kézírással rá van vezetve, hogy „problémát Aczél et is ismeri. Adjuk meg sürgősen”, az aláírás olvashatatlan. A pozitív válasz okt. 26-i keltezéssel el is készült. (Vö.: MNL OL XIX I 21 113. doboz/9) De még jellemzőbb példa egy évvel korábbi eset, amelyet a Fejesről többször jelentő Meszlényi ügynök elmondásából ismerhetünk. Fejes Orbán Lászlónál tett látogatást, s a politikus megrója, „mert városszerte panaszkodik nehéz helyzetére, magatartása bizonytalan”, majd mikor Fejes részletesen kifejti anyagi nehézségeit, állást ajánl számára egy üzemi lapnál, de azt Fejes elutasítja. („Juhász”: ÁBTL, M-18821/4)

van egy, a kritikákban nem vagy alig reflektált esztétikai érzék, amely az értékítélet meghozatalakor mozgásban van.

Ezt követően jelentek meg az első, folyóiratokban közölt kritikák. Ezek már a siker és az elismerés alapállásából indulnak ki, és ezt magyarázzák, értelmezik. A legnagyobb példányszámú és presztízssú Kortársban Illés László megfontoltabban dicsér, inkább a siker okait keresi. A napilapok szerzőinél említett pártos frazeológia itt is megjelenik, de – az ott olvasottaknál tudományosabb diskurzusban – egész elemzését egy esztétikai kategóriára, a „groteszk elbeszélői modorra” építi. Ez a fogalom igen problematikus. A mű narratív szólama aligha tekinthető groteszknek, és e címke említése után maga a recenzens is inkább az irónia fogalmát használja elemzésében. „Kezdjük talán a formával – írja. – A *Rozsdatemető* lényeges jellemzője az elbeszélői modor groteszk jellege. Ez a szerző telitalálata, hiszen ez határozza meg a viszonyát a tárgyával szemben, s így írói mondanivalóját is. Fejes klinikai precizitással és szenvtelenséggel mutatja be és ejti el hőseit, akiknek nyüzsgése, önnön körüket kitöltő és azt át nem lépő ernyedtsége, a jóra való restsége, s képtelenségük, hogy éljenek a szocialista társadalom adta lehetőségekkel, mindez együtt szinte megkövetelte az ironikus ábrázolást.”

Az iróniának két típusát szokás megkülönböztetni, az egyik – az *ironia contraria* – esetében valaki épp az ellentétét mondja annak, amit gondol, ettől abban különbözik a másik típus, az *ironia alia*, hogy ott a szerző mond valamit, de elhallgatja, hogy mit is gondol tulajdonképpen – azt viszont érezteti, hogy nem éppen azt, amit mondott. Az irónia e második értelme a Fejes-recepcióban is előtérbe kerül. Azért fontos ennek az alakzatnak a középpontba helyezése, mert a nyitott műolvasat lehetőségét hordozza. Mozgásba hozhat egy olyan értelmezői attitűdöt, amely meg akarja fejteni az ironikusan elhallgatott gondolatot, tehát fel akarja számolni az iróniát, de olyan értelmezés is elképzelhető, amely meghagyja az irónia működését, nem fejti meg azt. A korábban említett kritikákban láttuk, hogy a recenzensek felismerik a regényszöveg ironikus voltát, üdvözlük is azt, de határozottan az a szándékuk, hogy megfejtsék az ironikus felszín mögötti szerzői szándékot, a tulajdonképpeni gondolatot. Ezek a megfejtések pedig pártos kategóriákkal, eszkatologikus gondolatalakzatokban mennek végbe.

Illés László kritikája a korábbiakhoz hasonlóan a tartalom, forma, mondanivaló kategóriáira alapozott, de figyelme középpontjában végig a „forma” marad. A regényre jellemző szűkszavúságot, melyet Jovánovics tautologikusnak nevez és kifogásol, Illés mint szerkezeti konzekvenciát elfogadja: „bármilyen felemelkedés, kitörés az így ábrázolt

életanyagból csak stílusteréshez vezetett volna”.¹⁵⁵ Sőt magát a „tartalmi és eszmei elszegényedést” is – amelyet kifogásol a regényben – a formával magyarázza.

Természetesen az eddig áttekintett kritikák között vannak árnyalatnyi, egyensúlybeli különbségek, de vizsgálatunk szempontjai alapján összekapcsolhatjuk azokat, és összefoglalhatjuk a kritikusi ideáltípust. Ennek legfontosabb ideológiai-esztétikai elemei a referencialitás, az eszkatologikus szemléletmód és a pártos frazeológia. A recenzensek a szocialista nyilvánosság természetes képviselőiként az ábrázolt regényvilág valóságviszonyait vizsgálják, s az azok mögötti szerzői célt keresik. Mivel az ábrázolt valóság negatív, így nyilván kell lennie egy elhallgatott szerzői célnak: ez pedig a változás sürgetése. Ez az ideológiai-esztétikai diszpozíció feszültségben áll azzal, hogy az elemzés számára a szerzői szándék elhallgatása és a hozzá kapcsolódó ironikus-szükszavú elbeszélésmód nem negatívum, bár a stílusból fakadó hatás nem kap külön esztétikai értelmezést. Tehát az eddig olvasott kritikák két síkon működnek: a megfelelő módon helyre teszik Fejes regényét, közben viszont – más elvek, más olvasási módok alapján – lelkesednek is érte. Ebből kiindulva heteronóm kritikái beállítódást sejtethetünk az eddig bemutatott írások mögött, amelyben élesen elválik az autentikus értelmezői munka és a zárványszerű, ahhoz szervesen nem illeszkedő esztétikai-ideológiai értékítélet.

A recepció első fázisának lezárása a három Tiszatáj-recenzió,¹⁵⁶ valamint Térfy Tamás ismertetése az Új Írásban.¹⁵⁷ Bíró Ferenc és Térfy Tamás kritikái megfelelnek az imént bemutatott kritikusi ideáltípusnak. Ennek nem mond ellent, hogy az év tavaszán tartott szegedi kritikusi konferencia bevezető előadásában Tóth Dezső „az értékeket kompromittáló lelkesedés, túlértékelés” miatt bírálja Térfy kritikáját.¹⁵⁸ Térfy írása ugyanis úgy lelkesedik a regény iránt („olyan teljesítmény, amely csak a kortársi irodalom legjobb színvonalával mérhető” – írja), hogy közben megőrzi a pártos szóhasználatot, az osztályokat beazonosító olvasatot, az írói szándék keresését. Recenziójának felütése igen elismerő: szerkezeti, stilisztikai és műfajpoétikai erényeket állapít meg.¹⁵⁹ A szerkezeti-poétikai szólam a recenzió teljes folyamán megmarad, de kiegészül a fentebb említett szempontokkal: Térfy az író szándékát fejti ki, majd a szereplők osztályhelyzetét azonosítja be.

¹⁵⁵ Kiemelés az eredetiben.

¹⁵⁶ BÍRÓ Ferenc, *Az emberi méltóság jegyében*; ILIA Mihály: *Tehetség próbája*; KOVÁCS Sándor Iván: *Mozaikok a freskóhoz = Tiszatáj*, 1963/2, 8.

¹⁵⁷ TÉRFY Tamás (sic!), *Fejes Endre: Rozsdatemető = Új Írás*, 1963, 249–252.

¹⁵⁸ TÓTH Dezső, *Kritikánk helyzetéről = Kortárs*, 1963/7, 1071.

¹⁵⁹ „A szerkesztés ökonómiaja, a filmművészet eredményeinek szerencsés irodalmi felhasználása, tovább: a kifejezésmód intenzív tömörsége lehetővé tette, hogy az író korszerűen újratelemtsen egy halottnak hitt műfajt, megírjon egy nagyszerű családregényt 332 kisformátumú oldalon.” (TÉRFY, i. m., 249.)

Ilia Mihály és Kovács Sándor Iván recenziója azonban érdemi váltást jelent a kritikai attitűd tekintetében. Ők nem „társadalmiasítják” a regényt, azaz szerkezeti és stilisztikai elemzésüket nem kíséri egy második szólam. Számukra most nem is a műolvasat konkrét megállapításai a lényegesek, hanem ez a hiány. Ilia kritikájában például a második szólam „helyén” az alábbi megállapítás következik: „Milyen életanyagot mozgat meg az író? Jobbadán a városi proletariátus életterein mozognak hősei, de Fejes Endrében ott munkál az igény, hogy ennek az életnek ábrázolásában ne mondjon le a teljességről. Kis mozaikokat illeszt az életkör mellé”. Látható, hogy a valóságra való vonatkoztatás itt nem válik uralkodó narratívává, hanem a szövegmondás, szövegszervezés jellemzőihez csatoltan szerepel. Igaz, ez a szemléletváltás nemcsak a társadalmi olvasat tételes hiányát eredményezi, hanem a regény értelmezését is átalakítja: más értelmezőkkel ellentétben, akik az író jelentős szándékát és a regénye által felvetett súlyos problémákat mérlegelik, Ilia számára Fejes műve „érdekes formai és tartalmi játék”.

Kovács Sándor Ivánnál a két vágányon haladó olvasat lebontása a kommunista szereplő, Seres elvtárs megítélésekor nagyon jól tetten érhető. Az eddig áttekintett recenziók sorában láttuk, hogy a szövegelvű és a valóságelvű olvasat hogyan kerül egymás mellé anélkül, hogy érdemi párbeszédbe keverednének. Kovács Sándor Ivánnál azonban az ideológiai megközelítés és a szöveg alapú belátásokra alapozott elemzés találkozik egymással, mégpedig olyan módon, hogy a kommunista karakter ábrázolásával kapcsolatos ideológiai kifogásokkal a recenzens esztétikai érveket állít szembe. Üdvözli, hogy nem sematikusan ábrázolt a kommunista, mert így van a helyén. Megfogalmazása szerint az író „azért nem ábrázolhatja helyesírási hibák, lumpenkörökben is mosolyt derítő szögletesség nélkül, mert meghamisítaná az általa ábrázolt világ valóságát”. Vagyis itt a kritikus éppen a vitás témát érinti, nem kerüli el, hanem kifejezetten tárgyalja a kommunista hős problematikáját. A diskurzus egészét nézve Kovács Sándor Iván kritikája egy árnyalat csak az összképben. De a politika logikája nem diszkurzív logika, vagy legalábbis a diszkurzív logikán túl személyre vetített, felelősségelvű logikát is használ. A szerzők is figyelnek arra, hogyan balanszírozzák mondanivalójukat. Túl azon, hogy milyen az összkép, a kritikai szövegek mint egységek szintjén is jelentős, hogy megjelenhet és megíródhat egy olyan kritika, amelyben nyoma sincs a marxista frazeológiának, de még a pártos esztétikának sem. Egyszerre kell jeleznünk tehát a diskurzus anonim mozgását, a súlypont-áthelyeződések rendszerét, és figyelniünk arra is, hogy milyenek ennek a diskurzusnak a szélső pontjai. Kovács Sándor Iván elismerő kritikáját azzal zárja, hogy ezt a művet ajánlotta „a magyar irodalom lelkes itáliai propagátorának”, Gianni Toti filozófusnak a figyelmébe.

Érdekeség, hogy a Szerzői Jogvédő Hivatalban dolgozó „Sárdi” ügynök 1966. januári jelentéséből tudjuk: a regény olasz kiadására megkötött szerződését a torinói Einaudi Kiadó Lukács György hatására felbontotta, mert a filozófus rossznak tartotta Fejes művét.¹⁶⁰

Ezen a ponton, Tömpe András *Még egyszer a Rozsdatemetőről* című, Népszabadságban megjelent bírálatától¹⁶¹ indul a vita második, rendhagyó szakasza. Eleve szokatlan, hogy egy országos napilap újra kritikát szenteljen egy irodalmi műnek. Ez a bírálat így már nem is magának a regénynek szól, hanem az egész eddigi – valóban homogén módon elismerő – kritikai diskurzust marasztalja el. Láttuk, hogy az eddig említett kritikusok is alkalmazkodtak a pártos frazeológiához, még ha annak szempontjait nem is építették be szervesen a műértelmezésükbe. Tömpe András azonban úgy véli, az eddigi kritika nem mutatott rá kellő súllyal a regény hibáira. Ez nemcsak kritikusszakmai hiba, hanem a kritika működésével kapcsolatos funkcionális probléma is: arra utal, hogy a kritika nem segíti kellőképpen a szerző fejlődését, és nem orientálja megfelelően az olvasót.¹⁶² Az eddigi kritikáknál megfigyeltük, hogy a referenciális értelmezéstől, megfajtástól független maradt a „stiláris”, „formai”, „szerkezeti” értelmezés. Ez utóbbinak a pártos frazeológiába illesztése problematikus lett volna, így a regény „formai” megoldásai esztétikai értelemben reflektálatlanok maradtak, ugyanakkor a legtöbb kritikában elismerő módon szerepeltek. Tömpe bírálatja tulajdonképpen ezen a ponton fordul szembe az eddigi elemzésekkel. A korszakra oly jellemző egyrészt–másrészt retorika értelmében az ő bírálatában is vannak pozitív elemek, ezek azonban a tehetség és a hatásosság tényét állapítják meg. Szerzői oldalról a tehetség nyilván független az akarattól és a céltól, tehát az etikai-politikai értelmezés számára irreleváns, mint ahogy a hatás mint pozitívum is szinte az olvasói akarat ellenében, vagy legalábbis attól függetlenül érvényesül: „nem akármilyen írás, aki belekezd, végig is olvassa” – fogalmaz Tömpe. Így még érthetőbb, hogy a kritikák bírálatja tulajdonképpen a szerzők, kritikusok, olvasók közös elmarasztalása, vagyis a regény egész eddigi társadalmi kontextusának bírálatja. A tehetség és a hatás ilyen módon negatív mechanizmus Tömpe szerint, azzal a világos alkotói szándék és az annak köszönhető olvasói épülés áll szemben. Ez utóbbi pedig nem jellemző a regényre. Tömpe bírálatának lényege ugyanis, hogy a valóságghű ábrázolást kéri számon a *Rozsdatemető*n.

¹⁶⁰ Sárdi jelentéséről Szőnyi Tamás is említést tesz, Vö.: Szőnyi, i. m., 1080. Sárdi jelentésének részlete: „Mint érdekességet megemlítette kapcsolatunk, hogy Illényinek megbízása volt arra, hogy adja el a Rozsdatemetőt. Az »Einaudi« megkötötte a szerződést, de kaptak Lukács Györgytől egy bírálatot, mely szerint Fejes könyve rossz, azt kiadásra nem ajánlja – ennek következtében a szerződést felbontotta.” („Sárdi”: ÁBTL M-35897 17-18.)

¹⁶¹ TÖMPE András, *Még egyszer Fejes Endre Rozsdatemetőjéről = Népszabadság*, 1963. febr. 19.

¹⁶² „Úgy vélem, kritikusaink nem adták meg a közönségnek azt a tájékoztatást és az írónak azt a segítséget, amire joga és feltétlen szüksége van” – írja Tömpe.

Mégpedig nemcsak a történelmi valóság ábrázolásának hitelességét, hanem az ábrázolt valóság teljességét – erre a szemléletre utal a „[Fejes] legsúlyosabb mulasztása” formula. A terjedelem itt negatív megítélés tárgy lesz, hiszen a tömörség azt eredményezi, hogy a szereplőket nem érinti meg a kor, ezért elnagyoltta, valószerűtlenné válnak. Tömpe ideálja tehát a történelmi-politikai értelemben reprezentatív szereplőgárda és cselekmény, míg a korábbi kritikusok szintén valóságelvű olvasata meglegedett a hitelesség kritériumával, annak teljesülése esetén, megfelelő teleologikus keret megalkotása mellett az egyedi „hőst” is elfogadta.¹⁶³

Tömpe számára hiteltelen a regény, hiszen a Hábetler család életén „a munkásmozgalom szele sem érződik” – ez az a bizonyos „legsúlyosabb mulasztás” –, ahogy azt sem írja le, hogy „mi volt e kispolgárok és lumpenproletárok szerepe a nyilas uralom napjaiban”. A regényben megjelenő történelmi referencialitás legszélsőségesebb számonkérése azonban a Rákosi-korszak tisztázatlan státuszához kapcsolódik. Tömpe szerint a regény hibája, hogy nem teszi világossá, hogy „ha nincs Rákosi, a Hábetler család sem marad a posványban”. Ebből az következik, hogy végső soron „reálisan” a posványban maradhatott a család; ami hiányzik Fejesnél, az az ehhez kapcsolódó, ideológiailag kifogástalan történelemmagyarázat. A nem teljes körű jellemábrázolásnak és történetmondásnak politikai motivációt keres a recenzens. Okfejtése az államvédelmi-rendőri beszédmód vádló nyelvezetét veszi át. A szerzői cél keresése helyett itt a szerzői mulasztás denunciálása történik egy másfajta, büntetőjogi értelemben is releváns kérdésfeltevés („kit véd Fejes, mikor nem beszél erről”), majd paternalisztikus, fenyegető dorgálás („keresse a módját, hogy a csonkítatlan valóság tükröződjék írásában”) formájában.

Tömpe kritikájától fogva a regényt méltató szerzők már tulajdonképpen nem magáról a regényről, hanem annak értelmezői kontextusáról, a *Rozsdatemető*-jelenségről írnak. A Népszabadságban Mesterházi Lajos jelentet meg választ Tömpe Andrásnak.¹⁶⁴ Kritikájának keretét az a gondolat adja, hogy Fejest el kell választani olvasóitól, félreértelmezőitől. Az, hogy rosszul olvassák, nem az ő „hibája”, hiszen ő jót akar: a valóságot a maga összetettségében a tipikus, a kivételes bemutatásán keresztül ragadja meg. Mesterházi nem mutatja be részletesen a Fejest félreértelmező véleményeket. Azok a témák, amelyeket Fejes védelmében és az őt félreértelmezőkkel szemben felhoz, olyan kérdések, amelyekről az addig megjelent kritikákban

¹⁶³ Például Kis Tamás azt írja, hogy „vannak ilyen munkások is”, és jó, hogy erre „felhívja a figyelmet” a regény. Illia Mihály kritikája fontos még ebből a szempontból, aki szerint „az emberek a nagy politikai események árnyékában élnek”, de az ő sorsukban tükröződik az igazabb história.

¹⁶⁴ MESTERHÁZI Lajos, *Írás és olvasás (Fejes Endre Rozsdatemető című regényéről)* = *Népszabadság*, 1963. márc. 1.

konszenzus van. Így azt mondhatjuk, Mesterházi a regény félreértelmezőit a nyilvánosságon kívül találta meg. Utal is erre, amikor azt mondja: „Tömpe *nyilván tapasztalta*, hogy a regényt egyes olvasók mint holmi »politikamentes« krónikát üdvözik, s hogy a regény sikerét hordozó közvélemény egy része további értesülésekre szorul”. (Kiemelés tőlem – V. Gy.)

A Tömpe és Mesterházi közötti elvi különbség csupán abban mutatkozik meg, hogy a valóságot reprezentatív módon, a teljesség igényével kell-e ábrázolni, vagy sem. Vitájuk egyébként a nyilasok és a kommunisták regénybeli ábrázolása körül forog. Mesterházi szerint a nyilas szereplő hatásos, kellően elrettentő figura, és a kommunista hős is szerethető, morális fölényrel bír. Mesterházi tehát a szerző körüli politikai diskurzusba kapcsolódik be, igaz azzal a szándékkal, hogy megvédje Fejest a politikai-ideológiai támadásoktól. De érvei ugyanúgy politikaiak, mint Tömpe érvei, tehát hozzászólásával megerősítette az irodalom közvetlen politikai, akár rendészeti jellegű értelmezésének legitimitását. A diskurzív együttállást nyelvtanilag is megerősíti többes szám első személyű alakok használatával. Kétségtelenné teszi, hogy ő is az egyetlen érvényes politikai közösség, a pártos nyilvánosság része, és ehhez kapcsolja hozzá – rossz olvasóitól elválasztva – Fejest. „Fejes Endre hozzánk tartozását nekem éppen ez a figura jelzi” – írja például a kommunista Seres kapcsán. Nem pontos tehát a Mesterházi-cikk előtt olvasható névtelen szerkesztői felvezető, amely azzal indokolja a regényről írott újabb kritika megjelentetését, hogy az esztétikai és elvi kérdések tisztázására adhat alkalmat. Mesterházi és Tömpe vitája nem (vagy alig) érint elvi és esztétikai kérdéseket.

A következő sajtómegjelenés nem irodalmi kritika, hanem egy írószövetségi ülésről készült beszámoló az Élet és Irodalomban¹⁶⁵ A *Rozsdatemető* kérdése a cikk végén mintegy zárványként szerepel, amely arra utal, hogy a jelenlévőket fokozottan foglalkoztató, mintegy napirenden kívüli témát jelenthetett. A pozíciók igen tanulságosak, és jól jelzik a regény körül kialakult értelmezői beállítódásokat: Koczka Sándor szerint a túlzott ünneplés helytelen volt, de az „extenzív totalitás” Tömpe András általi számonkérése indokolatlan, hiszen „idegen a mű ökonómiájától”. A tömeghatás ugyanakkor problematikus, és ideológiailag is kifogásolható, hogy nincs öntudatosabb proletárszereplő. A másik oldalt Bor Ambrus és Gyurkó László képviselte, szerintük a *Rozsdatemető*ből „ordít mondás nélkül is: nem élhettek így” – és ez egy valós és jelentős társadalmi probléma, tárgyalása „nagy szolgálatot tesz a szocializmus ügyének”.

¹⁶⁵ F. V., *Viták az Írószövetségben – Mai konfliktusok = Élet és Irodalom*, 1963. márc. 2., 5.

Révész Gy. István Népszabadságban megjelent kritikája már címében is diszkurzív:¹⁶⁶ *Negyedik szempontból*. Tételesen reagál mindhárom korábbi Népszabadság-kritikára, a különböző véleményeket egymástól eltérő megszólalási pozícióval magyarázza, s ő sem cáfol, hanem kiegészít, mégpedig a „propagandista szempontjából”. A szempontok címbe emelt elkülönítése erőltetettnek tűnik, hiszen fő kifogása – a közvetlen vád nélkül – nagyrészt megfelel Tömpe szemléletének. József Attila híres megkülönböztetését felhasználva úgy fogalmaz, hogy a regény csak „valódi” (tehát az általa ábrázolt történet valóságosnak elfogadható), de nem „igaz” (nem mutatja be a maga igazságában a valóságot, „a lényegét nem tükröző fénykép csupán”). Propagandista szemléletét jól mutatja, hogy a regény iránt lelkesedők érvét így érvényteleníti: hiába vált ki nagy hatást, mozgósít a regény, ha a megcélzott csoportokhoz ez nem jut el, hiszen nem olvasnak. A nagyjából ugyanekkor zajló szegedi kritikai konferenciát bevezető előadásában Tóth Dezső Révész Gy. kritikáját „dogmatikus módszerei és elvei” miatt még Tömpéénél is erősebben támadja, neki ugyanis csak „avult vagy formális esztétikai kategóriáit” rója fel.¹⁶⁷

A Népszabadságbeli kritikák sorát – és ezzel a legszélesebb országos nyilvánosság előtt zajló vitát – Komlós János cikke¹⁶⁸ zárja le. Írásában – amely az egyrészt–másrészt igazságtevő narratíva nem csak terjedelménél fogva kimerítő példája – új elem a sematizmus vádjá a korábbi kritikusokkal szemben. Megrója azokat, akik olyasfajta teljességet követeltek a művészet történelemábrázolásától, amit csak a történetíró adhat meg. Megfogalmazása ugyanakkor kerüli az erős konfrontációt, hiszen tudatosan vállalt sematizmus helyett „sematikus esztétikai emlékekről” beszél. Az eddig olvasott kritikákban tehát továbbra is alapbeállítódás, hogy az írónak közösségi feladata van. Ha a közösségi funkció felvállalása nem explicit a regényben, akkor a kritikának kell azt felismernie.

A Jelenkor az Új Írásnál, a Tiszatájnál és a Kortársnál csak egyetlen számmal később, márciusban hozott a regényről szóló kritikát, Farkas László recenzióját.¹⁶⁹ Ez a szöveg tehát a Népszabadság-vita kiteljesedésével és lezárulásával egy időben került a nyilvánosság elé. A recenzens a vitában megjelenő cikkek közül egyedül Tömpe elmarasztaló írását olvashatta. Valószínűleg az induló polémiára utal, amikor leszögezi, hogy Fejes „nem tanmesében keres bizonyítást, sehol sem érezzük úgy, hogy eszméket akar dokumentálni, hogy előre gyártott

¹⁶⁶ RÉVÉSZ Gy. István, *Negyedik szempontból. Hozzászólás a Rozsdatemető vitához = Népszabadság*, 1963. márc. 8.

¹⁶⁷ Vö.: TÓTH Dezső, i. m., 1065. és 1069.

¹⁶⁸ KOMLÓS János, *Stílus és világnézet = Népszabadság*, 1963. márc. 24.

¹⁶⁹ FARKAS László, *Fejes Endre: Rozsdatemető = Jelenkor*, 1963/3.

tézisek vezetnek az ábrázolásban [...] finom tapintattal az olvasóra bízva, hogy az események, a történet tanítását meghallja”. Ebben a kritikában Kovács Sándor Iván írásához hasonlóan egyetlen elmarasztaló megjegyzés sem szerepel, és az eddig látott kritikai diskurzus uralkodó esztétikai normáihoz sem igazodik a szöveg. A szerzői szándék csak nagyon halványan kerül szóba, inkább az ironia és a különböző ironikus pozíciók állnak az elemzés középpontjában: Farkas László szóhasználata szerint az író végig „színlel”. Még fontosabb, hogy a történeti hitelesség kérdését nem hagyja el a recenzió, csak eloldja azt a pártos, történelmi materializmusnak megfelelő szempontrendszerrel.

Kovács Sándor Iván és Farkas László recenziója kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy munkánk a kritikai diskurzus változásait helyezi előtérbe, és ennek érdekében az egyes kritikák fölötti nagyobb folyamatokat állítja fókuszba. E két kritikát azonban épp a fő folyamatoktól való távolságuk miatt kell kiemelni. Mindkét írás azt példázza, hogy bár a diskurzus egészének kulcsfogalmai, irodalomszemlélete a pártos ideáltípushoz közelíthető, megjelenhettek a korszakban a referenciális olvasattól, az ideológiai értelmezéstől teljesen mentes kritikák is. S mivel épp ezek a szövegek nem polemikusak, mű-, kritikus-, (kritika)olvasó terébe nem emelnek be további textusokat, így egy hipotetikus olvasó számára megengedhető volt, hogy – egyszerűen fogalmazva – ideológiamentes olvasatot kapjon Fejes Endre regényéről – különösen a Jelenkor esetében, amelyben nem kapcsolódik másik írás Farkas kritikájához.

Ezen a ponton a diskurzus újabb szakasza kezdődik. A folyóiratokban is megjelennek a metakritikai írások, azaz olyan szövegek, amelyek nem annyira a műről szólnak, inkább a művel kapcsolatos ideológiai-esztétikai vitában foglalnak állást. A kérdés ebben a szakaszban az, hogy sor kerülhet-e olyan polémiára, amely az eddig változatlan, átfogó esztétikai paradigma sarokpontjait is kikezdi. S ha igen, azt milyen módon, milyen diskurzív pozícióvesztések árán teheti meg.

Péterfia György cikke a regény erényeinek felsorolása után áttekinti az eddigi kritikákat, de polemikus módon. Könnyed határozottsággal cáfolja meg Tömpe András regénnyel kapcsolatos bíráló szavait, állításai szerinte „súlyos félreértelmezések”, sőt „rosszindulatú gyanúsítások”. Péterfia a szerző védelmére kel, ő is a szándékot kutatja, de nem azért, hogy a regény mozgósító erejét emelje ki, hanem a hatásmechanizmus kibontásával és elemzésével.

Az irodalmi folyóiratok közül az Alföldben jelent meg legkésőbb *Rozsdatemető*-kritika: a májusi számban. Simon Zoltán írása az előbb bemutatott szöveghez, Péterfia György cikkéhez hasonlóan metakritikai összefüggésben tárgyalja a regényt, de míg Péterfia élesen bírálja Tömpe és Révész Gy. kritikáját, addig Simon tónusa sokkal pozitívabb, ő csak korigálja

Tömpe nézeteit, Révész Gy.-t nem említi. Nála a vita ténye is arra utal, hogy „egyre tisztább, egyre egészségesebb” az irodalmi légkör, ma már „bátran és őszintén szólhat a kritikus”. Esztétikai elemzést hirdet. Ezalatt – legalábbis a kritika szerkezete alapján – a regény stílusának, írástechnikájának bemutatását érti, értékelésének tételmondata: „Fejes egyéniség!” Meglepő, hogy a meghirdetett, valóban a regényszövegre fókuszáló elemzési program után elemzését – Mesterházi Lajos kritikájához explicit módon kapcsolódva – az író szándékára vonatkozó kérdéssel folytatja, majd pedig valóság és igazság viszonyára kérdez rá ismét. S ebben az összefüggésben Simon kritikájának végkicsengése mégis negatív: „nem Seres alakja a bökkenő, sokkal inkább az, hogy a Nagyfuvaros utcából, a Hábetler családból senki sem tudott felemelkedni, hogy sem a gyerekek, sem a vők között nem akad egy sem, aki hidat képezhetne ebből a zárt, tespedt levegőjű világból abba a szabad és emberi társadalomba, melyben népünk többsége él és dolgozik” – zárja írását. Jeleztük, hogy a kritikákra gyakran jellemző, hogy két vágányon mozognak: talán az összes recenzió közül itt látjuk a legerősebb hasadást a regény belső tulajdonságainak értő elemzése és elismerése, valamint a külső valóságghitel között, másként fogalmazva: itt különbözik a legerősebben az ábrázolás belső hitele és a referenciális olvasat által eredményezett hiány.

A vita a központi folyóiratban, a Kortárs Disputa-rovatában folytatódott három írással. Mátrai László¹⁷⁰ filozófiatörténeti irányba, a mottó elemzése felé mozdul el az értelmezésben, írásával később foglalkozunk. Szakonyi Károly¹⁷¹ szóba hozza a korábbi fontosabb kritikákat, de elmarasztalja azokat – központi metaforája szerint ugyanis „Fejes Endre jó orvos, gyógyítani akar, és nem kábítani.” Polémiája azonban csak utalásszerű: a „sarlatán módszer” ellen irányul, amely a *Rozsdatemető* szereplőihöz hasonló emberekről „kimutatta, hogy nem kell törődni velük, rendbe jöttek”. Szakonyi metaforája tehát azokat is célba veszi, akik a pozitívabb valóságábrázolást követelték, és a regényvilág lehangoló voltát kifogásolták. Szabolcsi Miklós ugyanebben a számban reagál¹⁷² Szakonyi írására. Ő – például Simon István fentebb említett írásához hasonlóan – megállapítja, hogy milyen jó az irodalompolitika, hogy megbecsüli a tehetséget, a jó szándékot és az alkotást. Szakonyi sarlatánmetaforáját ő is úgy olvassa, hogy az a *Rozsdatemető*t elmarasztaló vitapartnereket a sematizmus réméhez, a dogmatikus irodalomkritika kísérteteihez kapcsolja. Szerinte viszont az orvos–sarlatán metaforakettős nem pontos, hiszen „a jó orvos nemcsak *diagnosztizál*, nemcsak leírja, megállapítja a bajt, hanem *gyógyít is*” (kiemelés az eredetiben). Így viszont vissza tudja kapcsolni Szakonyi fogalmaiból

¹⁷⁰ MÁTRAI László, *A Port Royaltól a Nagyfuvaros utcáig = Kortárs*, 1963/6, 954–955.

¹⁷¹ SZAKONYI Károly, *A Rozsdatemetőről = Kortárs*, 1963/6, 955–957.

¹⁷² SZABOLCSI Miklós, *Válasz Szakonyi Károlynak = Kortárs*, 1963/6, 957–958.

építkező kritikája gondolatrendszerébe a Fejest érintő ideológiai kifogást (a „teljes igazság” fogalmát). Sőt mivel a kérdést a polgári és a szocialista ideológia közötti különbség megnyilvánulásának tekinti, vagy legalábbis azzal kapcsolja össze, így kedélyes, Szakonyi iránt előzékeny stílusa ellenére valójában ő is a politikai vád regiszterén fogalmaz („ez az egyik választóvonal ma a polgári és a szocialista ideológia közt” – írja). Igaz, utolsó megállapításával, miszerint Fejes az embermegvetés és a humanizmus végletei között helyezkedik el – „bár szereti a hőseit, inkább csak a szánalom szintjén, igazán bízni nem tud bennük” –, oldja is ezt.

Ezzel a szorosán vett irodalmi recepció végére értünk. Az, hogy a kritikai vita a Népszabadság hasábjain zajlott, már előre vetíti, hogy a regény problémája jóval túlterjeszkedett az irodalmi nyilvánosság határain, és az értelmiségi közbeszéd meghatározó toposzává vált 1963 tavaszától kezdve körülbelül egy évig. A további írások a művet és a róla szóló vitát tágabb, más diszciplináris keretek között megfogalmazott kérdésekhez kapcsolják, így ezekből csak a legfontosabbakat, vagy az esztétikai kérdésekhez szorosán kapcsolódó írásokat tekintjük át. Galsai Pongrác meg is fogalmazza,¹⁷³ hogy a vita túllépett az irodalom szempontjain.¹⁷⁴ A regényt így nem önmagában mint műalkotást értékeli, hanem eleve társadalmi kérdések felől közelít hozzá.¹⁷⁵ Célja tehát nem a regényvilág szereplőinek társadalmi beazonosítása, hanem a regényvilágból kiinduló szociologizáló elemzés a lumpenproletár-kispolgárságról. Fő kérdése nem az, hogy mely társadalmi csoportot ábrázolja a regény, hanem hogy „Mi jellemzi a Hábetler családot – s általában ezt a társadalmi réteget?”

Térffy Tamás¹⁷⁶ Mátrai László említett írásával és Sándor Pál értelmezésével¹⁷⁷ száll filozófiai vitába. Mátrai a regény Pascaltól vett mottóját elemzi, arra építve bontja ki az egzisztencializmus vádját. Sándor Pál pedig azzal a szándékkal elemzi a vitát, hogy kifejtse: az irodalom nyilvánosságban betöltött túlsúlya a filozófiával szemben indokolatlan, holott „fontosságában, társadalmi funkciójában, a szocialista tudat kialakításában nyomába se léphet az irodalom a filozófiának”. Véleménye, hogy a vitázó felek mindegyike szem elől tévesztette azt a tényt, hogy a regény igazi problémája az, hogy a marxista felfogással szemben a Spencer-féle szociáldarwinista gondolkodás talaján áll. Térffy Tamás Mátrait azért marasztalja el, mert a

¹⁷³ GALSAI Pongrác, *Írói ítélet az ítéletlenségről (Tűnődések Fejes Endre Rozsdatemetőjéről) = Világosság*, 1963/4, 243–247.

¹⁷⁴ „E sorok írók írója is úgy járt, mint aki csendes, tűnődő sétára indul, s váratlanul egy utcai tömegjelenetbe keveredik. [...] Így inkább megvárta a vita végéig. S most kiszúri a mondanivalójából mindazt, amiről úgy érzi: még érdemes a higgadtabb tűnődésre.”

¹⁷⁵ „ez a könyv a valóság és a hamis tudat összecsapásának olyan analízise, amely mellett a tudat formálására irányuló szocialista törekvések nem haladhatnak el szórtanul.”

¹⁷⁶ TÉRFFY Tamás, *A Rozsdatemető filozófiája = Kritika*, 1964/4, 46–50.

¹⁷⁷ SÁNDOR Pál, *A filozófia is közügy! (Rozsdatemető) = Kritika*, 1964/2, 34–40.

mottó és nem a regény elemzése alapján tesz kijelentéseket, azaz „vizsgálata köréből kirekeszti az esztétikumot”. Majd határozottan leszögezi, hogy „nekünk azonban a regényt kell vizsgálnunk, hiszen a *Rozsdatemető* nem filozófiai szöveg, hanem műalkotás”. Sándor Pál állítását is cáfolja, érvelését Sartre- és Heidegger-hivatkozásokra építi. Cáfolata azonban szintén filozófiai „érdeklődéssel” olvassa a szöveget, azt vizsgálja, hogy mi áll valójában „a *Rozsdatemető*ben kifejeződő világnézet hátterében”. Ennek a megközelítésnek a következménye, hogy Térfy bár meghirdeti, a diskurzushoz igazodva mégsem valósítja meg az autonóm műalkotás felfogását: az esztétikai olvasat így számára a tükrözés tárgyának, valamint az író szándékának alapos elemzését jelenti.¹⁷⁸

Az Új Írásban két cikk is megjelent 1964-ben, amely érinti és elemzi a regényt, de mindkettő tágabb összefüggésben példaként említve azt. Rényi Péter a kommunista hősről írt tanulmányt,¹⁷⁹ amelyben Németh László *Nagy család* című színművének kommunista szereplője és a Fejes-regény Seres elvtársa miatt bírálja meg az írókat.¹⁸⁰ Hermann István munkája¹⁸¹ pedig a totalitás fogalmát elemzi. Ő amiatt bírálja Fejes regényét, mert alakjai körüljárhatatlanok. Az egyetlen kivétel Pék Mária, akit Brecht Kurácsi mamájával állít párhuzamba, de ez a párhuzam a két világ totalitásának ábrázolásában lévő különbséget is megmutatja – ebben Fejes kudarcot vall. Hermann azért bírálja Fejest, mert hősei eleve „az embertelenségre kiválasztottak”, nem küzdenek az embertelenség ellen. De kudarcot vall a teljes kritika is, hiszen nem elemzik érdemben a regényt.¹⁸² „a rendkívüli tehetségre valló munka és fogadtatása mutatja, hogy mennyire általánosságban mozog nálunk bizonyos alapelvek, etikai és esztétikai irányelvek megfogalmazása és alkalmazása.” Hermann kritikai megjegyzései – és annak szövegösszefüggése – utal a lukácsista elutasítás elméleti bázisára,¹⁸³ de azt is megmutatja, hogy a szocialista kritika a lukácsi esztétika számára sem volt megfelelő.

¹⁷⁸ Lásd ehhez például: „Hogy az elnyomott osztályok és rétegek mégis eljuthatnak a pozitív társadalmi folyamatokhoz, ezt Fejes Endre a kettős tagadás módszerével, ifj. Hábetler János alakjában is bemutatta.” Később pedig: „Az író szándéka, célja – világos szövegelemzéssel kimutathatóan – pozitív társadalmi cselekvésekre sarkall.”

¹⁷⁹ RÉNYI Péter, *Gondolatok a kommunista hősről = Új Írás*, 1964/4, 478–487.

¹⁸⁰ „nem az ábrázolás kritikai jellegén akadok meg, hanem az igénytelenségén, amely ezt a kritikát áthatja; a kommunisták periferiális beállítása az, ami itt a realizmust sérti.”

¹⁸¹ HERMANN István, *Lehet-e művészet totalitás nélkül = Új Írás*, 1964/9, 1120–1129.

¹⁸² „A szocialista gondolat, a szocialista realizmus nem azt jelenti, hogy egy elvontan helyes állásfoglalás után, bizonyos részletmegoldások kiragadásával, az írói tehetség, az írói ügyesség, valamint néhány felismerés párosításával legott létrejön a szocialista realista alkotás.”

¹⁸³ Fentebb már jeleztük, hogy Lukács határozott elutasítással viszonyult a *Rozsdatemető*höz.

A látogató

A *látogató* irodalomtörténeti léptékkal mérve nem sokkal, mindössze öt és fél évvel később jelent meg, mint a *Rozsdatemető*, a két regényt övező kritikai diskurzus azonban jelentős eltéréseket mutat. Vannak lényeges különbségek a két vita szerkezetében – ezek a nyilvánosság működésének megváltozását is mutatják. Konrád György regényének vitája már a mű megjelenése előtt elkezdődött. Szabolcsi Miklós a prózairodalom kríziséről szóló tanulmánya¹⁸⁴ végén tesz utalást az általa kéziratban olvasott regényre, amely „igaz, hogy a francia nouveau roman bizonyos kezdeményezéseit felhasználva, de azokat teljesen magyarrá hasonlítva láttató erejű kép a budapesti élet mélyeiből”.¹⁸⁵ Megjegyzése jól mutatja, hogy bár a nyugati irányzatokhoz való kapcsolódás még negatívum, felemlegetése teljesen súlytalan maradhat: már nem bír megsemmisítő kritikai erővel, mint ahogy a Fejes-recepcióban láttuk, ahol például Mátrai László vagy még inkább Sándor Pál tanulmányainak végkövetkeztetése, súlyos konklúziója volt, hogy a *Rozsdatemető* egzisztencialista vagy szociáldarwinista jegyeket mutat. Szabolcsinál a nouveau roman inspirációja „magyarrá hasonlítva” már a mű pozitív megítélésének alapja lehet. E pozitív megítélés Szabolcsi kritikájában abba a narratívába illeszkedik, hogy „bár a mai magyar prózában a negatív vonások túlnyomóak, mégis van az utóbbi másfél évben néhány biztatóbb, érdekesebb, új jelenség”.¹⁸⁶ Az újszerűség szempontja nemcsak e narratíva szervező elve, hanem kitüntetetten a Konrád-regény pozitív említésének oka is, amely „egészen újszerű megoldás”.

Érdeemes röviden kitérnünk Szabolcsi tanulmányának más összefüggéseire is: fent említett narratívájára, amelyben egyébként – mint a próza jelenlegi krízisének egyik tünete – Fejes és a *Rozsdatemető* is helyet kap, mégpedig azért, mert Fejes nem tudja sem megismételni, sem felülmúlni korábbi teljesítményét. Szabolcsi a jelen irodalmi fejleményeit negatívan ítéli meg, de biztató jeleket lát. A prózairodalom pozitív fejleményeinek egyike a korábban „elkategorizált írók” (Déry Tibor, Mándy Iván és Mészöly Miklós) „új teljesítménye”. Ehhez a megállapításhoz finom kritikusi önbírálat is kapcsolódik. Nemcsak az irodalom, hanem a kritika is változott, immár képes a korábbi „elkategorizálások” átértékelésére. E két jelenség: új irodalmi teljesítmény és új kritikai teljesítmény különlegesen játszik egymásba például

¹⁸⁴ SZABOLCSI Miklós, *Indulatos jegyzetek a mai prózáról = Új Írás*, 1969/2, 104–112. Szabolcsi részt vett a *Rozsdatemető*-vitában is, de ott súlytalan szereplő maradt, önálló kritikával nem jelentkezett, csak Szakonyi írását „teszi helyre” ideológiai szempontból a *Kortársban*.

¹⁸⁵ Uo., 108.

¹⁸⁶ Uo., 107.

Mészöly irodalmi pályafutásának értékelésénél. „Még izgalmasabb talán Mészöly útja; akit eddig egzisztencialistának, irodalmunktól távolálló, különálló, lehetetlen, érthetetlen, absztrakt szerzőnek láttunk. És ebben volt is valami igazság, de azoknak a cikkeknek volt inkább igazuk, amelyek többet láttak benne, mint a külföldi absztrakt próza egyszerűbb továbbfolytatóját.”¹⁸⁷ Itt már egyértelmű, hogy nem annyira Mészöly prózájának átalakulásáról van szó, hanem a kritika – és benne Szabolcsi – megújulása fordítja pozitív irányba az irodalmi folyamatot.

A látogató nyilvános recepciójának első mozzanata, az irodalomkritikák sorát vezető írás egy az *Élet és Irodalomban* közölt recenzió, Faragó Vilmos tollából.¹⁸⁸ *A Rozsdatemető*ről szóló első kritikákhoz képest ez az írás részletesebb, nagyobb terjedelmű. Ez a tény is azt igazolja, amit Szabolcsi cikkéből már tudhatunk, hogy míg Fejes regénye váratlanul lett elsőpró siker, addig *A látogatót* eleve nagy várakozás előzte meg. A recenzió nagy része lelkes elismerés. A regény legfontosabb attribútuma – Szabolcsi fent ismertetett cikkéhez hasonlóan – az újdonság, abban az értelemben, hogy „a színvonalas első regények” közé tartozik. Olyan kontextusban jelent meg tehát a regény, amelyben a kritika várakozással tekint az új művekre, és éppen újdonságukban, frissességükben ragadja meg őket. A recenzens hosszan ismerteti a regény világát, szinte elvész benne anélkül, hogy a szerző céljára és a mozgósító hatásra vonatkozó kérdéseket feltenné, amely kérdések a *Rozsdatemető* kritikai diskurzusának – mint láttuk – meghatározói voltak. Ezek a kérdések nem tűnnek el egészen a kritikából,¹⁸⁹ de más súllyal szerepelnek, mint korábban. Itt a recenzens számára a szövegvilág az elsődleges, ahhoz kell közelíteni, azt kell értelmezni és „szükség esetén” politikai-esztétikai szempontból korrigálni. Faragó korrekciós javaslata, „számonkérése” a recenzió második felében szerepel, és nem érvényteleníti az első résznek a mű irodalmiságára alapozott elemzését, valamint annak dicsérő megjegyzéseit. Sőt a két megközelítési módot – a regényvilág autonóm bemutatását és a valóságreferenciák heteronóm számba vételét – tudatosan összekapcsolja a recenzió, mégpedig olyan módon, hogy az autonóm regényvilág elismerése kerül fölérendelt pozícióba. Jól mutatja a két megközelítés relációját a kritika fordulópontján álló tételmondat, amely szerint a regény „remeklés íróilag és csődbevallás morálisan”.

Faragó úgy vezeti be kifogását a regénnyel kapcsolatban, hogy a későbbi irodalmi vitát megelőlegezve már előre megkülönbözteti magát a regény esetleges későbbi bírálójától „Ha én

¹⁸⁷ Uo., 108.

¹⁸⁸ FARAGÓ Vilmos, *Jajkiáltás (Recenzió A látogatóról)* = *Élet és Irodalom*, 1969/19, 7.

¹⁸⁹ Faragó „a társadalmi optimizmust reklamálja”, annak belátását, érzékeltetését, hogy „a lumpenproletariátus csupán történelmi képződmény” – ezt természetesen a szocializmus nyújtotta megoldás perspektívájával szembeállítva.

[...] a szeretet-filozófia erőtlenségét emlegetem – írja –, könnyen jutok egy gyékényre [sic!] azokkal, akik elolvasván a könyvet, optimizmust kérnek számon rajta. Lesznek majd ilyenek...” Ő nem optimizmust kér számon, csak a társadalmi optimizmus hiányát. Teljesen legitim irodalmi témának tartja a valóság efféle ábrázolását – e tekintetben polemizál a regényt elmarasztaló kritikusokkal. Ez a megelőlegezett nézetkülönbség a vita státuszának változására utal: nem kifejtett nézetek ütköznek egymással a konszenzus érdekében, hanem eleve felrajzolható értelmezői módok egymást kizáró módon létezhetnek, szembenállásuk borítékolható, egymáshoz való közeledésük nem is cél többé. Faragónak a regénnyel kapcsolatos kifogása ettől még átvezet a politikai, ideológiai, sőt a pártos diskurzusba. Azt kéri számon a regényen, hogy az ábrázolt életkeret, amelyet a lumpenproletariátus társadalmi osztályával azonosít, nem kap történelmi perspektívát. Véleménye szerint ugyanis „nehéz ugyan az intézményes boldogítás, de véghez kell egyszer vinni: a történelem éppen erre találta ki a szocializmust”.

Rögtön ezt követően, tehát mindössze egyetlen kritika megjelenése után jelenteti meg a regényt élesen elutasító bírálatát E. Fehér Pál a *Népszabadságban*,¹⁹⁰ tehát a legolvasottabb orgánumban. Összevetve a hasonló szerepet betöltő *Rozsdatemető*-elemzéssel, Tömpe András cikkével, az első lényeges különbség, hogy bár mindkettő vitában áll, a polémia iránya más a két esetben. Tömpe András recenziója a regény korábbi kritikusaival vitatkozik, felrója nekik, hogy nem orientálták megfelelően az olvasóközönséget. E. Fehér Pál viszont nem a kritikusokkal száll vitába, hanem egy nem hivatalos értelmezői közösséggel, a „beavatottakkal”, akiknek az elismerése megelőzte a nyilvános kritikát. Feltűnő különbség az is, hogy a *Rozsdatemető*nél véleménykonszenzus kizárólag a domináns politikai ideológia alapján jöhetett létre. A későbbi visszautalások más kritikákra, a kapcsolódási pontok mindig jellegzetesen kiegyenlítő kritikákra vonatkoztak, a bíráló, polemikusabb szövegek – pl. Téry Tamás írásai – nem váltak ilyen értelemben termékennyé. A *Rozsdatemető*-vitában is többször olvashattuk azt a megállapítást, hogy a regény népszerű, hatása jelentős. Maga E. Fehér Pál is említi ezt éppen *A látogatóval* szembeállítva.¹⁹¹ Fejes sikerénél azonban a sikerhez nem kapcsolódott értelmezői közösség, a számtalan olvasó nem kapcsolódott össze a nyilvánosságon kívül, a vitákkal terhelt nyilvános beszéd mögött nem képződött alternatív

¹⁹⁰ E. FEHÉR Pál, *Adalékok egy siker természetrajzához (Vitacikk A látogató ellen) = Népszabadság*, 1969. (14. évf.) máj. 21., 7.

¹⁹¹ „Ismétlem azonban, hogy sznob rajongás ellenére Konrád György első regénye, *A látogató* lehetne kitűnő is. Volt erre is példa: a *Rozsdatemető* körül — annak idején — ugyancsak volt egy rosszízű hírverés, de a mű vele szemben is helytállt önmagáért, s megszerezte az igazi olvasótábor tiszteletét, szeretetét.” (Uo.)

értelmezői diskurzus – vagy ha képződött is, az elsődleges nyilvánosságban, az elemzett kritikák szintjén nem hagyott nyomot.

E. Fehér Pál viszont azt írja, hogy a műnek „híre kelt az irodalmi élet belső hírcsatornáin”. A „bennfentesek” és „az olvasóközönség egy sznob rétege” lelkesen üdvözik. Hozzá kell tennünk, hogy már Szabolcsi említett cikke is a nyilvánosság természetének megváltozására utal. Szabolcsi ugyanis úgy mond véleményt, mégpedig karakteres véleményt Konrád regényéről, hogy az még nem jelent meg, azaz nem ment át az irodalmi kiadói üzem megszokott legitimációs eljárásain. Ahogy fogalmaz, „hírt ad valamiről”, a regénnyel kapcsolatos álláspontjáért így kizárólag ő szavatol, nem egy értelmezői közösség részeként, hanem személyesen. Faragó Vilmos is kapcsolódik a nyilvánosság rétegzettségéhez, hiszen ő is úgy indítja a kritikáját, hogy a „beavatatlanok” és „beavatottak” csoportját említi a regény kapcsán. Polémiájának célja tehát – nyilván a korai megjelenéssel is összefüggésben – nem a nyilvános, hanem a nyilvánosság alatti értelmezéssel való vita. E. Fehér cikkéből világos, hogy a vele szemben álló, nem nyilvános értelmezői közösség erősen kodifikálja az elfogadható olvasatokat. A kritikus így írása elején defenzív pozícióból, a „szellemi nyomással” szemben szólal meg, amikor az értelmezői közösséggel szemben határozza meg magát: „a regényről a mai napig is csupán jót illik mondani, ha ugyan nem akar valaki »szektásnak«, »műveletlennek« látszani” – írja. Recenziójának íve addig vezet, hogy az értelmezői közösséggel való összefüggésében, arra való irányultsága miatt és azzal együtt ítéli el a regényt: „rossz regény *A látogató* [...], mert szerzője egy divat uszályába kerülve, [...] a divat szabályainak megtartására törekedett”.

Amennyiben E. Fehér kritikájából a művel kapcsolatos bíráló megjegyzéseket vesszük számba, azt láthatjuk, hogy abban nincs domináns szerepben a politikai olvasat. A politikai, közösségi mozgósítás meglétére vagy hiányára nem is kérdez rá a kritikus. A *Rozsdatemető* kritikáinál látott másik kötelező elem, az irodalmi teleológia másik dimenziója, a szerzői szándék kérdése ugyan megjelenik, de egészen más minőségben, mint a Fejes-regény vitájában. A kritika keretét az ellen nyilvánossággal folytatott polémia adja. Ez keretezi a regényre magára vonatkozó részt. Ez utóbbit egy hosszú retorikai alakzat határozza meg, amely szerint nem az a fő probléma Konrád regényével, hogy nem ábrázolja a „külső világ jobbító szándékát és erejét”, sem pedig, hogy „kikapcsolja a létezés szövetéből mindazokat az elemeket, amelyek az értelmes lét, az emberi létezés jelét vagy némi nyomait mutatnák.” A „nyomor ellenében még védtelen szocializmus” ábrázolása, az érzékelhető változások figyelmen kívül hagyása „a művészi sűrítés miatt” feltételesen elfogadható. Az igazi gond – jut el a kritika a csúcsponthoz

–, hogy Konrád nem tisztázza, mit akar mondani. Regénye nem egységes, ugyanis egyszerre kíván parabola lenni és tényregény. E két szándék pedig összebékíthetetlen elemeket tartalmaz. Tehát a szerzői intenció minőségével kapcsolatban emel kifogást E. Fehér, de – legalábbis a retorikai alakzat erre utal – nem annak helytelenségét demonstrálja, nem egy eleve meghatározott politikai-ideológiai kóddal veti azt össze, hanem inherens szempontokat kér számon rajta.

Láttuk, hogy mindkét regény esetében egy-egy élesen elutasító Népszabadság-cikk körül lángolt fel igazán a vita. E. Fehér és Tömpe státusza azonban a két vitán belül nagymértékben különböző. Mindkettejük megszólalását sokan vitatják, de Tömpével ellentétben E. Fehér írására egyetlen pozitív hivatkozás sincs, a további megszólalók bírálják, de ez a bírálat nem egyes nézetekkel való vita, hanem teljes elutasítás. Még gyakoribb azonban, hogy a következőkben nem, vagy alig hivatkoznak rá. Elmondható tehát, hogy E. Fehér Tömpével ellentétben nem mozdítja ki a diskurzust a menetéből, sőt tulajdonképpen annak peremére szorul. Ideológiai összezárást vagy legalábbis ideológiai közösségen alapuló vitát, amit Fejes művénel Tömpe cikke után láttunk, itt nem tapasztalhatunk.

Jól mutatja ezt, hogy a további napilapkritikák¹⁹² közül csak az egyik, N. Sándor László¹⁹³ említi E. Fehér cikkét, Kristóf Attila¹⁹⁴ nem. Mindketten elsősorban stiláris problémákat említenek, a szöveg „túlburjánzó”, „túlírt” voltát kifogásolják. Figyelemre méltó N. Sándor László cikkében, hogy bár történik rá utalás, a mű nyelvi megformáltságát illető megjegyzések mellett mennyire elhalványulnak azok a kérdésfeltevések, amelyek a *Rozsdatemető*-receptiót uralták: a szerzői szándék és a közösségi cél vizsgálata. Az előbbire csak annyiban utal a recenzens, hogy „Konrád azért játszatja el a [főhős] emberi mivoltának tagadását, [...] mert a tagadást akarja tagadni”, majd rátér a főhős belső világának tárgyalására. A közösségi cél pedig a zárlatban jelenik meg: „Ahhoz azonban, hogy legyenek olyanok, akik lebontják ezt az anakronisztikus világot, szükség van olyan megrázó, a lelkiismeretre apelláló művekre, mint Konrád György könyve”. Ezekből az idézetekből és a szövegbeli elhelyezkedésükből jól látható, hogy a korábban megszokott értelmezési vezérmotívumok

¹⁹² Az *Esti Hírlap*ban nem kritika, hanem egy rövid interjú jelent meg a regényről a szerzővel, amely inkább a szerző hivatásával foglalkozott. (FENCSIK Flóra, *A hivatalnok dilemmája. A látogató – az első regény és a következő* = *Esti Hírlap*, 1969. május 22.) E. Fehér Pál két nappal a bírálata után egy rövid írást jelentetett meg a *Népszabadság*ban, amelyben nemcsak saját tárgyi tévedését korigálja (nem ismerte fel, hogy a narrátor csak elképzeli, hogy az egyik gyermek mellett marad), hanem az *Esti Hírlap* interjút is megtámadja. Mivel mindkét írás nagyon rövid, érdemi vita nem történik, érvek nem hangzanak el, annál érdekesebb viszont a feszült szembenállás.

¹⁹³ N. SÁNDOR László, *Konrád György: A látogató* = *Magyar Hírlap*, 1969. máj. 29.

¹⁹⁴ KRISTÓF Attila, *Három könyv lépcsőzetén* = *Magyar Nemzet*, 1969. 06. 01.

immár csak ornamentikus funkcióval bírnak. Ehhez – és a Szabolcsinál olvasott kritikái önkorrekciónhoz – kapcsolható Kristóf Attila kritikájának felütése, miszerint a regényt „nem lehet a szokásos mértékkel megítélni”. Ez a nem szokásos mérték nem csak egy szófordulat: a recenzió gondolatmenetének alapja, hogy a regény nem ábrázol, nem a társadalmunk perifériájának körképe.

A *látogatóról* szóló folyóirat-kritikákból egy sokkal intimebb olvasó–szöveg viszony körvonalazódik, nincs ott a közösségi befogadói primátus. N. Sándor Lászlónak a Magyar Hírlapban megjelent kritikája úgy zárul, hogy „ahhoz azonban, hogy legyenek olyanok, akik lebontják ezt az anakronisztikus világot, szükség van olyan *megrázó, a lelkiismeretre apelláló* művekre, mint Konrád György könyve” (kiemelés tőlem – V. Gy.). Látható, hogy itt is a hatás kérdését mérlegeli a recenzens. A negatív valóságtapasztalat írói bemutatásának legitimálásához továbbra is szükségesnek érzi a recenzens, hogy a szöveg mozgósító potenciálját emelje ki. De – a *Rozsdatemető*nek tulajdonított mozgósításhoz képest – itt a hatás sokkal személyesebb. Rónay György is a személyes valóságviszonyt helyezi elemzésének¹⁹⁵ középpontjába, a „mély” igazságokat ez tárhatja fel. Rávilágít arra, hogy a hivatalnok és a gyermek viszonyának kölcsönös kiszolgáltatottsága minden emberi viszonyban megvan.¹⁹⁶ A regény helyes olvasata is az introverzión. Személyesen vállalhatjuk a teljes elköteleződést, s a Bandula-élmény saját sötétségünkhöz vihet közel bennünket. Ehhez kapcsolódik, hogy Rónay értelmezésében a regény nem szokványos „elbeszélés”, hanem szintetikus mű, „narratív fókusz, amelyből lehetőségek ágaznak ki mintegy erővonalakként, amelyeket végig kell, vagy lehet követnünk.” S a zárlatban azt jegyzi meg, hogy a regényben a nyelv „nemcsak információs eszköz, hanem [...] kreatív tényező is.”

Tanulságos összevetni Rónay személyes olvasatát *A látogatóról* a *Rozsdatemető*ről írott kritikájával. Abban ugyanis Hábetler János történetét éppen szociológiai szempontból közelíti meg: „egy közismert típust ragadott meg, és azt olyan hitelesen, olyan életszerűen ábrázolta, hogy akik az életből nem ismernék, idősebb Hábetler Jánosban tökéletes szociológiai illusztrációt kaphatnak róla”.¹⁹⁷

Sükösd Mihály kritikája az E. Fehér Pál recenziójakor ismertetett retorikai alakzatot fordítja a visszájára. Nem hivatkozik a Népszabadság-cikkre, mint ahogy egyetlen más kritikát

¹⁹⁵ RÓNAY György, *Az olvasó naplója. Konrád György: A látogató* = Uő., *Olvasás közben*, Bp., Magvető, 530–533.

¹⁹⁶ „»Az ő börtöne a rácsos ágy, az én börtönöm a szoba, én vagyok az ő foglára, ő az enyém...« Úgy látszik, valahol itt, ebben, ezen a tájon kell a választ keresni. Minden emberi kapcsolatban benne rejlik ez a lehetőség [...]” (Uo., 531.)

¹⁹⁷ Uo., 462. Pék Máriáról is megjegyzi: „remekül rajzolt alak; éppen azért olyan remek, mert hiteles, sosem lépi túl a saját körét, saját világát”.

sem nevez meg. Itt ez a gondolatalakzat a kritika első felét szervezi. Lényege, hogy úgy dicséri a regényt, hogy először valóságvonatkozásait emeli ki, de jelzi, hogy a mű több ennél: tovább megy a valóság egyik szeletének – egyébként sikeres – ábrázolásánál. (A politikai korrektség jegyében azért megjegyzi, hogy „a történelemnek ellenáll ez a valóságszelet”, nehogy a kiábrándító viszonyok adekvát valóságábrázolásként való elfogadása a történelmi teleológia megkérdőjelezését is sugallja. De ezzel a megjegyzéssel határozottan értelmezésén kívülre is helyezi a történelmi teleológiát. E. Fehér végső problémája, amely jelentősebb volt a valóságábrázolás hitelességével kapcsolatos – ideológiai – kérdésfeltevésnél, a tisztázatlan szerzői intuíció és az emiatt fennálló tényirodalmi és parabolisztikus kettősség volt.) Sükösd számára is két beszédmódot ötvöz a regény: a feltáró mozzanatot, a fikcionált rétegfelvételt, a szociológiai valóságszeletet világgá tágítja, hiszen filozófiai jelentéstartalommal ruházta fel: „emberarcainak megelevenített sorozatát e mélyréteg önmagán túli, egyetemes problémáival szembesíti”. S e kettősség mögött épp az a „legfőbb erény” húzódik meg, amelynek hiányát E. Fehér leginkább kárhóztatta: a tudatosság. De nem a tudatos és tudatosan vállalt szerzői intenció értelmében, hanem a szerkezetépítésre vonatkoztatva.

Az első cikk, mely E. Fehér Pál után ismét bírálja a regényt, Kenyeres Zoltán kritikája.¹⁹⁸ Ez az írás az eddigiekkel ellentétben áll, de bírálata lényegében stilisztikai, szerkezeti: „nem egyenletes”, írja Kenyeres, másutt pedig az „ütemtévesztést” rója fel Konrádnak. Mindkét megjegyzése a regény belső hibáit említi, a kritika mércéjét tehát a mű maga adja. A regény erényeit pedig abban a megjegyzésben sűríti össze, hogy „megrendítő olvasmány”: tehát itt is az olvasás személyes élménye és a mű saját problémái ütköznek, és csak a zárlat kategóriája, a „cselekvő humanizmus” ad ideológiai vonatkozást a bírálatnak. Ilia Mihály sajátos pozíciót tölt be ebben az elemzésben. A *Rozsdatemető*-vita áttekintése során csak nagyon röviden utaltunk a Fejes-regényről írott kritikájára. Abban a vitában előrelépést jelentett írása. A *látogató* körüli diskurzusban viszont elég nagy visszalépést jelent a Tiszatájban megjelent szöveg.¹⁹⁹ A regényt érintő kritikái javarészt nyelvi természetűek („borzalommodorosság”), vagy a regényben érzékelhető hatásokat érintik. Igaz, azt is felrója Konrádnak, hogy „irodalmi divatot követ”, és, hogy műve „a naturalizmus kései kivirágzása”. A zárlatban azonban a *Rozsdatemető*-nél megismert szempontokat érvényesíti. Ez a szöveghely is mutatja, hogy itt egymással összefüggő, együtt jelentkező értelmezői elvárásokról van szó.

¹⁹⁸ KENYERES Zoltán, *Egy hivatalnok pokolra száll = Új Írás*, 1969. 8. sz. 125–127.

¹⁹⁹ ILIA Mihály, *Konrád György: A látogató = Tiszatáj*, 1969/8. 772–773.

Először az írói szándékot mérlegeli és denunciálja (Konrád nem azt mondja, hogy ez *is* van, hanem hogy *ez* van), mégpedig a társadalmi fejlődés valóságához, sőt a szocializmushoz képest.

Benkő Ákos kritikája²⁰⁰ azért érdemel említést, mert több korábbi kritika mellett elsősorban E. Fehér cikkére is reagál, meglepő részletességgel, tételesen cáfolja írását. Ez a cáfolat megsemmisítő erejű, így a zárlatban E. Fehér személyét és munkásságát elismerő sorokat ír, hogy bírálata mégse legyen totális. Meglepő, hogy miért gondolta úgy a kritikus és szerkesztője, hogy egy másik bírálat minősítésének van létjogosultsága a lapban. Igaz, a központi orgánumban jelent meg E. Fehér írása, és az is figyelemre méltó, hogy – a *Rozsdatemető*-vitával ellentétben – itt a Népszabadság szerkesztősége nem adott teret további, Konrád regényéről szóló cikkeknek. De ezekkel együtt a kritika korábban már említett fokozódó önreflexiójára utalhat ez a megjelenés is.

A két regény kritikai diskurzusainak legtöbbit emlegetett írása kétségtelenül Fehér Ferencnek *A látogatóról* szóló bírálatáé.²⁰¹ Láttuk, hogy Lukács nem szerette a *Rozsdatemetőt*, Hermann kritikáját is idéztük. Fehér nem írt a *Rozsdatemetőről*,²⁰² Hermann pedig Konrád regényéről nem írt. Fehér kritikája jól illeszkedik abba a tendenciába, amelyet korábban láttunk: kivonja a regényt a szociológia vonatkoztatási rendszeréből. Tételmondata azonban, amely szerint Konrád regénye „filozofikus regény”, feltétlenül új elem a kritikában. E. Fehér Pál bírálatát gúnyos utalásokban idézi meg,²⁰³ de megközelítése annyira különbözik a többi megszólalótól, hogy az elismerő kritikákhoz sem kapcsolódik. Úgy száll szembe a regény bírálóival, akik a túl sötét képet, a szocializmus által hozott reménység hiányát rótták fel Konrádnak,²⁰⁴ hogy nem veszi át a politikai vonatkoztatási rendszert. Fehér mást vár a regénytől, és más ideológiai belátások alapján közelít hozzá.²⁰⁵ Nem mozgósítást, nem hatást, „népnevelést”, hanem a történelmi valóság filozófiailag pontos megragadását várja. Ez a történelmi valóság pedig nem ellentmondásmentes. Meglepő, szinte provokatív nyíltsággal veti oda Fehér, hogy „ideológiai válság”²⁰⁶ van, majd hozzáteszi: „e megrázkódtatásokkal szemben nagyon különböző állásfoglalások képzelhetők el (e sorok írója egy autentikus marxizmus reményében nézi őket)”. A mű értelmezése tehát itt is heteronóm, de azt egy

²⁰⁰ BENKŐ Ákos, *Egy elhamarkodott bírálatról (Vitacikk E. Fehér ellen)* = *Forrás*, 1969/5–6. (2. évf.) 137–138.

²⁰¹ FEHÉR Ferenc, *Konrád György: A látogató = Kortárs*, 1969/2, 1489–1495.

²⁰² Nem tudjuk, miért nem írt Fehér a *Rozsdatemetőről*. Radnóti Sándornak a *Magatartásformák* című kötethez írt előszava szerint Fehér kritikus pályája 1961-ben kezdődött, de 1967-ig tanított mellette, 1967–1973 között volt „főállású bölcész”.

²⁰³ „Ez a megrendítő és hatalmas dikció, amelyet – bizonyára mint irodalmi sznob – az újabb magyar írásművészet egyik lélegzetelállító pillanatának tartok” (1491.)

²⁰⁴ még Rónay György is...

²⁰⁵ „Megdöbbenéssel nézem e megdöbbenést” – írja, tehát teljesen kívül áll azon a gondolkodási módon.

²⁰⁶ *Uo.*, 1491.

társadalomfilozófiai kérdés szervezi, amelyet sikerül tökéletesen megragadnia Konrádnak. Nevezetesen azt a problémát, hogy a szocializmusban is szükség van a jogi viszonyra, még akkor is, ha így „kénytelen olyan eszközzel dolgozni, amely ellene szegül az igazi egyenlősítésnek”.²⁰⁷ A regény ennek az „antinómiának”²⁰⁸ mindkét szélsőséges esetét megjeleníti: a bürokratikus közönyt és a hisztérikus moralizálást.

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy elemzése alapját, a marxi gondolatot a jog szerepéről alig részletezi Fehér. Csak annyiban utal erre, hogy a látogatónak be kell látnia: robinzonádját eddig is csak a szervezet türelméből és jóvoltából tarthatta fenn. A filozófiai irányultságot mutatja marxista öndefiníciója is, de egy plurális térben helyezi el saját marxizmusát: „e megrázkódtatásokkal szemben nagyon különböző állásfoglalások képzelhető el (e sorok írója egy autentikus marxizmus reneszánszának reményében nézi őket), de tényüket tagadni legalábbis vétség a megkívánt szociológiai hűség ellen”.

A kritikáról szóló 1972-es MSZMP KB-állásfoglalás előkészítése során több hozzászóló utalt arra, hogy a lukácsista kritikán belül sajátos ellentét bontakozott ki Fehér álláspontja és B. Mészáros Vilmáé között. B. Mészáros kritikája²⁰⁹ a világirodalmi párhuzamokat keresi, kimutatja az új regény hatását, elemzi, miként viszonyul a regény Csehovhoz, Dosztojevszkijhez, Kafkához, Becketthez, Camus-höz. Más tehát a kérdésfeltevés, a végső ítélet pedig ellentétes. B. Mészáros szerint *A látogató* nem tökéletes: „A törvényteremtő ember belépése a történetbe alakíthatná csak ezt a mesteri módon megkomponált művet valódi mesterművé.”

Kabdebó Lóránt cikke²¹⁰ – mint azt címe is jelzi: „egy divatos könyvről” – a regény kritikai fogadtatását elemzi. Úgy értelmezi a kritikai diskurzust, mint plurális irodalomeszmények összezsapását. Ironiája főleg arra irányul, hogy ebben a kritikai elhelyezésben milyen kevés szerep jut a műnek, amely első regény lévén „szabad vadászterület”. Ironikusan számba is veszi az értelmezői kísérleteket, főleg Fehér Ferenc felemelő kritikáját gúnyolja ki. A kritikai működéshez hasonlóan az elmúlt évek regénytermését is enyhe gúnnyal elemzi. Figyelme itt is a trendekre irányul: a perifériát ábrázoló, realista „dömpingről” beszél a *Rozsdatemető* óta. Ez a felütés azért fontos, mert Kabdebó azt a benyomást kelti, hogy ezek a divatok maguktól épülnek, tehát bár a kiszámíthatóságot rója fel,

²⁰⁷ Uo., 1492.

²⁰⁸ Lásd a Dosztojevszkijről szóló monográfiáját: FEHÉR Ferenc, *Az antinómiák költője, Dosztojevszkij és az individuum válsága*, Bp., Cserépfalvi Kiadó, 1996.

²⁰⁹ B. MÉSZÁROS Vilma, *A látogató dilemmája = Kritika*, 1969. (7. évf.) 12. sz.

²¹⁰ KABDEBÓ Lóránt, *Meditáció egy divatos könyvről. Konrád György: A látogató = Napjaink*, 1969. 10. sz.

mégis autonóm rendszerként elemzi irodalom és kritika viszonyát. A társadalmi téma ellenére nem látjuk a társadalmi-politikai rendszer belenyúlását mindebbe. Ez szempontunkból fontosabb, mint Kabdebó saját regényolvasata, amely épp ebből a „divatból” emeli ki Konrád művét, amely saját olvasói elvárásait is felülírta.

Pomogáts Béla is hasonlóan, a regényirodalom rendszerezésével kezdi kritikáját.²¹¹ Szabolcsi Miklós tanulmányától kezdve láthatjuk, hogy *A látogató* megjelenése a recepciót az elmúlt évek regényeinek összegző áttekintésére készítette. Legalaposabban Szabolcsi és Pomogáts írása vetett számot a megelőző évek regénypoétikai trendjeivel. Mindkettejük áttekintésében szerepet kapnak olyan írók, akiknek a művei megjelenésükkor feszültségben álltak a kritikával. Szabolcsi őket „elkategorizált íróknak” nevezi, Pomogáts pedig úgy említi ezeket a regényírókat (többek között Mándy Ivánt, Mészöly Miklóst, Ottlik Gézát és Örkény Istvánt), mint „akiket egyszer már a »meszesgödörbe« küldött volna a kíméletlen kritika, s akik a »meszesgödör« helyett meglepő elevenséggel választották a megújulást”. A megújulásuk ugyan „valóságfeltáró és filozófiai eredményeket” jelentett Pomogáts szerint, de ez inkább tűnik afféle panelnak, hiszen például Mészöly vagy Ottlik esetében aligha beszélhetünk valóságfeltáró funkcióról. Megállapítjuk tehát, hogy ebben az összevetésben a kritika az, amelynek revideálnia kell nézeteit, és ezt a tényt rögzíti Konrád regénye kapcsán az értelmezés.

Összegésképpen tehát azt mondhatjuk, hogy a két regény recepciója azt mutatja: sokat változott a kritika látens esztétikája a '60-as évek során. Az irodalmi mű úgy tűnik, kikerült a politikum vonatkoztatási rendszeréből. Ezzel nem azt állítjuk, hogy ne lett volna politikai kontroll az irodalom fölött a teljes évtized folyamán, ennek ellenkezőjét a korszakról szóló irodalomtörténeti diskurzus részletesen feltárta. A kiválasztott két regény kritikai diskurzusának elemzése azonban arra enged következtetni, hogy a már megjelent regényt a kritika egyre kevésbé a mozgósításvü értelmezési keretben helyezi el. A két diskurzus különbsége arra világít rá, hogy *A látogató* körül erősebb az értelmezői közösség. Láttuk, hogy E. Fehér szavaiból arra következtethettünk: az irodalom körüli nyilvánosság valóban két szintű, vannak jól értesült bennfentesek. Átalakult a nyugati hatásokhoz való viszony is, *A látogató*nál már nem volt probléma, nem vont maga után már önmagában elmarasztalást az a tény, hogy bizonyos a regény külföldi regénypoétikai trendeket követ. Ugyanígy említhetjük, hogy a szerzői szándék keresése érvénytelenné válik. Ez a felvetés – mit akart Fejes a Hábetlerekkel? – a *Rozsdatemető* diskurzusának egyik legerősebb toposza volt. Konrádnál nyomát sem találjuk

²¹¹ POMOGÁTS Béla, *Két regény (Konrád György: A látogató és Kardos G. György: Avram Bogatir hét napja)* = *Jelenkor*, 1970/3, 266–273.

ennek a mérlegelésnek, holott a bemutatott alakok valóban kritikai attitűdöt gerjeszhetnek a társadalommal szemben. Fontos továbbá megállapítani, hogy *A látogató* diskurzusából hiányzik a valóban filozófiai jellegű kérdésfeltevés. Hermannak a totalitás kategóriájára épített elmarasztaló tanulmánya valóban elvi-esztétikai szempontok alapján közelítette meg és bírálta meg Fejes művét. *A látogatóról* szóló elemzésekben viszont a filozófiai belátások – például Fehérnél a marxista jogelméletre vonatkozó fejtegetések – a regénynek alárendelve szerepelnek. Nem érződik rajtuk olyan potenciál, amely valóban meghatározná a műértelmezést. Inkább csak kiegészítő funkciót töltenek be, asszociációt jelentenek.

Az Állásfoglalás előkészítése

A nyilvánosság alatt

Az előző fejezetben láttuk, hogy a napi kritikában miként ment végbe az ideológiai olvasat visszaszorulása, miként fordult a kritika figyelme egyre inkább a szöveg felé. Említettük, hogy az irodalomkritikáról permanens viták zajlottak a folyóiratokban ebben az időszakban. Az évtized végétől kezdve pedig a strukturalizmusról szóló elméleti viták kerültek előtérbe, ezeket a következő fejezetben elemezzük részletesebben. Ezen a ponton kutatásunkat a nem nyilvános diskurzusok irányába terjesztjük ki. Ebben a vizsgálatban forrásaink az MSZMP KB TKO, KO és TKKO, valamint a Művelődési Minisztérium vonatkozó iratanyaga, illetve az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára ügynöki jelentései, valamint az ezekhez kapcsolódó szövegkiadások. Több jelentős forrásközlés és levéltári alap kutatás is segíti munkánkat. Ezek közül a legjelentősebbek a *Zárt, bizalmas, számozott* című gyűjtemény második kötete,²¹² a Kiadói Főigazgatóság irataiból publikáló *Írók pórázon*,²¹³ valamint Szőnyi Tamásnak az irodalmi életre vonatkozó ügynöki jelentéseket feldolgozó monumentális elemzése.²¹⁴ Ezek a kötetek, amint a legtöbb levéltári forrás is – a politikai és állambiztonsági logikának megfelelően – elsősorban konkrét ügyek, személyek, intézmények mentén szerveződik. Az irodalompolitika működési módja és a történettudomány domináns kutatási logikája tehát nehézkessé tesz egy nem szerzőközpontú kutatást ezekben az állományokban. Ezt az is mutatja, hogy – mint az előző fejezetben és a következő fejezetben is látható – leginkább egy-egy személy értékelése, a vele kapcsolatos problémák révén bizonyult beépíthetőnek vizsgálódásunkba az irodalomról való nem nyilvános beszéd.

A hatvanas évek irodalmával kapcsolatos, általánosan elfogadott politika- és irodalomtörténeti narratívák szerint az évtized második felében „a szellemi életben minden különösebb deklaráció nélkül, sőt olykor ezek ellenére jelentkezett bizonyos pluralizmus és nyitottság”.²¹⁵ Az évtized végén azonban – folytatódik a történeti elbeszélés – a politikai enyhülés után egy „nagypolitikai és kultúrpolitikai offenzíva”²¹⁶ következett, amely a „hatvanas

²¹² CSEH Gergő Bendegúz – KRAHULCSÁN Zsolt – MÜLLER Rolf – PÓR Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai 1962–1979 (Dokumentumok)*, Bp., Osiris, 2004.

²¹³ TÓTH Gyula – VERES András szerk., *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból 1961–1970*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1992.

²¹⁴ SZŐNYEI Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet I–II*, Bp., Noran, 2012.

²¹⁵ RAINER M. János, *Bevezetés a kádárizmusba*, Bp., 1956-os Intézet – L’Harmattan, 2001, 157.

²¹⁶ VERES András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években = Beszélő*, 1996/6, 137.

évek liberalizálódását kívánta visszafordítani, vagy legalább megállítani”.²¹⁷ E kultúrpolitikai visszarendeződés irodalompolitikai vonatkozású alapdokumentuma az *Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdéséről* című irat.²¹⁸ Az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség *Állásfoglalásának* előkészítése során azonban jelentős véleménycsere zajlott. Az alábbi fejezet középpontjában ennek a dokumentumgyűjteménynek az elemzése áll.

Ha az előző fejezetben áttekintett kritikai gyakorlatot az 1960-as évtized elején megjelent másik kritikai pártdokumentummal, az MSZMP KB irodalomkritikai téziseivel²¹⁹ vetjük össze, látható az említett deklaráció nélküli pluralizmus és nyitottság. A Tézisek fő célja elhatárolódni Lukácstól, a népiektől és az irracionálizmustól, állást foglalni a polgári dekadenciával szemben. Az egyetlen elfogadható irányzat a kritikai realizmus és annak továbbfejlődése, a szocialista realizmus, így például az Újhold műhelyét kritika nélkül felidézni súlyos hiba. Ez a dokumentum is megismétli, hogy a kiadók jól teszik, hogy kiadják a műveket, de a kritikának nem szabad mentegetni a polgári dekadenciát. Kifejezetten elítéli a dokumentum a népi–urbánus ellentét felújítását: mindkettőt bírálni kell, lényegileg hasonló: harmadikutas polgári-kispolgári álláspont.

A kultúrpolitikai visszarendeződés hátterét az MSZMP X. kongresszusának határozata adja. Ennek valódi irányát jól mutatja a *Művelődésügyi Minisztérium Irodalmi Osztályának összefoglaló elemzése a párt- és állami irányítás tapasztalatairól az irodalompolitikában* című dokumentum, amelyet a *Zárt, bizalmas, számozott* című gyűjtemény ad közre.²²⁰ Eszerint „a pártvezetés úgy értelmezi a műhelyek önállóságát és felelősségét, hogy míg a művészet területén teljes a gondolati-alkotói szabadság – az általános kultúrpolitikai irányelveknek megfelelően –, addig a műhelyekben megvalósul a publikációs szabályozás. A párt a műhelyekre bízta, hogyan valósítják meg a szocialista tendenciák támogatását (folyóirat-publikáció, propaganda, terjesztés stb.) és ugyancsak a műhelyektől függ a nem szocialista kulturális értékkel való (belső vagy külső) vita is. A műhelyek gyakorlatában valósul meg az anyagi szabályozó rendszer is.” A X. kongresszus épp abban jelent változást, hogy azt állapítja meg: „a kulturális műhelyek önállóságával nem nőtt egyenes arányban felelősségük. Éppen

²¹⁷ Uo.

²¹⁸ Az MSZMP Központi Bizottsága Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdésében (1972. szeptember) = *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975*, VASS Henrik szerk., Kossuth, 1978, 339–357.

²¹⁹ MSZMP KB Kulturális elméleti munkaközösség tézisei irodalomkritikánk néhány fogatékosságáról = TSZ 61/2

²²⁰ CSEH Gergő Bendegúz – KRAHULCSÁN Zsolt – MÜLLER Rolf – PÓR Edit szerk., *i. m.* 170–174.

ezért az irányításnak határozottabban kell biztosítania az ideológiai-politikai felelősség érvényesülését az alkotóműhelyekben.”²²¹

A visszarendeződés másik fontos területe az irodalomkritika ügye. A fent említett összefoglaló is utal arra, hogy az irodalomkritikai gyakorlat az irodalompolitika szempontjából problematikusává vált. „A párt felmérése negatívan értékelte irodalomkritikánk helyzetét, szerepét. Ha a '60-as években megvalósuló kritikai gyakorlat nem a korábbi kritikai konceptus irányelveihez tartotta magát, miért nem kapott ez a gyakorlat közben jelzést, hiszen jó előre fel lehetett volna tártani a hibákat, nemcsak beszélni róla. Ebben az esetben nem alakult volna ki a mostani valóban kétségbeejtő helyzet, mely sok régebbi eredményt is kockáztat. Tarthatja magát az a magyarázat is, mely szerint az előző anyagban voltak olyan lehetőségek, melyek a gyakorlatban ilyen eredményeket is hozhattak.”²²²

A korpusz

Az *Állásfoglalás* létrejöttét másfél éves előkészítési folyamat előzte meg. Ennek iratanyaga hozzáférhető a Magyar Országos Levéltárban.²²³ Ebben a fejezetben ezt a korpuszt tekintjük át, elemezzük. Az iratanyag azért jelentős, mert az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya kérésére szakemberek sora, könyvkiadók, szerkesztőségek, egyetemi tanszékek és az MTA munkatársai küldtek véleményt az irodalomkritika helyzetéről. Mielőtt a tartalmi részletekbe bocsátkoznánk, a levéltári iratanyag felépítését, szerkezetét kell áttekintenünk. A levéltárban őrzött anyagok nem kronologikus sorrendben követik egymást, és mivel az iratok többsége dátum és kísérlével nélkül maradt fenn, magyarázatra szorul, hogy miként rekonstruálhatók az *Állásfoglalást* előkészítő munka fázisai.

A folyamat sarokpontjairól eligazítást ad egy Köpeczi Bélának szóló, szerzőmegjelölés és dátum nélküli feljegyzés,²²⁴ amelyből megtudjuk, hogy három felkért munkacsoport kezdte meg az előkészítést. Köpeczi Béla, Szabolcsi Miklós és Simó Jenő vezetésével készültek elemzések. Ezek egészültek ki a kulturális intézmények és műhelyek munkatársaitól, tehát „külsőktől” bekért véleményekkel. Ez az irat jóval későbbi lehet, mint a munka elindulása, hiszen – mint olvassuk – „A résztanulmányokból készült összegzésvariációkat előzetes vitára

²²¹ A X. kongresszus 1970. november 27-én kelt határozatát az ideológiai életről és a művelődési feladatokról lásd: Uo., 701–705.

²²² CSEH Gergő Bendegúz – KRAHULCSÁN Zsolt – MÜLLER Rolf – PÓR Edit szerk., i. m., 173.

²²³ levéltári jelzetek: MNL OL 288. f. 36/1971/34. ó. e., 35. ó. e., 36. ó. e., valamint 1972/42. ó. e.

²²⁴ MNL OL 288. f. 36/1971/34. ó. e. 8.

bocsátottuk két ízben a munkabizottság-vezetők és Darvas József, Király István, Pándi Pál részvételével.” Az irat következő bekezdése kb. 50 részjelentésről beszél (nyilván a fentebb említett „külsős” vélemények ezek), és egy korlátozott terjedelmű összegzésről (egyes számban). Fontos tisztázni, hogy a forrásban többször említett összegzésvariációkat tehát ugyanannak a szövegnek a különböző variációiként kell értenünk, és nem különböző, párhuzamosan készülő összegzéseknek. Ugyanakkor kiderül a jelentésből, hogy az elkészült előterjesztés vitaanyag, hiszen további munkákat igénylő kérdések merültek fel.

Az őrzési egység legelső, 1971. február 15-i keltezésű irata a Garamvölgyi József művelődésügyi miniszterhelyettes által jegyzett felkérés néhány szerkesztőségnek címezve. A szerkesztőségeknek szóló kérdés, mint azt a most bemutatott, Köpeczinek címzett feljegyzés is jelzi, az volt, hogy fejtsék ki nézeteiket a kritika elméleti megalapozottsága, a kritikai gyakorlat, a marxista kritika helyzete és a marxista kritika feladatainak vonatkozásban.²²⁵ Néhány oldallal később olvasható egy február 16-i keltezésű irat, amely egybevág az eddigiekkel, de a címzettek tekintetében jóval nagyobb kört jelöl meg, mint azok, akik az egy nappal azelőtti keltezésű dokumentum címzettjei között szerepeltek. „3. Összegzést kérünk az MTA Irodalomtudományi Intézetétől, a budapesti, szegedi, debreceni egyetem irodalomtörténeti tanszékeiktől, a művészeti szövetségektől. // 4. Felkérjük az irodalmi lapok – Kortárs, Új Írás, Alföld, Tiszatáj, Kritika – a Szépirodalmi, a Magvető Könyvkiadó, a Rádió, a Televízió, a fővárosi napilapok kulturális rovatait, vitassák meg irodalomkritikai tevékenységüket, és véleményüket írásban küldjék meg.” További jelentéseket várnak a minisztérium művészeti főosztályaitól, valamint ők (a munkacsoportok) maguk is áttekintik a megyei lapok kritikai rovatát.²²⁶ Néhány lappal később kezdődnek a visszaérkező dokumentumok mintegy 300 oldalon, ezek újságoktól, folyóiratoktól, kiadóktól, egyetemi tanszékektől stb. érkező beszámolók saját kritikai tevékenységükről vagy a kritikai életről általában.

A következő őrzési egységben más jellegű dokumentumokat találunk. Az aláírásokból kikövetkeztethető, hogy ezeket felkért kutatók írták azzal a céllal, hogy bemutassák és elemezzék nagyrészt ugyanezen folyóiratok, sajtóorgánumok kritikai tevékenységét. Ezek a jelentések előző, a szerkesztőségektől származó korpusszal ellentétben minden esetben fókuszáltak: nem térnek ki a kritikai élet egészére, nem érintenek esztétikai-társadalmi kérdéseket, minden esetben a vizsgált kritikusi műhely tevékenységének tárgyalására szorítkoznak. Mindezeokról, a belső nézőpontú beszámolókról és a külső nézőpontú

²²⁵ Uo., 1–2.

²²⁶ Uo., 17.

jelentésekről, a következő őrzési egységben részletes tartalomjegyzéket találunk.²²⁷ A tartalomjegyzék mintegy ötven számozott tételt tartalmaz, ezek legnagyobb része meg is található a levéltári anyagban. A jegyzék elárulja, hogy a fenti két korpuszon kívül egy harmadik módon is gyűjtöttek anyagot a kritikai *Állásfoglalás* előkészítése során. A tartalomjegyzék 23–29. tétele ugyanis egyik fenti csoportba sem illik. A következő címek tartoznak ide: Agárdi Péter: *A marxista ideológia és esztétika helyzete irodalomkritikánkban*, Veres András: *Absztrakció és beleérzés. Irodalomkritikai életünk néhány problémájáról*, Hajdú Ráfis: *Megjegyzések a kritikáról*, Hermann István: *Az esztétika és kritika viszonyához*, valamint Szabó B. István: *Irányzatok és iskolák irodalomkritikai gyakorlatunkban* című műve (a 26. sorszám nem tartalmaz tételt). Látható, hogy ezek a munkák léptéket váltanak, és a kritikai élet egészére vonatkoznak. Nevezhetjük ezeket tanulmányértékű elemzéseknek. Ezek az elemzések szintén megtalálhatók²²⁸ a levéltári iratok között, igaz, nem a tartalomjegyzékben jelzett helyen, hanem a beszámolóktól és szakértői jelentésektől elválasztva.

A beszámolók és a szakértői jelentések, valamint a tanulmányértékű elemzések között három hosszabb szöveg van. Az első szerzője Veres András, címe *Irodalomkritikai életünk problémái*²²⁹, a második dokumentum *A mai kritika elméleti kérdései* címet viseli, ezt Agárdi Péter jegyzi,²³⁰ a harmadik pedig a *Művészetkritikánk helyzetéről*²³¹ című, szerzőmegjelölés nélküli, két részből álló, átfogó jelentés, amelynek viszont a keletkezési dátumát ismerjük: 1971. július 29-i keltezésű. Vizsgálódásunk eredményeként megállapítható, hogy e harmadik, nagy terjedelmű szöveg bizonyosan az az „anyag”, amellyel kapcsolatban az iratok között, kronologikusan rossz helyen, a 34. őrzési egység legelején találhattunk kritikus feljegyzéseket²³² és átdolgozására vonatkozó terveket,²³³ Mindezekből megtudhatjuk, hogy a dokumentum szerzője, összeállítója Köpeczi Béla volt. Ezt egyébként igazolja a *Művészetkritikánk helyzetéről* című dokumentumban szereplő idézetek közé ékelt KB monogram is. A munka menetére, a belső kronológiára pedig abból a tényből következtethetünk, hogy a Köpeczi-dolgozatban szereplő idézetek a beszámolók, jelentések és

²²⁷ MNL OL 288. f. 36/1971/36. ő. e. 1–4.

²²⁸ MNL OL 288. f. 36/1971/36. ő. e. 292–377.

²²⁹ MNL OL 288. f. 36/1971/36. ő. e. 32–90.

²³⁰ *Uo.*, 91–157.

²³¹ 158–277.

²³² Lásd Szabó B. István írását (MNL OL 36/1971/34. ő. e. 11–12.), amely részletes tartalmi bírálatot ad. Az ebben hivatkozott oldalszámok megfelelnek a 36. ő. e.-ben található gépirat oldalszámainak. A másik kritikus jelentés Tóth Miklósa (MNL OL 36/1971/34. ő. e. 13.).

²³³ Molnár Ferenc, jelentés Aczél Györgynek 1971. november 23-ból van feljegyzés a „Művészetkritikánkról” című anyaggal kapcsolatban, valószínűleg ugyanekkor megy a feljegyzés Aczélnak?, hogy ami készült, az problematikus, az elsőt jegyzi Molnár Ferenc, fejlécben: Kulturális Alosztály, Király, Pándi, Rényi, Tóth szerkeszt

tanulmányok szövegeiből származnak. Legtöbbször egybevágnak azokkal a szöveghelyekkel, amelyeket a levéltárban őrzött lapokon – minden bizonnyal Köpeczi Béla, vagy valaki, aki az ő számára dolgozott – kék színnel bekeretezett. A Köpeczi-dolgozatnak részletes tartalomjegyzéke van. Ebből kiderül, hogy a szorosán vett összegzéshez további mellékletek is tartoznak – ezeket gyaníthatóan nem maga Köpeczi írta. A mellékletek témái a teljes vizsgálat fókuszpontjait is előre jelzik: a tömegkommunikációs fórumok kritikai tevékenysége, a filmkritika, a színikritika és az irodalomkritika kapott egy-egy külön mellékletet. Ezek közül csak a filmkritikáról szóló összefoglalás szerzője (Füleki József) van feltüntetve a dokumentumokon. Éppen ez a dokumentum nem szerepel a már említett tartalomjegyzékben, így csak feltételezhetjük, hogy az ott szereplő 33., 34. és 35. tétel (Hajdú Ráfis: *Irodalomkritikánkról*, Taxner Ernő: *Színikritikánkról* és Újhelyi Gabriella: *A tömegkommunikációs fórumok kritikai munkássága*) megfelel a dokumentum mellékleteként csatolt szövegeknek.

Köpeczi terjedelmes összefoglaló írása ugyanakkor nem hivatkozik az imént említett két másik, szintén nagy volumenű dolgozatra, Veres András és Agárdi Péter hosszú elemzésére (más írásokat, elemző tanulmányokat idéz ugyanezeketől a szerzőktől). A szövegek elemzése alapján nyilvánvaló, hogy Veres és Agárdi ismerte és olvasta a Köpeczi-dolgozat által is felhasznált szerkesztőségi beszámolókat, szakmai jelentéseket és feltételezhetően a Köpeczi által ismert és felhasznált tanulmányokat is. Ezekben a tanulmányokban, tehát a többi hosszabb elemzésben semmi jelét sem látjuk annak, hogy a szerzők ismerhették volna a műhelyek beszámolóját vagy a műhelyekről szóló jelentéseket.

A Köpeczi-írás további sorsáról a 34. őrzési egység legelején olvasható, már idézett iratok adnak eligazítást.²³⁴ Molnár Ferenc például 1971. november 23-án a „publikációt szem előtt tartó, a vita tanulságait érvényesítő” átdolgozást sürgette. Ezt az átdolgozást Király István, Pándi Pál, Rényi Péter és – segítő státuszban – Tóth Dezső mint szerkesztőbizottság kellett hogy elvégezze 1972. januári határidővel.²³⁵ Egy másik feljegyzésnek, amelynek csak a címzettje, Aczél György ismert, szintén kifogást emel az előterjesztéssel kapcsolatban.²³⁶

A következő irat az *Állásfoglalással* kapcsolatosan már egy újabb szövegváltozat. Ez legnagyobb részében megfelel a végül megjelent változat szövegének. Először egy Nagy Miklós által jegyzett tervezet mellékleteként szerepel 1972. augusztus 8-i dátummal, amely a szöveggel kapcsolatos teendőket tekinti át. Molnár Ferentől fennmaradt egy levél, amelyben

²³⁴ MNL OL 288. f. 36/1971/34. ő. e.

²³⁵ MNL OL 36/1971/34. ő. e. 3.

²³⁶ Uo. 4.

1972. augusztus 30-ig kér véleményt a szövegről. Ezek a vélemények²³⁷ valóban nagyon hamar elkészültek. Dobozy Imre, Sötér István, Illés Endre, Pándi Pál és Darvas József hozzászólása található meg a levéltárban. Mindegyik vélemény kedvező, a lektorok nem jelentős, könnyen végrehajtható változtatásokat kérnek. A következő dokumentum már a közzétételt készíti elő.

A fentiek alapján, összefoglalva a következőképpen rekonstruálhatjuk a munkamenetet. 1971 februárjában indult az *Állásfoglalás* előkészítése. A szerkesztőségi beszámoló határideje március 31-e volt,²³⁸ az a néhány irat, amely dátummal szerepel, megfelel ennek a határidőnek. Minden jel arra utal, hogy a szakértői jelentések és az átfogó tanulmányok szerzői is hasonló határidővel kaptak megbízást. Ezen dokumentumok levéltárban elérhető példányai szinte kivétel nélkül dátum nélküliek. Amelyeken szerepel dátum, az március végi,²³⁹ áprilisi keltezésű.²⁴⁰ Mindezek a dokumentumok tehát egyszerre készültek, nincs arra utaló jel, hogy a szerzők ismerhették volna egymás álláspontját.

Köpeczi Béla fentebb már említett összefoglaló tanulmánya, a *Művészetkritikánk helyzetéről* 1971. július 29-én jelent meg.²⁴¹ Ezután viták zajlottak a Köpeczi-féle szöveg sorsáról. Ennek nyoma a két, már említett bíráló elemzés a szövegről, az egyik – Szabó B. Istváné – dátummal ellátott: 1971. szeptember 9-én kelt. Az átdolgozásra vonatkozó tervezeten 1971. november 23-i dátum szerepel. Veres András és Agárdi Péter tanulmánya nem tartalmaz keltezést, az utóbbin mindössze az 1971-es évmegjelölés van feltüntetve. Az 1971. november 23-i feljegyzés, amelyre már többször utaltunk, Király Istvánra, Pándi Pálra, Rényi Péterre és Tóth Dezsőre bízta a dokumentum szerkesztését, azzal, hogy január közepéig készítse el az anyagot. Hogy ez megtörtént-e, nem tudjuk.

Az *Állásfoglalással* kapcsolatos következő irat, amelyet megtaláltunk a levéltárban, Nagy Miklós 1972. augusztusi keltezésű javaslata²⁴² az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a tervezet megvitatására és közzétételére. Ez a tervezet már szinte azonos a végső változattal. Molnár Ferenc augusztus 23-án küldi meg véleményezésre²⁴³ (ismeretlen címzetteknek)

²³⁷ A vélemények megtalálhatók az MNL OL 288. f. 36/1972 42. ő. e. 61–80.

²³⁸ Vö.: MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 2.

²³⁹ Például Agárdi Péter A marxista ideológia és esztétika helyzete irodalomkritikánkban című tanulmánya, amelyen kézírással az 1971. március 25-i dátum szerepel (MNL OL 288. f. 36/1971/36. ő. e. 315.). Veres András Absztrakció és beleérzés című dolgozatáról egy erősen méltató belső jelentés – Tóth Miklós aláírásával – készült, ennek dátuma 1971. május 7. (Vö.: MNL OL 288 f. 36/1971/36. ő. e. 35.)

²⁴⁰ Lásd például az *Életünk, az Észak-Magyarország, az Irodalomtörténet és a Déli Hírlap* kritikai rovatát bemutató Kabdebó Lóránt levelét Köpeczi Bélának a küldeményéhez: MNL OL 288. f. 36/1971/35. ő. e. 85. (Kabdebó jelentése egyébként két részletre bontva érhető el az iratanyagban.)

²⁴¹ Vö.: MNL OL 288. f. 36/1971/36. ő. e. 277.

²⁴² MNL OL 288. f. 36/1972/42. ő. e. 1–2.

²⁴³ MNL OL 288. f. 36/1972/42. ő. e. 30.

ugyanezt a dokumentumot. Vélemények Dobozy Imrétől,²⁴⁴ Sótér Istvántól,²⁴⁵ Illés Endrétől,²⁴⁶ Pándi Páltól²⁴⁷ és Darvas Józseftől²⁴⁸ érkeznek vissza. Az első négy válasz még augusztusi, Darvasé szeptember 6-i keltezésű. Ezt Nagy Miklós szeptember 7-i, a Politikai Bizottságnak címzett, a közzétételre vonatkozó javaslata követi, amelyből kiderül, hogy az Agitációs és Propaganda Bizottság augusztus 15-én megvitatta a tervezett szöveget. Az *Állásfoglalás* végül a Társadalmi Szemle októberi számában megjelent. A megjelenés hónapjában, október 18-án Molnár Ferenc levelet intézett a szerkesztőségekhez, amelyben tervezetet kér, hogy az egyes szerkesztőségek miként kapcsolódnak a megjelent *Állásfoglaláshoz*. Az erre adott, a következő napokban kelt válaszok közül a Kritika, a Népszabadság, a Valóság, a Kortárs, az Új Írás, a Népszava, a Művészet, a Tiszatáj, a Napjaink, a Jelenkor, a Magyar Nemzet, a Muzsika, az Élet és Irodalom, az Esti Hírlap, a Filmvilág, a Színház és a Forrás szerkesztőségéből érkezettek találhatók meg a levéltárban,²⁴⁹ A folyamat a levelezést követő, október 30-án tartott főszerkesztői értekezlettel ért véget.²⁵⁰

Korábban láttuk, hogy az 1972 októberében megjelenő *Állásfoglalás* a magyar irodalomtörténet elfogadott narratívái szerint a rendszer „visszakeményedésének” egyik alapdokumentuma. Más levéltári forrásokkal is igazoltuk, hogy a X. kongresszus után kifejezetten a kritikai kontroll erősítésének szándékával látott munkához a Kultúrpolitikai Munkaközösség. Így meglepő lehet az a belátás, hogy a politikum előretörését demonstráló *Állásfoglalás* mögött egy olyan diskurzus húzódik meg, amely az irodalmi mező működését önmagában és nem politikatörténeti narratívában elemzi. Ehhez el kell választanunk egymástól a végső, publikált *Állásfoglalást* és annak kontextusát, illetve a megelőző folyamat különféle szövegváltozatait, az előkészítés diszkurzív egészét. Erre az elválasztásra a fenti okok miatt minden alapunk megvan: az előkészítés során íródott szövegekhez alig kapcsolódik a végső, publikált változat, retorikája, érvelése, léptéke is egészen más.

Az MSZMP-KB által jegyzett szöveg már műfaját tekintve is nagyon sajátos nyilvános gesztus. Nem vitairat, hanem állásfoglalás. Célja, hogy hatalmi szóval tematizálja a közbeszédet, alakítsa a nyilvánosságot. Erre utal az is, hogy a megjelenést követően a TKKO munkatársai jelentős erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy presszionálják a különféle

²⁴⁴ Uo., 59–60.

²⁴⁵ Uo., 61–63.

²⁴⁶ Uo., 64–73.

²⁴⁷ Uo., 74–75.

²⁴⁸ Uo., 76–78.

²⁴⁹ Uo., 191–212.

²⁵⁰ Lásd ehhez Molnár Ferencnek a főszerkesztői értekezletre szóló, Simó Jenő miniszterhelyettesnek címzett üzenetét a tervezett névsorral (Uo. 187–190.)!

orgánumokat az *Állásfoglalás* megvitatására.²⁵¹ A megvitatásról leadott jelentések azonban kivétel nélkül arra utalnak, hogy érdemi dialógus már nem követte a dokumentumot.

A beszámolók, jelentések és tanulmányok ezzel szemben nem a nyilvánosságnak, hanem az MSZMP KB kultúrpolitikai funkcionáriusainak felkérésére készültek. Ez a diszkurzív státusz azt eredményezte, hogy az írások (a szerzői kéziratok) semmiféle cenzori ellenőrzésen nem estek át.²⁵² Fontos megjegyeznünk, hogy ez a tény – a szerkesztői, kiadói lektori procedúra hiánya – nem a diskurzus esetleges jellemzője csupán, nem csak arról van szó, hogy ezek a szövegek – mivel utólag nem cenzúrázták, szerkesztették, lektorálták őket – megmaradhattak hitelesebbnek, mint a nyilvánosság egyéb szövegei. Az előkészítő folyamat dokumentumai úgy íródtak meg, hogy a szerzők eleve nem a nyilvánosságnak szánták azokat. Mentések lehettek tehát attól a tehertől, amely nagyon nehezen értelmezhetővé teszi a korszak számos esztétikai-szociológiai folyóiratvitáját. Úgy teheték a vizsgált kérdést – az irodalomkritika helyzetét – bírálat tárgyává, hogy nem kellett az írásuk közlendőjén túl annak hatásával, értelmezhetőségével, diszkurzív következményeivel is számolniuk. Jól mutatja mindezt az is, hogy az előkészítés során az Agitációs és Propaganda Bizottság csak az utolsó fázisban, közvetlenül a megjelenés előtt véleményezte a szöveget.²⁵³ Az Agitációs és Propaganda Bizottság nézőpontja kiiktatásának azért is van nagy szerepe, mert a diskurzus szereplői mind „megrendelői”, mind „beszállítói” oldalról az irodalmi élet hatalmi mezőjének tagjai: szerkesztői, lektori, akadémiai, intézetvezetői pozícióban lévő szereplők. Mivel – mint láttuk – a X. kongresszus kifogása a szerkesztőségek, „műhelyek” munkája ellen irányult, így joggal gondolhatjuk, hogy az MSZMP KB által bekért jelentések valójában egy hatalmi mechanizmus eszközei csupán. A kiadóktól, szerkesztőségektől, egyetemi műhelyektől érkezett szövegek azonban a legritkább esetben mutatják ezt az alárendelt beszédhelyzetet. A legtöbb írás nem is

²⁵¹ Molnár Ferenc az október 30-i szerkesztőségi értekezletre szóló meghívással egybekötve október 18-án jelentést kért a főszerkesztőktől, hogy az általuk szerkesztett orgánumok milyen módon kapcsolódnak az Állásfoglaláshoz. Számos válasz érkezik, amelyek már megjelent vagy megjelenés előtt álló elemzéseket említene. Lásd ehhez: MNL OL 288. f. 36/1972 42. ó. e. 191–215.

²⁵² A Kádár-korszak irodalmi cenzúrájáról a *Zárt, bizalmas, számozott* bevezető tanulmányának szavait idézzük: Az alkotó- és életfeltételek központilag, de számos esetben személyre szólóan, némileg differenciáltan történt „megteremtése” ugyanúgy a kultúra szereplőinek (egyben az egész területnek) kézben tartását célozta, mint egy „behívás”, egy dorgáló levél vagy telefonbeszélgetés, vagy éppen egy szilencium. S mindezt egy olyan időszakban, amikor a cenzúrát hivatalosan nem létezőnek nyilvánították. Annak ellenére, hogy nyilvánosan soha el nem hangzott, valójában ott működött a kéziratok előzetes bemutatásának kötelezettségében, a lektori jelentésekben, a könyvkiadók és szerkesztőségek éves terveinek jóváhagyásában, az ösztöndíj megvonásokban, a nyomtatási engedélyekben. Ezek a belső regulák – részben – azt eredményezték, hogy az általa (is) megteremtett fenyegetettségben a „gondolatok” sokszor el sem jutottak ezekig a szintekig, hiszen a szerzői öncenzúra már előbb elvágta azok „újtját”. (CSEH Gergő Bendegúz – KRAHULCSÁN Zsolt – MÜLLER Rolf – PÓR Edit szerk., *i. m.*, 19.

²⁵³ Lásd ehhez: MNL OL 288. f. 36/1972 42. ó. e. 30.

számadás az adott „műhely” kritikai tevékenységéről, hanem általában elemzi a kritikai praxist. Ilyen minőségében pedig páratlan értékű ez az anyag, hiszen – mint láttuk – a nyilvánosságban megjelenő és permanensen jelen lévő kritikai viták a kritika műfajának a „három T” rendszerében betöltött problematikus szerepe miatt csak kevésbé elemezhetők. A hatalom kérdésére adott válaszok gyakran erősen problémaorientáltak. A kritikai élet összefoglalása a legtöbb megszólalónál a panasz narratívájára épül. Ez a beszédhelyzetet tekintve természetes. Általában a párthatározatokról, állásfoglalásokról, tézisekről elmondható, hogy azoknak a megíródása, megjelenése volt igazán szignifikáns esemény, politikai gesztus, azok deklarált engedményeket, árnyalt megfogalmazásokat nem tesznek – műfaji okokból sem.

A felkérés, mint láttuk, formálisan Garamvölgyi Józseftől érkezett,²⁵⁴ a válaszok címzettje – már amennyiben szerepel az iratok között az egyes dokumentumokhoz tartozó kísérőlevél (ez a ritkább eset) – az MSZMP KB TKKO-n dolgozó hivatalnok vagy politikus. Az egyeztetéssel kapcsolatos levelezés leggyakoribb szereplője Nagy Miklós, a TKKO akkori vezetője, későbbi művelődésügyi miniszter, Molnár Ferenc a TKKO helyettes vezetője vagy Tóth Miklós, a TKKO munkatársa, későbbi vezetője. A felmérés háttérében azonban irodalmárok álltak. Az erre vonatkozó dokumentumokat már idéztük, az alkotói folyamat indulásánál Köpeczi Béla a vezető, Szabolcsi Miklós és Simó Jenő feladata „a kérdéskörök feldolgozása”. A mögöttük álló munkacsoport tagjai még Darvas József, Király István és Pándi Pál. Az első változat (Köpeczi dolgozata) utáni átdolgozást – bár ezt ténylegesen nem tudjuk igazolni, de a tervezet szerint – Király, Pándi, Rényi Péter és Tóth Dezső végezte el. Az *Állásfoglalás* egésze pedig az itt bemutatott munkafolyamat elindulásával egy időben létrejövő Kultúrpolitikai Munkaközösség²⁵⁵ égisze alatt született meg. A levéltári anyag alapján látható, és már említettük, hogy azon elsősorban Köpeczi Béla dolgozott. Pándi Pál és Darvas József írásban adják le a második változatról szóló véleményüket, vélhető tehát, hogy annak

²⁵⁴ Vö.: MNL OL 288. f. 36/1971/34. ő. e. 1–2.

²⁵⁵ A Politikai Bizottság 1971. február 9-ei ülésén döntött arról, hogy 27 tagú Kultúrpolitikai Munkaközösség létrehozására javaslatot terjeszt a Központi Bizottság elé az alábbi személyi összetételben: elnök: Aczél György (a KB és a PB tagja, a KB titkára), titkár: Tóth Dezső (a KB osztályvezető-helyettese), tagok: Darvas József (Írószövetség), Erdei Ferenc (Magyar Tudományos Akadémia), Kiss Kálmán (Magyar Rádió és Televízió), Király István (ELTE Bölcsész Kar), Köpeczi Béla (MTA), Kulcsár Kálmán (MTA Szociológiai Kutató Csoport), Lakos Sándor (KB Társadalomtudományi Intézete), Mátrai László (Egyetemi Könyvtár), Meruk Vilmos (Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztály), Nagy Miklós (KB TKKO), Ortutay Gyula (MTA Néprajzi Kutató Csoport), Pach Zsigmond Pál (MTA Történettudományi Intézet), Pándi Pál (Népszabadság szerkesztősége), Pécsi Ferenc (Magyar Rádió és Televízió), Rényi Péter (Népszabadság szerkesztősége), Sőtér István (MTA Irodalomtudományi Intézet), Szabó Imre (MTA Állam- és Jogtudományi Intézet), Szabolcsi Miklós (MTA Irodalomtudományi Intézet), Szarka József (Országos Pedagógiai Intézet), Szigeti József (ELTE Esztétikai Tanszék), Tókei Ferenc (MTA Filozófiai Intézet), Vass Henrik (Párttörténeti Intézet), Vészi Béla (Politikai Főiskola), Vonsik Gyula (TIT), Wirth Ádám (Politikai Főiskola).

kidolgozásában nem vettek részt. A levéltári iratok szélén, különösen a már említett részletes tartalomjegyzéken leggyakrabban Király István szerepel. Számos dokumentumra írták rá, hogy „leadva Király Istvánnak”, a már többször említett tartalomjegyzéken is soronként szerepel a K. I. monogram. Ehhez képest meglepő, hogy Király naplójában semmilyen utalás nem található az *Állásfoglalás*ra és annak előkészítő munkálataira.²⁵⁶

A szakértői tanulmányok és az azok nyomán elkészült Köpeczi-dolgozat legfontosabb témái, szerkezete visszaköszönnek a végső változatban, de sokkal tömörebben, és a tömörség éppen a szöveg diszkurzív eredetét érinti: a Köpeczi-féle változattal ellentétben a publikált *Állásfoglalás*ban semmi nyoma sincs a megelőző folyamatnak. Nemcsak a szakértők munkájára nem hivatkozik a szöveg, hanem a társadalmi egyeztetés tényére, a megállapítások konszenzusos, tényleges irodalmi szereplők által kialakított voltára sem történik utalás.

Retorikailag is nagymértékben eltávolodik az *Állásfoglalás* szövege a korábbi változatoktól. A beszámolók, a jelentések, a tanulmányok és a Köpeczi-dolgozat egyaránt a jelenre és a közelmúltra vonatkozó, leíró jellegű elemzés. A diskurzus meghatározó vonása, hogy problematikusnak látja a kritika, különösen a marxista kritika helyzetét. Ezeket a problémákat nagyrészt általánosnak mutatja be, elemeli a konkrét személyek szintjétől – valóban a kritikát mint diskurzust elemzi tehát. A végső, publikált változat ezzel szemben dominánsan a jövőre irányul, és preskriptív jellegű. Mindez nyilvánvalóan magában hordozza a jelen állapotával kapcsolatos negatív értékítéletet (mint ahogy a korábbi diskurzus deskriptív tónusa is előrevetített szükséges teendőket, kijavítandó hibákat), de ezek a negatívumok jól körülhatárolható és denunciálható tendenciák, amelyek nemegyszer konkrét személyekhez kapcsolódnak. A problémák itt minden esetben egy-egy kritikusi habitus összefüggésében állnak, amely néha anonim marad, de sok esetben nem. Az előkészítő munka deskriptív megközelítése és a kritikai nyilvánosság egészére vonatkozó perspektívája számára a kritikai étellel kapcsolatos problémák megragadhatóak ugyan, de meg nem oldhatóak. Az *Állásfoglalás* preskriptív-denunciatív retorikája azonban a kritikai nyilvánosság (mint emergens rendszerszint) megjavítását úgy tudja kilátásba helyezni, ha felelősöket keres, és a jövőre vonatkozó előírásokat fogalmaz meg.

A szerkesztőségek nagyon eltérő módon fogták fel a jelentésírási kötelezettséget. Egyes műhelyek, például a Szépirodalmi Kiadó – erről Illés Endre igazgató számolt be – szigorúan a saját tevékenységükről adtak számot, mások viszont az irodalomkritika helyzetét általánosságban jellemezték. Ez utóbbiak voltak többségben. A beszámolók korpuszában

²⁵⁶ Vö.: KIRÁLY István, *Napló*, Bp., Magvető, 2017.

számos hasonló megállapítást találunk. Az egész előkészítő anyagból ezek a szövegek a leginkább homogének. Itt a jelentéseknél meghatározó tematikai fókusz nem jelentős, a felkérés által megadott szempontok és a terjedelmi korlátok jobban strukturálják a válaszokat, mint a tanulmányértékű elemzések esetében.

A már említett tartalomjegyzék szerint összesen tizennyolc beszámoló érkezett meg a TKKO-hoz. A levéltárban ezek nagy része meg is található. A dokumentumok a rádió, a televízió, a napilapok és az irodalmi folyóiratok szerkesztőségéből, az Írószövetségtől, az egyetemi bölcsészettudományi karokról, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetéből, valamint a Filmtudományi Intézettől és a Színházi Intézettől érkeztek. E két utóbbi beszámoló a többitől külön áll. A Színházi Intézetnél Bízó Gyula igazgató küldött levelet, de a jelentést – egy elmélyült, részletes tanulmányt – Almási Miklós írta meg. A Filmtudományi Intézet a Filmkultúra szerkesztőségének beszámolóját és külön Bíró Yvette írását küldte el. Mivel jelen dolgozat az irodalomkritikára fókuszál, így ennek ismertetésétől eltekintünk. A többi dokumentum, bár a kritika egészét tárgyalja, irodalomkritikával foglalkozik. Alább röviden áttekintjük, hogy milyen dokumentumokat vontunk be az elemzésbe.

A Magyar Rádió tizennégy oldalas beszámolóját dr. Kiss Kálmán, a művészeti műsorokért és a programszerkesztésért felelős elnökhelyettes jegyzi.²⁵⁷ A Magyar Televízió részéről Pécsi Ferenc küldött háromoldalas jelentést, ő a Magyar Rádió és Televízió szervezetén belül a Televíziós részleget vezette. A Magyar Hírlaptól Darvasi István²⁵⁸ főszerkesztő küldött rövidebb, ötoldalas az anyagot. A Magyar Nemzettől csak a kísérőlevél található meg, a beszámoló hiányozik. A Népszava hétoldalas beszámolóját Siklós János főszerkesztő küldte el. A Népszabadság nevében E. Fehér Pál írt ötoldalas beszámolót.

A három bölcsészettudományi kar mindegyike küldött jelentést. A JATE beszámolóját a dékán küldte el, de a szöveget az irodalomtudományi tanszék írta, Csukás István egyetemi tanárnak, a szegedi tanárképző főiskola igazgatójának a neve szerepel a hatoldalas dokumentum végén. Az ELTE részéről Tolnai Gábor, a régi magyar irodalmi tanszék vezetője írta meg a beszámolót, ez is hosszabb, tizenegy oldalas. A debreceni KLTE anyagát Iglói Endre dékán küldte, aki a huszonegy oldalas beszámolót összeállító munkacsoportnak is a tagja volt.²⁵⁹ Az

²⁵⁷ A Rádió helyzetéről a hatvanas évek második felében lásd:

<https://epa.oszk.hu/00900/00995/00015/pdf/vamosgy08-3.pdf>

²⁵⁸ Darvasiról lásd: <http://www.mediapiac.com/digitalis-lap/2008-7-8-szam/Nem-jobban-de-talan-kisse-maskeppen/44/>

²⁵⁹ Vö.: MNL OL 288. f. 36/1971/34. ó. e. 184.

Írószövetség képviseletében Darvas József küldött kísérőlevelet, a tizenkét oldalas beszámoló végén nincs aláírás. Az MTA ITI nevében Sötér István készített nagyszabású, összesen negyvenoldalas összefoglalót.

Az irodalmi folyóiratok még inkább koherensek, összemérhetőek. Az Új Írástól Jovánovics Miklós tizenegy oldalon fejtette ki a nézeteit. A Kortársat Simon István főszerkesztő képviselte hatoldalas írással. A Nagyvilágtól Kardos László adott le beszámolót hat oldal terjedelemben. Az Alföldtől Boda István főszerkesztő és Juhász Béla rovatvezető aláírásával érkezett tizenhárom oldalas küldemény. Az iratanyagban megtalálható még Kabdebó Lórántnak a Napjaink, Szederkényi Ervinnek a Jelenkor és Varga Mihálynak a Forrás főszerkesztőjeként írt beszámolója.

Ebből a kimerítő felsorolásból jól látható a beszámolók személyi és terjedelmi szórása. Áttekintve a korpuszt azonban megállapíthatóak a legfontosabb visszatérő témák. A legmélyebb elemzések által felvetett és kifejtett problémák a rövidebb áttekintések egy részében is visszaköszönek. A közös helyzetértékelést részben magyarázza a felkérésnél kiküldött szempontrendszer. De ez a szempontrendszer elsősorban inkább témákat, tárgyköröket ajánl az elemzők figyelmébe, a válaszok irányát szabadon hagyja. Ezek a válaszok – mint már fentebb, az eszmecsere retorikája kapcsán említettük – túlnyomórészt negatívak. A jelen leírására kapott szempontok közül azok válnak az írások szervező kategóriáivá, amelyekhez valamilyen kritikai probléma kapcsolódik.

A kritika problematikus helyzete

Említettük, hogy az *Állásfoglalást* előkészítő munka maga is előrevetítette a kritika működésének problematikus voltát. A sokféle ilyen irányú megjegyzés közül (amelyek gyakran a kritika finansziális problémáira, generációs szembenállásokra, a recenziók volumenével kapcsolatos kifogásokra utalnak) körvonalazódik egy olyan irány, amely a kritikának a problematikus voltát az irodalomkritikai konstellációval és a nyilvánosság szerkezetével összekapcsolva értelmezi. Az egyik legtöbbször említett problémát a Magyar Hírlaptól érkező feljegyzés a következőképpen fogalmazza meg: „Nem mindig kielégítő az az érzékenység, amellyel az ideológiailag tisztázatlan, vitatható (»túrt«) művek világnézeti problémáira reagál a sajtó. Ennél is szembetűnőbb a pozitív, támogatást érdemlő művek elismerésének, propagálásának hiánya. Dicsérni kevésbé hálás és mutatós dolog ugyan, mint

szapulni, de elengedhetetlen feladatunk adott esetben”.²⁶⁰ A probléma a „három T” rendszerében a kritikának szánt hely ellentmondásos voltából adódik, amely szerint a kritika feladata, hogy megfelelő ideológiai elemzéssel helyre tegye a túrt műveket. A túrt kategória létezésének záloga ugyanis az erős kritikai orientálás, hogy az ideológiailag problematikus művek a kritikákkal együtt nyerjék el megfelelő helyüket az irodalmi nyilvánosságban. Ennek az elvárásnak a hozzászólók tanúsága szerint a kritika képtelen megfelelni.

Az előző fejezetben, a *Rozsdatemető* és *A látogató* recepciójának összehasonlításakor láttuk, hogy a regényről szóló diskurzusokból is kimutatható, hogy az évtized során nagymértékben megváltozott az irodalomkritikai nyilvánosság szerkezete. Az nyilvánosság elemei – a megjelent kritikák – több esetben is defenzívába kerülnek az értelmező közösség nem nyilvános álláspontjához képest. A kritika egyre inkább képtelen dominálni az irodalomról szóló beszédet, annak hivatalos nyilvánossága mellett egy második nyilvánosság is működött, mégpedig igen nagy hatásfokkal. Az *Állásfoglalást* megelőző előkészítés során két egyetemi beszámoló is utal erre. A KLTE dokumentuma „nem hivatalos, de nyomasztóan jelenlévő irodalmi közvéleményről” tesz említést, míg a JATE beszámolója az „irodalmi alvilágról”, a Magyar Hírlap „kávéházi nyilvánosságról” beszél. Tolnai Gábor pedig azt állapítja meg, hogy „Az erőteljesebb marxista hangokat olyan méretű belső, szakmai, nyomtatásban meg nem nyilvánuló vihar követi [...], hogy azt kevesen merik vállalni”.²⁶¹ Ehhez képest a kritikusok tehát defenzívába szorulnak. Erre utal a KLTE beszámolója, amely jelzi a kritikusok „harc kedvének ellanygulását”, hogy „a békés egymás mellett élés politikai elvét ideológiai kiegyezésre váltják át”.²⁶²

A „három T” rendszere által a kritikára rótt feladat nemcsak meghaladja a kritika erőit, hanem önmagában is problematikus. Egyenesen következik ugyanis belőle az a kritikus gyakorlat, amelyet Tolnai Gábor így jellemez: „vitatható kritikai életünknek az a gyakorlata, beállítottsága, hogy csak azokat a műveket elemzi érdemben, amelyeket – elvi vagy esztétikai okokból – elutasít.”²⁶³ Azt a problémát jelzi itt a szöveg, hogy a három T rendszerében elhelyezett kritika, ha teljesíti hivatását, torzítani fogja a nyilvánosságot. A helyre tevés, ideológiai értelmezés következtében éppen azokról a művekről esik szó, azok a művek tematizálják az irodalmi közbeszédet, amelyekkel kapcsolatban elvégzendő a „helyre tevés” feladata, azaz amelyek a „túrt” kategóriába tartoznak. A művek felől érve ez üdvözölhető, de

²⁶⁰ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 36.

²⁶¹ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 157.

²⁶² MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 168.

²⁶³ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 158.

a nyilvánosság természetét tekintve a pragmatikus irodalompolitikai megközelítés számára nem az. „Kritika és közönség szakadását azok a hecc-szerű tünetek is mutatják, hogy ha megbírálnak egy művet, akkor lázasan vásárolják vagy nézik az olvasók és a nézők”²⁶⁴ – írja erről a KLTE beszámolója. Ugyanezt a problémát jelzi Veres András is Konrád György *A látogató* című művének összefüggésében *Absztrakció és beleérzés* című összefoglaló tanulmányában. Itt a kritika által vitatott művek körüli nagy hírverés káros hatásaira hívja fel a figyelmet. „Ami ellenzékinek van kikiáltva, az hirtelen és váratlan felbukkanó üstökös, elsápasztva fényével a fényességeket, és amely már ezért is remekmű. Természetesen az ilyen hírverés nem feltétlenül függ össze magának a műnek esztétikai értékeivel.”²⁶⁵

De említhetjük Stenczer Ferencnek az *Élet és Irodalom* kritikai gyakorlatát bemutató jelentését is, amelyben – a kritikai élet defektusára figyelmeztetve – Hegedüs Géza író bon mot-ját idézi: „Olvastad a könyvem? – Igen. – Írtok róla? – Nem. – Miért? – Mert tetszett. Nincs benne semmi kritizáltnivaló”.²⁶⁶ Ezt ő a kritikát a morális büntetéssel azonosító felfogással szemben idézte, de jól jellemzi a kritika és a kritikai nyilvánosság természetének problematikáját. Részletesen foglalkozik ezzel Hermann István is. Ő a kritikai ítélet hiányát az értelmiségi „szalonközélet” ízlésdiktátumához köti.²⁶⁷

Az irodalomkritikusok nehéz helyzetével kapcsolatban idézzünk még egy másik nem nyilvános kijelentést, amely jól idekapcsolható. Az *ÁBTL*-ben „Sárdi” ügynök írt egy jelentést az „irodalomkritikusok hangulatáról”, amelyben B. Nagy László kifakadását rögzíti. Hosszabban idézzük a jelentésből: „Egy este B. Nagy László és Horváth Zsigmond kritikusok az Újságíró-szövetségben egy üveg bor mellett keseregtek. Valaki megjegyezte, hogy különös, hogy éppen a kritikusok vannak elkeseredve, hiszen érthetőbb volna, ha az írók keseregnének. (Tréfás megjegyzés volt, csak a kritikusok és írók mindenkori viszonyára vonatkozott.) B. Nagy László hevesen kikelt ez ellen. Szerinte a kritikusok helyzete a legrosszabb. Hiszen az író, a költő mindent megírhat, mert van egy code-rendszere. Nagy László költőt emlegette: Nagy László már kialakított egy code-rendszert és abban mindent elmond. Ám a kritikus feladata éppen az volna, hogy az olvasó felé közvetítse a költőt, érthetőbbé tegye, megmagyarázza, vagyis dekódolnia kellene Nagy László verseit. Ezt azonban nem teheti meg, mert nem vállalkozik arra, hogy Nagy Lászlót denunciólja. Ő érti, mit mond Nagy László, de nem írhatja le. Ez magyarul azt jelenti, hogy ő nem gyakorolhatja a hivatását. Horváth Zsigmond ehhez

²⁶⁴ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 169.

²⁶⁵ MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 322.

²⁶⁶ MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 36.

²⁶⁷ MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 368.

hozzátette, hogy ma egyszerűen nem lehet megírni valakiről, hogy nem költő, tehetségtelen. S bár van egy hivatalos protokoll-lista, a kritikus számára mégis tilos, hogy ő is rangsoroljon. Megkövetelik, hogy a kritikus mindenkivel kesztyűs kézzel bánjon, aki nem nyíltan ellenséges politikailag. Ez viszont nagy veszélyeket rejt magában. B. Nagy László mentegetőzött, hogy kissé el van ázva. A mély elkeseredés azonban nagyon meglátszott rajta.”²⁶⁸

A dezideológia

A következő visszatérő téma az elméleti hiányosságok jelzése, annak tudatosítása, hogy az irodalomkritika elméleti bázisa problematikusává vált. Az elmélettel kapcsolatos problémákat már évekkel korábban megtalálhatjuk az irodalomkritikával kapcsolatban. Egyes értelmezések éppen Lukács Györgynek a párthoz és az irodalompolitikához fűződő ellentmondásos viszonyát teszi felelőssé az elméleti irány visszaszorulásáért. Az évtized végére mindenesetre visszaszorult a szövegelemzésből a marxista társadalomelmélet. Még *A látogató* kritikáinál is azt láttuk – akár Fehér Ferenc művénél –, hogy az elmélet egyre szerveslenebbül kapcsolódik a szövegértelmezéshez, ha egyáltalán megjelenik abban.

Ezt a problémát már a felkéréshez csatolt szempontrendszer is sugallta. Nem elég erősek a marxizmus pozíciói a kritikában. Ebben az összefüggésben ez nem antimarxista téziseket jelent, hanem annak belátását, hogy egyre kevésbé ideologikus az irodalom olvasása. Jól jelzi ezt a „dezideologizáltság” kategóriája, amely az előkészítés egyik gyakran említett toposza.²⁶⁹ A dezideologizáltság panasza szinte az összes beszámolóban megjelenik. Az ELTE jelentése „eklekticismusról, impresszionista kritikáról, világnézetnek, esztétikai tájékozódásnak, történeti szempontoknak nyomát sem mutató írásokról” beszél. Jovánovics szerint „a magyar marxista kritika igen gyenge irodalomtudományi és esztétikai háttérrel rendelkezik”. Sőt tovább is megy, az Akadémiát teszi felelőssé ezért. „Drága pénzen fenntartott állami akadémiai kutatóintézeteink szerepe a kritika gyakorlati és elméleti segítésében majdnem a nullával egyenlő. A sokféle tudományos státuszok és rangok birodalmában nem meglepő tehát, hogy tulajdonképpen egy intézményen kívüli iskola, a lukácsi dolgozik igazán, komolyan számba vehető szellemi partner nélkül.”²⁷⁰ Említettük már, hogy az 1960-as éveket végigkísérték a

²⁶⁸ „Sárdi”: ÁBTL, M-35897 1966. november 24.

²⁶⁹ „Közismert tény, hogy a magyar kritikát a dezideologizáltság jellemzi” – írja például Tolnai Gábor (MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 154.) A dezideologizáltság számára a világnézeti és a történeti megalapozottság hiányát jelenti.

²⁷⁰ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 189.

kritikáról folytatott elvi viták. Ezek nem jutottak konklúzióig, hatásuk – Jovánovics szerint – inkább negatív volt. „Ráadásul pár éve, a szerencsétlen terminológiai viták után kettészakadni látszik a szó eredeti értelmében vett *kritika* világa: egyik felén az elméletiek maradtak, a másik felén pedig... mondjuk így: a kombattánsok.”²⁷¹ Az előbbieket tulajdonképpen a Lukács-iskolát jelentik, akiknek a helyzete egyre problematikusabb. Ez az elméleti bizonytalanság a realizmusnak a szocialista realizmussal szembeni előretörésével kapcsolódik össze. Viszont megfelelő elméleti teljesítmény és keretek nélkül a kritika nem tudja kimondani az igazságot. Az esztétikai reflektálatlanság így nemcsak a műélvezet lehetőségeit szűkíti be, hanem jelentős etikai vonatkozásokkal is bír.

Sőtér István elemzése, amelyet mint az MTA ITI vezetője ír, a diskurzus egészénél jóval optimistább. Hosszan sorolja kritikai életünk pozitív tulajdonságait. De abban ő is egyetért, hogy a kritika elszíntelenedéséért, az érdemi viták hiányáért is a „dezideologizálás” tehető felelőssé. „A bírálók nem törekcszenek arra, hogy megjelöljék a művek helyét az irodalom általános fejlődésében, nem mondanak ítéletet az irodalmi alkotások társadalmi funkciójáról, eszmei és ideológiai jelentőségéről. A kritikák társadalmi hivatottságuk alól oly módon térnek ki, hogy a mű világát egyszerűen elmesélik, leírják, de óvakodnak az elemzéstől, s nem mondanak ki egyértelmű véleményt.”²⁷² A dezideologizálás problémája és a fentebb taglalt, a kritikának a „három T”-n belüli státuszával kapcsolatos problémái összekapcsolódnak. Erre Sőtér is utal, aki kevés preskriptív retorikájú megjegyzései egyikében kifejti, hogy az irodalompolitika „türelmi és megértő szemlélete” nem kapcsolódhat össze dezideologizáltsággal.²⁷³

Már utaltunk arra, hogy ebben a vizsgált időszakban az Irodalomtudományi Intézet viszonylagos önállóságra tett szert, viszonylagos szabadságot biztosíthatott a munkatársainak. De az irodalompolitika figyelme folyamatosan az intézeten maradt. Fennmaradt egy Irodalomtörténeti Intézetben belüli aktív jegyzőkönyve, amelynek „összehívását az tette szükségessé, hogy az MTA Irodalomtörténeti Intézete és a Kritika című folyóirat olyan elméleti álláspontot képviseltek, amely szembekerült a marxista ismeretelmélettel, a lenini tükröződési elmélettel, a marxista esztétika ezeken alapuló középponti kategóriájával, a realizmussal. Az Intézet és a Kritika című folyóirat ahelyett, hogy az egész magyar marxista irodalomtudomány erőit összefogta volna, jóformán kizárólag e hibás nézetek képviselőinek eszköze lett. Mindennek révén ideológiailag és szervezetiileg egészségtelen helyzet, rossz légkör uralkodott

²⁷¹ Uo.

²⁷² MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 324.

²⁷³ Vö.: Uo.

el az irodalomtudományi életben, ami ártalmasan hatott ki az irodalom és a művészet oktatására, a kritikai életre és általában az irodalmi és művészeti élet egészére. // A vita hozzászólóinak túlnyomó többsége támogatva és bőven dokumentálva az osztály előzetes álláspontját, rámutatott arra, hogy a realizmus esztétikai elvének kikezdése a marxista kritikát legfontosabb értékmérőjétől fosztja meg, csökkenti ellenálló erejét az irodalmi élet jobboldali nyomásával szemben, a realista hagyomány és a szocialista realista törekvések háttérbe szorításához, a marxista irodalomtörténeti és kritikai értékrend felborításához vezet, válaszfalat emel az irodalom és közönség közé, s végső soron az »elitkultúra« és a »kommersz-kultúra« kettősségének nyit utat.”

Hermann István *Esztétika és kritika viszonyához* címmel külön tanulmányt szentelt ennek a kérdésnek. Véleménye szerint régi megosztottság tapasztalható elméletiek és kritikusok között. Felidézhetjük a *Rozsdatemető*nél már bemutatott érvelését, amely szintén régi szempontját hozza Hermannak. Számára a magyar irodalmi élet, a kritikai nyilvánosság képtelen megfelelő elméleti kérdésekkel közelíteni a művek felé. *Rozsdatemető*-bírálat is – amelyben a totalitás kategóriáját kéri számon a regényen – egyaránt irányul a többi értelmezőre, hiszen senki sem közelített valóban elméleti igénnyel a regényhez korábban. Ennek tudományszociológiai okai is vannak, hiszen, mint írja, „Másfél évtizeddel ezelőtt Király, Szabolcsi, Nagy Péter stb. főként kritikával foglalkoztak – legalábbis a nyilvánosság előtt. Azóta egyre inkább növekszik a szökevény kritikusok tábora, hiszen a kritika mindig napi publicisztikai műfajnak számított”. Érvelése szerint az esztétika elbizonytalanodása azt jelenti, hogy a kritikusok óvakodnak az esztétikai vitáktól. Ez is hozzájárul, hogy elválik egymástól esztétika és kritika. Ezt az elméleti bizonytalanságot a defenzív pozíció okozza. Az elbizonytalanodásból fakad az értelmiségi salonközélet, amelynek fentebb már bemutattuk a Hermanntól érkező bírálatát. Végső következmény pedig az értékelés hiánya.²⁷⁴

A dezideologizálás összefüggésében a megszólalók közül többen számot vetnek a lukácsisták helyzetének kérdésével. Annak rögzítése ugyanis, hogy a kritikai gyakorlat nem rendelkezik megfelelő elméleti megalapozottsággal, nyitva hagyja a kérdést, hogy a szükséges marxista irodalomelmélet egyébként rendelkezésre áll-e, illetve hogy a rendelkezésre álló elmélet megfelelő-e arra, hogy a kritika ideológiai alapjául szolgálhasson. Ennek mérlegelését a legtöbb hozzászóló Lukács esztétikájára vonatkoztatva végzi el. Lukács helyzete eddigre kedvezőre fordult, '67-ben visszavették a pártba, igaz, hogy '68-ban a korculai nyilatkozattal tanítványai „kompromittálták” magukat, de haláláig már a nyilvánosság részeként működtek.

²⁷⁴ MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 366.

Lukács esztétikai főműve, *Az esztétikum sajátossága* éppen ebben az időben jelent meg (1965), nem volt világos tehát, hogy miként tartható a dezideologizálás toposza e nagyszabású marxista esztétika viszonylatában. Ezt az ellentmondást a legegyszerűbben a KLTE beszámolója oldotta fel, amely a filozófiai esztétika Lukács okozta reneszánszával szembeállította az ágazati esztétikák fejletlen voltát,²⁷⁵ és ez utóbbit okolta az irodalomkritika elméletnélküliségéért. Megjegyzi továbbá, hogy „a főbaj itt nem a létszám, hanem az, hogy pillanatnyilag nincs Magyarországon 2-3 nagytekintélyű, irányadó, elvteremtésre, iskolaszervezésre képes nagy kritikus egyéniség”.

Egyedül Tolnai Gábor az, aki a dezideologizálás mögötti folyamatot tágabban értelmezi annál, mint a készen álló lukácsi esztétikához való nem megfelelő viszonyulás. Ő két „közelítésmódot” különböztet meg a marxista kritikában: „az egyik elsődlegesen esztétikai, filozófiai aspektusból vizsgálja az egyes műveket s csak másodsorban alkalmaz társadalmi és irodalomtörténeti közelítést. A másik kritika-típusnál viszont a nyomaték az utóbbira esik.”²⁷⁶ Amikor Tolnai a kritika hiányosságait tekinti át, a világnézeti és a történeti megalapozottságot egyaránt hiányolja, Lukácsot pedig, különösen *Az esztétikum sajátosságát* mint a kibontakozó társadalmi-ontológiai megalapozottságú marxista esztétika kezdeményét üdvözli.

A dezideologizálás problémája jelentős a mi megközelítésünk szempontjából is. Az, hogy az *Állásfoglalást* előkészítők számára ez jelentette az egyik legnagyobb problémát a kritikai életben, megerősíti azt, amit már korábban tapasztaltunk – a regények összehasonlítása során –, és előrevetíti a későbbieket. Jovánovics is összekapcsolja tanulmányában az elméleti megalapozatlanságot – mint negatív fejleményt – és az „egyoldalúan tartalomra redukáló ismereteket” felváltó, összetettebb, „a művészi alkotásokat a maguk egészében vizsgáló” analíziseket – mint pozitívumot. Nála ez a két fejlemény csak érintkezik egymással, okságilag nem állnak viszonyban. A strukturalizmus előretörésével és visszaszorulásával leírható folyamat azonban épp abból a szempontból alakítja át nagy mértékben az irodalomértelmezést – mint majd látni fogjuk –, hogy az elmélet üres helyét teremti meg. Meglátásunk szerint nem azért szorult vissza az elmélet a kritikákból, mert ne állt volna készen használható elmélet, hanem mert nem volt igazán érdekes, nem volt releváns ahhoz a tevékenységhez, amit műértelmezésnek nevezhetünk. A strukturalizmus és a Jovánovics által is jelzett formalista tendenciák ugyanis éppen arra hívták fel a figyelmet, hogy a szöveg részleteinek

²⁷⁵ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 172.

²⁷⁶ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 153.

tanulmányozása, a szövegimmanens elemzés az üdvözítő – az elméleti keretrendszer elfogadásával.

Jovánovics szerint a kritika világa „elméletiek” és „kombattánsok” táborára szakad szét. Az első csoportba a lukácsisták tartoznak, de ők maguk is problematikus elemek. Nemcsak azért, mert marxista kritikára szorulna esztétikájuk, hanem azért is, mert nem történt meg a lukácsi esztétika „feldolgozásának, befogadásának, meghaladásának dialektikus, elkerülhetetlen processusa”. Tehát Jovánovics elbeszélésében a kritikai mező mindegyik szereplője kárhóztatható a dezideologizálásért. Sőtér is rögzíti, hogy „a marxista esztétika és irodalomelmélet legújabb eredményei a lényegét tekintve nem vertek gyökeret a kritikában”.²⁷⁷ S bár ez számára is a lukácsi esztétika befogadásának, értelmezésének korlátozott voltával kapcsolódik össze, ő ezért elsősorban nem a Lukács-esztétikát, hanem az azt övező „hosszannás monológus” káros túlsúlyát teszi felelőssé. Lukács és a kultúrpolitika összefonódását Illés László is jelzi, mondván: az ’65 óta „kultúrpolitikánk tengelyébe került”. Kifejti, hogy Lukács megkérdőjelezi az írói elkötelezettség döntő fontosságát és a pártosság lenini értelmét.²⁷⁸ Azaz Lukács nyomán haladva az irodalomkritika pártos-politikai funkciója megkérdőjelezhető, és a realizmus-értelmezése is problematikus, hiszen a szocializmuson belüli elidegenedettséget veszi célba humanista indítékoktól vezetve.

A népi–urbánus szembenállás

A „népiek” és „urbánusok” szembenállása az *Állásfoglalást* előkészítő diskurzusnak is visszatérő témája. Lukácsot és a lukácsistákat ebben az összefüggésben említi és bírálja például Darvas József az Írószövetség nevében leadott beszámolójában. Számára a lukácsisták egy része bizonyos sznob kozmopolitizmust testesít meg, amely – véleménye szerint – a kritikai élet egyik központi problémája. Ez a megjegyzés átvezet a diskurzus egy másik toposzához, a kritikai élet megosztottságához, a népi–urbánus ellentétéhez. A két téma a Darvas-jelentésben is összekapcsolódik. A sznob kozmopolitizmus hatására „a magyar nemzeti sajátosságok szocialista értelmezésével szemben nihilista elméleti-esztétikai nézetek” jelentkeznek a kritikában, amelyek azt eredményezik, hogy „a magyar irodalom akarva akaratlanul következetesen háttérbe szorul”. A két megközelítés, a népi–urbánus törésvonal megléte egyáltalán nem számít meglepőnek. Számunkra inkább az a kérdés, hogy mennyiben járt ez a

²⁷⁷ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 327.

²⁷⁸ MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 344.

szembenállás elméleti következményekkel. Az Írószövetség összefoglalója a szembenállás kérdését a kritika elméleti megalapozottságának témakörében említi. Látjuk, hogy mégsem elméleti szembenállásról szól, hanem szövegolvasási preferenciák mentén határozza meg a „kozmpolitizmust” – már ez az elnevezés sem egy koherens elméleti megközelítést körvonalaz, hanem értékválasztási reflexeket. Maga Lukács György is vitatható irodalmi preferenciái miatt lesz bíráló tárgya.²⁷⁹

A szembenállás nem elsődlegesen elméleti-esztétikai jellegét eleve mutatja a dezideologizálódás fő tendenciája, amelyet fentebb láttunk. Ugyanide kapcsolható az a tény, hogy bár az előkészítési munka során a szerkesztőségeknek szóló felkérésben is szerepel a kritikai „irányzatok, törekvések, iskolák” szempontja, a legtöbb megszólaló szintén leszögezi, hogy a kritikai életben nincs „profilizálódás”, nem nevezhetők meg egyértelműen szemben álló, egy-egy orgánus körül intézményesülő értékrendek. Idézzünk itt egy karakteres jellemzést a népi–urbánus szembenállásról. „Sárdi” ügynök 1969. májusi jelentésében részletesen leírja ezt a szembenállást: „1962 és 1965 között az irodalmi életben bizonyos látható csoportosulások alakultak ki [...]. A helyzet azóta megváltozott. A csoportok szétszakadoztak, felbomlottak, mondhatni atomizálódtak. Így például szétszakadt a népiesek csoportja is. [...] Ma inkább az a helyzet, hogy míg egyik oldalon Illyés a vezető ideológus, aki mindenféle szervezeti kereteken kívül pusztán írásaival adja meg a vezérszólalmot, a másik oldalon a Nemes–Faragó-kettős²⁸⁰ igyekszik ideológiai vezető szerepre szert tenni. Mindkettő lényegében a polgári ideológia két hagyományos pólusát jelenti, azokat a pólusokat, melyek között a harmincas években az úgynevezett »népies–urbánus« ellentét feszült. Ez ma inkább nacionalista-kozmpolitika ellentétként jelentkezik. [...] Az utóbbi mögött viszont az úgynevezett »lukácsisták« (Fehér Ferenc, Szigeti József, Hermann István, Heller Ágnes, Márkus György) állnak.”²⁸¹

Az Írószövetség jelentése később kibontja ezt a kérdést, felidézi a szembenállást, amelyet „a köztudat urbánus és népi ellentétként emleget” – tévesen. De ezúttal sem elméleti tisztázást, igazságtételt kér, hanem azt jelzi, hogy „a kritikai élet alapvető intézményeinél, folyóiratok, hetilap, napilapok szerkesztőségeiben és foglalkoztatott munkatársaiban [sic!] – sokak szerint – szembetűnően aránytalan a megoszlás”²⁸²

²⁷⁹ „e szemlélet érvényesülésében szerepet játszik a marxista esztétika egyik olyan, nálunk kiemelkedő helyet betöltő irányzata, amelyet Lukács György és iskolája képvisel [...]. Maga Lukács is több vonatkozásban fenntartásokkal kezeli a magyar irodalomtörténet egyes kalsszikus alkotóit és műveit, a jelenkori irodalom bizonyos áramlatait.” (MNL OL 288. f. 36/1971 34. ó. e. 298.)

²⁸⁰ Nemes Györgyről és Faragó Vilmosról van szó.

²⁸¹ idézi: SZŐNYEI Tamás, *i. m.*, 95–96.

²⁸² MNL OL 288. f. 36/1971 34. ó. e. 298.

A JATE beszámolójában a megosztottság a fent már látott nyilvánosságproblémával kapcsolódik össze: a különböző irányzatok „vitákban, műértelmezésekben nem jelentkeznek, nem az írott kritikákban, hanem „az irodalmi alvilágban” vannak jelen. A szembenállás gyökerei régiek, az JATE-beszámolóban említett két irány a „nacionalizmus, narodnyikság” szemben az „urbánus-kozmopolitasággal”. Ugyanígy Darvasnál is axióma, hogy „a kritikában nem öltének határozottabb [...] formát a különböző irányzatok [...]. A mélyben munkálnak, és túlnyomórészt közvetett módon nyilvánulnak meg.”²⁸³ Mindez megerősíti azt az értelmezésünket, hogy a népi–urbánus szembenállás veszt elméleti horderejéből. Meg kell őriznünk vizsgálatunk fókuszát, így nem térhetünk ki részletesen az évtized irodalompolitikájának látványos akcióira a szerkesztőségi összetételek korrekcióival kapcsolatban. Ennek történetéről részletes beszámolót ad többek között Révész Sándor Aczél-monográfiája, Standeisky Éva²⁸⁴ vizsgálatai, háttéréről pedig – az ügynökjelentések vizsgálatán keresztül – Szőnyei Tamás.²⁸⁵

Szabó B. István a Tiszatáj folyóiratról szólva részletes enumerációt tart a különféle „marxista kritika-irányzatokról”. Ennek az általa jellemzett folyóirat kritikai gyakorlatának értelmezéséhez csak annyiban van köze, amennyiben a Tiszatáj nem köteleződik el egyikhez sem. Ezek az irányzatok „a kultúrpolitika-irányítóan kommunista kritikusok” (Király István, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós, Tóth Dezső stb.), a Lukács-iskola tagjai (Almási Miklós, Fehér Ferenc, Hermann István, Heller Ágnes), „a velük vitatkozók” (Miklós Pál, Illés László, Nyíró Lajos), „az irodalomtörténet-felfogásukkal²⁸⁶ vitatkozók” (Sőtér István, Klaniczay Tibor, Diószegi András), „a leíró-analizáló irodalomtörténész-kritikusok” (Béládi Miklós, Bodnár György, B. Nagy László), „a nép-nemzeti szempontú irodalomkritika” (Czine Mihály, Kiss Ferenc, Bata Imre), valamint „az urbánus-baloldali, publicista kritikusok” (Faragó Vilmos, E. Fehér Pál, Erki Edit).

A Népszabadság beszámolóját éppen az egyik „urbánus publicista”, E. Fehér Pál írta. Fontos eleme írásának, hogy a Népszabadság sem tud hozzájárulni a kritika elméleti alapjainak megerősítéséhez, helyette a meglehetősen impresszionista kritikai gyakorlatnak ad teret. „Jobban szerepel a kritika akkor, amidőn vitáznia kell”. Ez a vita azért szükséges E. Fehér

²⁸³ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 300.

²⁸⁴ Részletesen elemzi *Az írók és a hatalom 1956–1963* című művében, hogy a hatalom miként dezideologizálta a különféle, egymással szemben álló csoportokat. Kifejti, hogy a forradalmat követően az irodalompolitikának „sikerült a népiek, a revizionista kommunisták és a polgári írók forradalom szülte egységét megbontania, illetve sikerült egymástól elválasztania, atomizálnia őket” (Vö.: STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom 1956–1963*, 368.)

²⁸⁵ SZŐNYEI, *i. m.*, I., 438.

²⁸⁶ Értsd: a lukácsisták irodalomfelfogásával.

szerint, mert „szellemi életünkben meg-megújuló kísérletek folynak a két világháború közötti népies irodalom ideológiája egyes elemeinek feltámasztására”.²⁸⁷ Ennek a törekvésnek a fő orgánuma E. Fehér szerint a Kortárs és az Írószövetség; képviselői „Németh László, Illyés ideológiájának egyes nacionalista vagy árnyalataiban nacionalista”²⁸⁸ elemeit rehabilitálják. Tehát amiként a népi–urbánus szembenállás a népiek perspektívájából csupán a „kozmpoliták” irodalmi ízlésére, preferenciáira irányult, úgy itt, az urbánus irány narratívájában sem elméleti konfliktusként jelentkezik, hanem egyes személyek értékelése körül. Az irodalmi művek befogadását nem hatja át sem egyik, sem másik „ideológia”.

E. Fehér beszámolójával egybevág Botka Ferenc jelentése a napilapról. A Népszabadság kritikai rovatát meghatározó témák között kitüntetett helyen említi a hazafiság és a nacionalizmus problémáját, egyetértően említi az Illyéssel és a népi írók számos tagjával folytatott vitákat.²⁸⁹ Mint jelentéséből kiderül, ezek egyik fókuszpontja Both Béla *Bánk bán*-rendezése,²⁹⁰ a róla írott Molnár Gál Péter-kritika, amely üdvözli Petur bán „nacionalista göztől” mentes értelmezését, valamint ehhez kapcsolódóan Pándi Pál vitacikke (*Beszélgessünk Petur Bánról*). Botka írását normatív retorika jellemzi: ebben a vitában üdvözli a Népszabadság álláspontját, más esetekben (Rényi Péter, Csatári Dániel egy-egy cikke miatt) ugyan bírálja a napilapot, de nem vitatja el tőle a „szocialista hazafiság korszerű tartalmáért” folytatott küzdelem legitimitását, csak egyes cikkek helytelen időzítését kifogásolja. Jónak tartja, hogy a Népszabadság az internacionalizmus egyik „élen járó propagátora” – élén E. Fehér Pál lelkes publicisztikai írásaival.

Láthatjuk, hogy a fenti megszólalások a Kortárs folyóiratot a népi irányhoz sorolták. Az említetteken kívül ebben az összefüggésben utalhatunk még Kenyeres Zoltán jelentésére a Jelenkorról. Kenyeres úgy mutatja be a pécsi folyóiratot, hogy annak nincs olyan értelemben vett „ideológiai, művészeti” iránya, mint a Kortársnak egyfelől, az Élet és Irodalomnak és az Új Írásnak másfelől.²⁹¹ Ennek ellenére a Kortárs nevében beszámolót író Simon István éppen azt panaszolja, hogy „nem tudtunk olyan erős kohéziót teremteni néhány vezető kritikus előtérbe helyezésével, hogy a lap kritikai irányvonala láthatóan kirajzolódott volna.” Különösen

²⁸⁷ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 291.

²⁸⁸ *Uo.*, 292.

²⁸⁹ *Vö.*: MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 111.

²⁹⁰ Az 1970. február 16-án Bessenyei Ferenc (Bánk bán) és Őze Lajos (Tiborc) főszereplésével a Nemzeti Színházban bemutatott *Bánk bánról* van szó, amelyet „az első pátosztól mentes” Bánk bánként tart számon a színháztörténet.

²⁹¹ MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 222.

azt panaszolja, hogy „népiekhez közel állók (Czinéék) nem képességüknek megfelelően voltak jelen a Kortársban”, majd hozzáteszi, hogy „a másik oldal, Faragóék sem szerepeltek nálunk”.

Figyelemre méltó, hogy míg a fent említett urbánus megközelítésű hozzászólók (E. Fehér, Botka) a népi irányt mint a kritikai élet sajátos, mondhatni kivételes eseteit említették, addig a népiek, vagy a velük kapcsolatba hozott orgánusok képviselői a kritikai élet egészét kárhóztatják az urbánus, „kozmpolita veszély” miatt. Ilyen módon tehát a Kortárs beszámolója is a hivatalos irodalom- és művészetpolitikát bírálja a kozmpolita vonal megerősödése miatt. Annak terjedésért a művészetpolitikát teszi például felelőssé a Kortárs-beszámoló készítője. „Véleményünk szerint a haladó tradíciók folytatása, a modern szocialista élet írói vizsgálata és [a] megfelelő kritikai figyelem eziránt az utóbbi években (6–8 év óta) mint szándék felborult s jóllehet a politikai igény megvolt, az értékrend finom eltolódásával a kritika magát marxistának valló szárnya is a jó törekvést majdnem a fonákjára fordította.” Ennek a folyamatnak az eredménye a „közösségi értelemben elvékonyított, nagyon vitatható stílusok” térnyerése.²⁹² Ehhez a tendenciához kapcsolja Simon István a Kortárs körüli „hangulatkeltést”, a „konzervativizmus és a nacionalizmus vádját”. Beszámolója egy ponton indulatos kirohanássá változik a „vezető kritikával” szemben, amely előbb a parttalan realizmus, majd a strukturalizmus jegyében felmagasztalta a zűrzavaros produkciókat, majd „faképnél hagyták az élő irodalmat”. A kritika válságát, elhalkulását ennek a felboruló értékrendnek tulajdonítja. Ez a külső viszonyulás a kritikához, a polemikus hang feltétlenül kirívó az előkészítő folyamatban.

A Szabó B. István idézett enumerációjában említett népiek közül egyedül Kiss Ferenc vett részt a TKKO előkészítő munkájában. Ő a Kritikáról, a Napjainkról és a Forrásról adott le jelentést.²⁹³ Ezek a referátumok szorosán a tárgyhoz, az adott folyóirat kritikarovatának vizsgálatához kapcsolódnak, ráadásul sajnálatos módon a Forrásról írott jelentés nem található meg a levéltári dokumentumok között. A Kritikáról szóló szöveg is elmélyült, tárgyilagos bemutatás számos kritika elemzésével.

Akkor azonban, amikor Almási Miklós az *Elérhetetlen föld* (1969) című költői antológiáról szóló, negatív kicsengésű bírálatát tárgyalja Kiss Ferenc, elszabadulnak indulatai. A cikket „dezorientáló gáncsnak” nevezi, főleg ha a Kilencek költőcsoport recepcióját más antológiákéval veti össze. Ezen a példán keresztül mutatja be, hogy a Kritika a népi–urbánus ellentét vonzásába került: egyre inkább negatívan ítéli meg azt, amit Kiss „nép és nemzet iránti felelősség jegyében működő elköteleződésésként” üdvözölt. Ebből nyilvánvalóvá válik, hogy ez

²⁹² MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 231.

²⁹³ MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 46–71.

az ellentét Kiss szerint is meghatározó, csak a Kritika szemszögéből nézve számít új keletűnek. De amint megjelenik, a jelentés radikális megítélésének tárgya lesz. Kiss Ferenc kívülállását az a levéltárban őrzött dokumentum is jól illusztrálja, amelyet Sötér István küldött Aczél Györgynek 1967. június 7-én. Ebben megjegyzi, hogy „Az intézet jelenlegi munkatársai közül más munkahelyre kell áthelyezni Kiss Ferencet, akinek szemléletét nem tekinthetjük a magunkénak”.²⁹⁴

Ezen a ponton jegyezzük meg, hogy a Kritika folyóirat helyzete mennyire problematikussá vált az évtized második felében. A hatalom hozzá való viszonyulása jól mutatja a dezideologizálódás folyamatát. A levéltár őrzi a Kritikával kapcsolatos problémákat jelző dokumentumot, Óvári Miklós *Tájékoztató az irodalomtudományi élet jelenlegi kérdéseiről* című előadását, amely a TKKO irodalomtudományi aktíváján hangzott el 1967. május 2-án. Ennek az Intézetet és a Kritika című folyóiratot elmarasztaló megállapításait korábban már idéztünk.

A Kritika folyóirat 50 éves évfordulója alkalmából visszaemlékező Almási Miklós, aki éppen a fentiek miatti 1967-es szerkesztőségváltással került a folyóirathoz, szintén úgy értelmezte a '67-előtti Kritikát, mint amely igyekezett „bevonni a korszerű, modernista – netán avantgarde – elméleteket a közgondolkodásba”.²⁹⁵ Azt is megjegyzi Almási – és ez az elmélettel kapcsolatban jelentkező problémákkal, a fentebb is többször jelzett dezideológiával függ össze –, hogy „a hivatalos fölfogás egyszerűen lenyúlta Lukács György esztétikai fogalmait: valójában durván leegyszerűsítette, banalizálta realizmuselméletét, és valami 19. századi fogalmi keretet kért számon az irodalomtól és kritikától, és természetesen a Kritika című folyóirattól is.”²⁹⁶

Ehhez kapcsolódik Kiss dolgozatának másik fontos pontja: Lukács és a lukácsisták helyzetének megváltozása a Kritikában. Elemzése szerint a fent említett szerkesztőváltást követően a lukácsisták helyzete megerősödött a folyóiratnál, lukácsista szerzőkként Király István, Almási Miklós, Eörsi István, Fehér Ferenc és Radnóti Sándor nevét említi.²⁹⁷ Ettől részben függetlenül Lukács megítélése is pozitívabbá vált. Még a Fehérrel vitatkozók (Sötér és

²⁹⁴ MNL OL 288. f. 26/1967 3. ő. e.

²⁹⁵ ALMÁSI Miklós, *Kritika – az őstörténet = Kritika*, 2013, 2.

²⁹⁶ Uo.

²⁹⁷ A lap szerkesztőire, munkatársaira így emlékszik Almási Miklós: „Szerkesztőtársaim kedvesen fogadtak (a korán elhunyt Béládi Miklós, Kenyeres Zoltán, majd Pomogáts Béla) — én meg beilleszkedtem, haverok lettünk: ugyanis nekem sem tetszett a lukácsi kizárólagosság, az a „vagy-vagy”, amit híres tanulmánya, a *Thomas Mann vagy Kafka* képviselt. Inkább hajlottam egy Kafkával, Beckettal, Camus-vel dúsított irodalomfelfogás felé. De persze egy »marxisant« teóriát tartottam rokonszenvesnek. És persze hoztam magammal Heller Ágít, Fehér Ferencet, Hermann Istvánt, sőt Kis Jánost is.” (Uo.)

Illés László) körében is, akiket Fehér offenzíven, „a teljes győzelem igényével” támad a Kritika lapjain. Tudjuk, hogy a Kritika működésében az 1972-es *Állásfoglalás* fordulópontot hozott. Kiss cikke is világosan mutatja – a későbbi, Almási elleni kirohanásához képest meglepő tárgyilagossággal –, hogy a folyóirat milyen mértékben szintetizálja az évtized végének legfontosabb jellemzőit: a strukturalizmus iránti nyitottságot, a Jancsó iránti „megértő figyelmet”, a lukácsisták előretörését, a népi–urbánus szembenállás fokozódását a népi tendencia háttérbe szorulásával („rossz hírbe keveredésével”).

A népi–urbánus törésvonallal kapcsolatos jelzések gyakran az Élet és Irodalom tevékenységéhez kapcsolódnak.²⁹⁸ Már többször idézett cikkében Darvas József is megjegyzi, hogy „az Élet és Irodalom egy sajátos koncepciót képvisel, onnan számos más irányzat kiszorul”. Ennek csak részben mond ellent Nemes György beszámolója: „elhatároztuk, s nagyjából érvényesítjük is, hogy egyetlen irodalmi-művészeti stílusirányzatot sem favorizálunk a többi rovására”, hiszen Darvas megjegyzése a kritikai irodalomszemléletre, Nemesé a szépirodalmi irányzatokra vonatkozik. Beszámolója meglepően pragmatikus: inkább a folyóirat szerkezeti, munkaszervezési és nem ideológiai karakterét helyezi előtérbe. A népi–urbánus megosztottságról alig beszél, a Kortársnak is csak említésszerűen rója fel az „irányzatos elfogultságot”.²⁹⁹ Külön kitér még a kolumnista rendszer bevezetésére, amely Faragó Vilmost az irodalomkritika rendkívül befolyásos szereplőjévé emelte. Az Élet és Irodalom tevékenységének negatív megítéléséről az ügynökök is beszámolnak. Például az imént már idézett „Sárdi” ügynök hosszan ecseteli 1968. január 20-án kelt jelentésében az Élet és Irodalom tevékenységét. A Nemes György főszerkesztésével működő lapra szerinte az jellemző, hogy „idegen számára minden, ami népi”, a kritikarovatról pedig azt mondja, hogy „a nacionalizmus elleni harc ürügyén olyan irányzat is megnyilvánul a lapban, mely a természetes, sőt szükséges hazafias és nemzeti önérték megbántására irányul”.³⁰⁰

Faragó nézetei és kritikusi teljesítménye a nyilvános sajtóban is vita tárgya. Az 1967 januárjában írott *Kicsi ország* című cikke komoly felháborodást³⁰¹ és vitát váltott ki. A népi–urbánus törésvonal, a népi kritika helyzete Király István naplójának is egyik legerősebb témája

²⁹⁸ Az Élet és Irodalomhoz kapcsolódik a Király-napló egyik hírhedt bejegyzése, amely Nagy Péter irodalomtörténész ötvenéves születésnapjára keletkezett. Itt a naplói író azt jegyzi fel, hogy részegen arra ragadtatta magát, hogy a folyóiratról társaságban így nyilatkozzék: „zsidófasizmus, amit ott a kritika során velem csinálnak”. (Király István, i. m., 193.)

²⁹⁹ Vö.: MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 311 és kk.

³⁰⁰ „Sárdi”: ÁBTL M-35897

³⁰¹ Lásd: FARAGÓ Vilmos, *Kicsi ország = Élet és Irodalom*, 1967. január 7.

ebben az időszakban.³⁰² Az urbánus irodalomfelfogás bírálata nála is gyakran kapcsolódik Faragó Vilmos kritikájához. Például az 1967. januári 21-i bejegyzésében ő is kifakad a Németh Lászlón „gúnyolódó” Faragóra a *Kicsi ország* című cikke miatt. Ez a „tábor” nagyon stabil a *Napló* tanúsága szerint, hiszen majdnem tíz évvel későbből is származik egy bejegyzés, amely Faragót úgy említi, mint a népiek irányába való élezést feladatának érző, „a népfrontvonalat vinni s vállalni nem tudó együttes”³⁰³ tagját – E. Fehér Pál és Rényi Péter társaságában.

A *Kicsi ország* cikk után újabb polémia Faragó kritikagyűjteménye kapcsán jelent. Ennek iránya kevésbé a nemzeti identitás, inkább a kritikus munkájának mérlege. Ezen a ponton jól megmutatkozik a nyilvános beszéd és az *Állásfoglalást* előkészítő munka során tett kijelentések közötti különbség. Recenziójában³⁰⁴ a Faragóval – a most bemutatott dokumentumok alapján is igazolhatóan – tökéletesen ellentétes oldalon álló kritikus, Kiss Ferenc sem ad ideológiai bírálatot, és erőcsoportot sem vizionál Faragó köré. Kifogásai partikulárisak, széttöredezetek maradnak, gyakran a nemzeti kánon nagyjainak értékelésére mint irodalomtörténeti-szakmai tévedésekre vonatkoznak. Identitáspolitikai, ideológiai konfrontációnak nyoma sincs. A személyes elismerés regisztere is jelentős a bírálatban, így Kiss kifogásai nem állnak össze egy jól felépített elutasítással.

Faragó személye és a „Faragó-jelenség” a most elemzett korpuszban is központi szerepű. Sötér István is Faragóhoz kapcsolja az *Élet és Irodalom* irodalomkritikai teljesítményét, annak az urbánus baloldal felé megnyilvánuló támogatását. Hibájául rója fel, hogy nem végez elemzést, alig érvel és bizonyít, ezért ítélete elfogult.³⁰⁵ A lap film- és színházkritikáit az irodalomkritikánál jobbnak tartja, és az urbánus folyóiratok közül az *Új Írást* is úgy jellemzi, mint amely „az *Élet és Irodalom* urbanizmusánál korszerűbb, eszmeibb megalapozású baloldaliságot akar érvényesíteni kritikai tevékenységében.” Jovánovics már említett beszámolójában sem kerül elő a népi–urbánus törésvonal. Ez a tény is megerősíti azt a következtetést, hogy ez a törésvonal a népi oldal irodalmi tudatát határozta meg inkább. A

³⁰² A Király-naplóhoz írott életrajzában Babus Antal így fogalmaz: „A nacionalista veszély elméletét tudományosan Molnár Erik alapozta meg az 1960-as évek elején. Fő tétele az volt, hogy meg kell haladni az ’50-es évek – főként Mód Aladár munkáiban kifejtett – történelemfelfogását, amely szerint történelmünk nemzeti függetlenségünkért vívott szabadságharcok – Bocskai, Bethlen Gábor, Rákóczi – sorozata, mert ezek csak nemesi és rendi kiváltságokért folytak. Ez a felfogás elhanyagolja az osztályszempontot, elfedi a mögötte rejlő burzsoá nacionalizmust. (Pár évvel ’56 után vagyunk, az áthallás nyilvánvaló.) A szocializmus győzelmével a kizsákmányolástól mentes osztály nélküli társadalomban azonban helyreállhat a rend, kialakulhat a valódi, a szocialista hazafiság, amely elválaszthatatlan a proletár internacionalizmustól. Ez lett a Kádár-rendszer hivatalos véleménye. Aczél, de még inkább fegyverhordozói – E. Fehér Pál, Rényi Péter, Faragó Vilmos – még az 1980-as évek végén se rettegtek jobban semmitől, mint a magyar nacionalizmustól.” (KIRÁLY, *i. m.*, 922.)

³⁰³ *Vö.: Uo.*, 141. és 421.

³⁰⁴ *Kortárs*, 1970/5, 787–793.

³⁰⁵ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 352.

hozzászólók által a népi iránnyal kapcsolatba hozott orgánumok és személyek tértek ki a leginkább erre a kérdésre, a külső szakértők, elsősorban Sötér István az *Élet és Irodalom*ról szólva érintette a témát, az hetilap és az Új Írás szerzői azonban alig. A hetilapról szóló jelentésében Stenczer Ferenc is a szerkesztés módját mutatja be. Kritikusi profiljának három karakteres jellemzője között a fiatal kritikusok foglalkoztatása, az impresszionista kritikák jelenléte mellett – elsősorban – Faragó Vilmos kritikai tevékenységét említi, igaz, múlt időben, hiszen a Faragó-sorozat kifulladásáról beszél.³⁰⁶ Hosszan elemzi Faragó kritikusi karakterét, kritikáinak mélyszerkezetét is bemutatja. Portréjából egy esztétikai rendszer nélküli, hatásos, nagy munkabírású kritikus alakja körvonalazódik. Stenczer jelentése sem tér ki a hetilaphoz kapcsolódó ideológiai kérdésekre, egyáltalán nem láttatja a népi–urbánus törésvonal viszonylatában a hetilapot.

Faragó Vilmos kritikusi munkásságát Szabó B. István is kitüntetett figyelemben részesíti jelentésében. A Szépirodalmi Kiadó kritikai tevékenységének bemutatása során Faragó *Perben – harag nélkül* című könyvének, vagyis egy kritikakötetnek a jellemzésére tér ki. Stenczerhez hasonló módon publicisztikai karakterét említi, de vele ellentétben munkásságának irodalomszociológiai összefüggéseire is utal: „Faragó sokszor látványosan tévedő ötletkritikáinak gyűjteménye csupán egy könnyen meghatározható professzionista irodalmár-közvélemény szócsöve”.³⁰⁷ Véleménye olyannyira lesújtó a Faragó-kötetről, hogy kárhóztatja a kiadót, amiért az a megjelentetés mellett döntött. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének fiatal munkatársa még egy alkalommal elemzi az *Élet és Irodalom* és Faragó Vilmos kritikusi tevékenységét. A Tiszatájról készített jelentésében szereplő enumerációt már áttekintettük. Ugyanebből kiindulva részletes tanulmányt is küldött az *Állásfoglalás* készítőinek, amelyben sorra veszi a legfontosabb kritikai csoportokat és műfajokat. Elemzésének fő belátása, hogy a publicisztikai kritika bír a legnagyobb „orientáló hatással”, holott viszonylag „ennek képviselői bírnak a legkisebb súllyal a szellemi életben”.³⁰⁸ Ennek a kritikai iránynak a képviselői szerinte Faragó és E. Fehér.

Egy másik forrásunk, „Sárdi” ügynök is megemlékezik Faragó Vilmosról – a következő szavakkal: „Nemesről és Faragóról nem lehet mondani, hogy közvetlenül a lukácsisták befolyására tennék, amit tesznek. Faragó sokkal műveletlenebb, mintsem föl lehetne tenni róla, hogy van valami köze a »lukácsisták«-hoz, egyáltalán a filozófiához.” Pár sorral lejjebb pedig

³⁰⁶ Vö.: MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 25.

³⁰⁷ MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 279.

³⁰⁸ MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 372.

azt a megállapítást teszi, hogy „Faragó Vilmost József Attila-díjjal jutalmazták a szellemi élet revizionista orientálásáért. Ebben a »lukácsisták« jól megszervezett nyomása érződik.”³⁰⁹

A téma a nagyobb tanulmányokban is szerepet kap. Agárdi Péter *A marxista ideológia és esztétika helyzete irodalomkritikánkban* című tanulmánya más hangon szólal meg, mint az eddigi szövegek. Teljesen átveszi az irodalompolitika szempontjait, és olyan előíró retorikával elemzi az irodalmi kritika folyamatait, amely az *Állásfoglalás* végső verziójában válik majd meghatározóvá. A marxista ideológia és esztétika kapcsán négy problématerületet tekint át, ezek egyike a „nemzeti szempontú kritika”. Agárdi Molnár Eriknek és Szűcs Jenőnek a nacionalizmussal kapcsolatos történešzvitában megjelentetett tanulmányai kapcsán mondja, hogy „a viták ellenére még mindig jelen van az irodalomtudományban, de főleg a kritikai életben a nemzetszemponť osztályfeletti és érték kategóriaként való kezelése a népi koncepció jegyében”.³¹⁰ Láttuk, hogy a Kritikát bemutató Kiss Ferenc az *Elérhetetlen földről* írott Almási-recenzió kapcsán váltott regisztert, és tette éles kritika tárgyává a folyóirat kritikai működését. Ez az antológia és annak megítélése Agárdi tanulmányában is vita tárgya. A Kilencek kötetét szerinte a népi kritikusi irányzat túlértékeli egy „plebejus-radikálisan átértelmezett, de nacionalista ízű magyarságkonceptió jegyében”. A másik vitaelem, Németh László megítélése, amely a Faragó-polémiaánál már központi helyre került, itt is szerepel. Agárdi kifogásolja a Czine Mihályhoz köthető mítoszépítést, amely nem vet számot Németh László „ideológiai tévedéseivel”.

Az összefoglaló tanulmányokban is szerepet kap ez a téma. Veres András mindkét nagyobb szövegében említi azt a tendenciát, amely a Kortárs és a Népszava kritikáit jellemzi: „tradícióink fokozott vállalása a magyarság és a népiség jegyében”³¹¹ megnyilvánuló tendenciát. De az egyik esetben ez a teljességigény feladását jelenti (itt az urbánus irány nem jelenik meg), a másik – későbbi tanulmányban – szembeállítja ezzel az Élet és Irodalmat, valamint az Új Írást, és itt már vitáról beszél – leplezett formában. Az eddig bemutatott megszólalások vagy megemlítik a „másik oldal” hibás pozícióját, vagy jelzik az ellentét tényét, vagy szó nélkül hagyják a kérdést. Hajdú Ráfis tanulmánya más érvelést követ. A népi–urbánus ellentétet, bár annak erősödését regisztrálja, a marxizmussal szemben állóként denuncióálja, és a felszámolását sürgeti, hiszen csak „torzítja, megnehezíti” kritikánk helyzetét.³¹² Köpeczi Béla tanulmánya anakronisztikus álellentétként bélyegzi ezt meg, és a jelentések, tanulmányok

³⁰⁹ „Sárdi”: ÁBTL, M-35897 1969. 04. 16.

³¹⁰ MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 306.

³¹¹ Lásd: MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 44., illetve 322.

³¹² MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 359.

feldolgozásakor szinte teljesen mellőzi mint szempontot. Egyetlen esetben komikus-karakterisztikus módon mégis szóba hozza. Amikor az Élet és Irodalom tevékenységét elemzi, megjegyzi, hogy „egyoldalúan foglal állást például a népi–urbánus állellentétek, torzsalkodások dolgában”.³¹³

Maga az *Állásfoglalás* a népi–urbánus szembenállásnak mindkét oldalát elítéli. Itt is érvényesül az a logika, amely a még elfogadható és a már elfogadhatatlan szinteket veti össze egymással. A nemzeti szempontok fontosságát lehet marxista módon képviselni (itt többek között Darvas József és Király István neve szerepel mint példa), de „sokszor megjelenik a kritikai életben az eltorzuló, nem szocialista elemeket is tartalmazó nemzeti tudat, [...] amely [...] gyakran »a« kozmopolitizmus, a nemzeti közömbösség terjedésének veszélyére hivatkozik.” Ez a veszély azonban – sugallja a tanulmány – részben jogtalan, hiszen meg kell különböztetni azokat, „akik a kelet-európai, világirodalmi horizont tágításán, az értékes, modern művészeti törekvések meghonosításán, a marxista nemzettudat és internacionalizmus elvi alapján fáradoznak, azoktól, akik nem-marxista, polgári mentalitással elhanyagolják, sőt lenézik a népi-nemzeti meghatározottságú művészetet”.³¹⁴ Látható, hogy ez a végső változat is a szembenállást igyekezett kiiktatni. Az urbánus oldalon a túl messzire merészkedők egyik jellemzője éppen a népi művészet lenézése, a népieknél a kozmopolitizmus vádja kétértelműen van megfogalmazva, lehet úgy értelmezni, hogy csak a túlzók jellemzője e vád megfogalmazása a szemben állókra nézve, de az az értelmezés is reális, amely szerint általában minden népire jellemző a kozmopolitizmus vádja. Ez utóbbi esetben is csak azokkal szemben fogadható el ez a vád, akik lenézik a népi művészetet. Logikailag tehát egy olyan helyzet áll elő, hogy a népi–urbánus vita mindenképpen elítélendő, az helytelen világnézetek tünete. Ami a még elfogadható szintet illeti, a népiekkel kapcsolatban az *Állásfoglalás* nem fogalmazza meg annak kritériumait, az urbánusoknál pedig a szokásos módon dezideologizált, elméletmentes tónust kap a leírás, arról ismerszenek meg a helyes urbánusok, hogy értékes, modern művészeti törekvéseket honosítanak meg.

Azt, hogy a népi irány mégis problematikusnak számított, Király István *Naplója* is megmutatja. A *Napló* 1970 körüli bejegyzéseinek egyik vezérfonala marxizmus és nemzettudat összeegyeztethetőségének kérdése. Mindebből nekünk most nem az a jelentős, hogy a *Napló*ban milyen antiszemita megjegyzések olvashatók, hogy Király számára is milyen eleven volt a népi–urbánus törésvonal, amely az Aczállal és legszűkebb körével való kapcsolatát is

³¹³ MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 180.

³¹⁴ VASS szerk., i. m., 345–346

befolyásolta.³¹⁵ Nem is maga a nyilvános vita érdekes, amely Király tanulmányai körül kiobbant. (A *Hazafiság és forradalmiság* című tanulmányról van szó,³¹⁶ amely az évtized során kibontakozó, Molnár Erik³¹⁷ és Szűcs Jenő³¹⁸ tanulmányai által meghatározott, a nemzet fogalma körüli történelemszvitához kapcsolódik. Először az MTA közgyűlésén hangzott el, majd jelentős vita követte.³¹⁹) Fontosabb ennél, hogy lássuk: az igazán éles konfliktus és Király belső vívódása mögött Aczél György döntése állt, aki mindent elkövetett, hogy Király ne közölje a cikkét. „Mi zavart végig a beszélgetés alatt? Miért nem mondja azt: én Molnár Erikkel értek egyet, és nem veled. Ezért nem akarom, hogy nyilvánosságra kerüljön a véleményed, vagy széles közvéleményhez szóljon az. Miért taktikázik? Miért mondja azt, hogy ő Molnár Erikkel nem ért egyet? Ezt érzem, ez zavar” – írja Király.³²⁰

A tömegkultúra problematikája

A fentiekén kívül még két visszatérő, a kritikai élettel kapcsolatos témát különítettünk el. Az egyik a strukturalizmus megítélése, strukturalizmus és irodalomkritika kapcsolata. Ezt a toposzt nem itt, hanem a strukturalizmusról szóló fejezetben elemezzük, ott lesz tanulságos ütköztetni a strukturalizmussal kapcsolatos nyilvános diskurzust a nem nyilvános anyaggal. Az utolsó témáról azonban itt ejtünk szót. Minden körben, minden megszólalási módban visszatérő téma az *Állásfoglalás* előkészítésében részt vevő szakemberek számára a tömegkultúra kérdése. Az a probléma, hogy miként viszonyul a kultúrához a kritika.

Az irodalom politikai kérdéssé vált: tenni akartak valamit az irodalommal, elérni valamit, hatni a tömegekre, kultúrát adni. Ez a Rákosi-korszakban meghatározó volt. A kádári konszolidációval és még inkább az új gazdasági mechanizmus beköszöntével a kritika tömeges közönsége megszűnt. Visszatérő panasz az *Állásfoglalást* előkészítő diskurzusban, hogy a kritikának nincs olvasottsága. Ehhez kapcsolódik, hogy nem arról és nem úgy ír a kritika, mint ahogyan és amiről az emberek olvasni akarnak. Elválik egymástól a tömegkultúra, amely nem kerül be a nyilvánosságba, és az elitkultúra, amely viszont súlytalanná válik. Ennek egyik igazolását az éppen ebben az időszakban induló olvasáskutatások jelentik. Problematikussá,

³¹⁶ Kötetben lásd: KIRÁLY István: *Hazafiság és forradalmiság*, Bp., Kossuth, 1974, 133–217.

³¹⁷ MOLNÁR Erik: *A nemzeti kérdés = Magyar Tudomány*, 1960/10. 571–642.

³¹⁸ SZÜCS Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge, (Hozzászólás egy vitához)*, Bp., Akadémiai, 1970.

³¹⁹ A vitáról lásd: KIRÁLY, *Napló*, 280.

³²⁰ *Uo.*, 253.

vizsgálható kérdéssé válik, hogy mit olvasnak az emberek. Mándi Péter *A könyv és közönsége* című tanulmánya 1968-ban jelent meg. Ez az első átfogó vizsgálat az olvasásról. Vizsgálatát a Könyvkiadók és Terjesztők Tájékoztató Központja piackutató csoportjának vezetőjeként végezte, alapjául egy 1964-es országos reprezentatív vizsgálat adatai szolgáltak. A vizsgálat tanulsága, hogy Berkesi András (*Húszévesek*³²¹) és Fejes Endrét (*Rozsdatemető*) kb. a megkérdezettek fele olvasta. Fejes regénye a 10 első szépirodalmi mű közé került. Az 1960-as évektől előbb a KTTK, majd az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központja készített olvasásvizsgálatokat Mándi mellett Gereben Ferenc vezetésével.³²² Az olvasás fénykorát – írja egy áttekintő tanulmány – éppen ez az időszak, az 1970-es, 1980-as évek jelentették.³²³ Az adatok azonban nem ezt mutatják: a statisztikákból kiderül, hogy az olvasók és nem olvasók aránya nem mutatott nagymértékű változást: 1964 és 1985 között három százalékponttal nőtt az olvasók tábora, '96-ig pedig újabb öt százalékponttal.³²⁴ 1969-ben indult el az Írószövetség kezdeményezésére az Olvasó Népert mozgalom,³²⁵ s kisebb vitát³²⁶ indított arról, hogy érdemes-e, ideológiailag korrekt lépés-e változtatni a ponyvaolvasó szokásokon.

Az *Állásfoglalást* előkészítő intézményi beszámolók közül az ELTE-é exponálja leginkább a tömegkultúra kérdését. A tájékoztató kritikákat hiányolja, és a munkamegosztást a magas szakmai színvonalú kritikák és a tájékoztató-propagatív kritikák között. Kifejti, hogy a kritikák – ellentmondásos módon – főleg az alacsony példányszámú művekről íródtak. Tolnai javaslata szerint a napilapoknak a nagy példányszámú művekkel kellene foglalkozniuk, és azok közül propagálniuk a megfelelőeket, egyedül a Népszabadság tarthatná meg a „kulturpolitikai-ideológiai szempontok elsődlegességét”. A Szépirodalmi Kiadóról jelentő Szabó B. István jelzi, hogy a félelemmel ellentétben az új gazdasági mechanizmus elindulása sem vezetett kommercializálódáshoz, színvonalcsökkenéshez a könyvkiadásban.³²⁷

Agárdi Péter külön fejezetet szentel átfogó tanulmányában a „művészeti határértékek” problémáinak. Megkülönbözteti az igénytelen giccset és a szórakoztató műfajokat. Az utóbbi ugyanis alapvető emberi szükséglet. Az irodalomkritikára, irodalomtudományra jellemző arisztokratikus szemléletet e distinkciótétel elmulasztásával vádolja, amely így nem orientál,

³²¹ GYÖRGY Péter: *Az ideológiai ponyva* = *ÉS*, 2013. április 6.

³²² Lásd Gereben Ferenc átfogó könyvét a magyarországi olvasási statisztikákról összehasonlító adatokkal: GEREKEN Ferenc, *Könyv, könyvtár, közönség*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1998.

³²³ NAGY Attila, *Az olvasás mint kiváltság? Adatok és töprengés A Nagy Könyv akció ürügyén* = *Magyar Tudomány*, 2006/9, 1113.

³²⁴ *Uo.*, 34.

³²⁵ A koordinációs bizottság állásfoglalását lásd: *Az „Olvasó Népert” mozgalom és a könyvtárak: Az „Olvasó Népert” mozgalom koordinációs bizottságának állásfoglalása* = *Alföld*, 1970/3, 60–70.

³²⁶ MARÓTI Andor, *Műveltebb olvasókért (Jegyzetek az Olvasó népert mozgalomról)* = *Alföld*, 1970/1, 86–92.

³²⁷ MNL OL 288. f. 35/1971 36. ő. e. 259.

nem végzi el „az ízlésnevelés helyes befolyásolását”.³²⁸ Nem utasítja tehát el a tömegkultúrát, de elveti a fogalom abszolútizálását. Az ő gondolatait viszi tovább Köpeczi dolgozata is: ő már kifejezetten kárhoztatja a kritikát azért, mert a széles tömegekhez eljutó művekkel nem foglalkozik, és így nem vállalja fel az ízlésnevelést.³²⁹

³²⁸ MNL OL 288. f. 35/1971 36. ő. e. 307.

³²⁹ MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 172–173.

A strukturalizmus Magyarországon

A strukturalizmus megjelenése és értékelése

Az előzőekben vizsgálatunk szorosan az irodalomkritika területén maradt. A regények recepcióját elemző fejezet egyik központi megállapítása az volt, hogy a marxista elméleti beállítottság, az irodalom marxista teleológia szerinti értelmezése egyre inkább visszaszorult, és átadta a helyét a mű immanenciájára fókuszáló olvasatoknak. Azt a megfigyelést tettük, hogy még a lukácsista irodalomesztétikához kötődő, az elmélet terén a legerősebb affinitással bíró műértelmezői gyakorlatok is fokozódó „elméletmentességgel” alkották meg műtapasztalatukat. Az *Állásfoglalást* előkészítő diskurzus tanulmányozása során is azt láthattuk, hogy a kritikai műhelyek által megfogalmazott legerősebb problémák egyike szintén a „dezideológia” volt. A beszámoló szerzői azt panaszolják, hogy nem kielégítő a „kritikák elméleti megalapozottsága”. Ezt erősíti az a belátás is, amit a népi–urbánus törésvonal diszkurzív megjelenéséről tettünk: a régi, „világnézeti” szembenállás immár pusztán irodalmi preferenciákat, kiadási praxisokat érintő gyakorlati polémiaaként él tovább. Elemzésünkben igyekeztünk a személyekkel szemben a diskurzusra fókuszálni. De néhány esetben éppen egy-egy jelentős vagy jelentésszerű szereplő helyzete világította meg a diszkurzív folyamatokat. Így Király István és Aczél György konfliktusa (előbbi nemzeti vonatkozású elméleti teljesítményének nyilvánosságra hozása kapcsán), Lukács György és a lukácsisták pozíciója, valamint Faragó Vilmos és az *Élet és Irodalom* kritikaírói gyakorlata mind az irodalomértés elméleti vonatkozásának visszaszorulását példázza.

Most eltávolodunk az irodalomkritika területéről, és a strukturalizmus magyarországi megjelenésének folyamatát tekintjük át. Vizsgálatunk azonban itt sem történeti, nem célunk a strukturalizmus megjelenésének históriáját feltárni. Ami inkább fontos a számunkra, hogy áttekintsük, miként játszhatott közre a strukturalizmus magyarországi megjelenése az irodalomértelmezés praxisában. Hogyan kapcsolódott bele az imént említett „dezideologizálódási” folyamatba. Előtte azonban még egy fontos megjegyzés. A strukturalizmus terminussal kapcsolatos jogos problémafelvetéseket, amelyekre egyébként Bojtár Endre hívta fel³³⁰ – még a most vizsgált időszakban – a magyar közvélemény figyelmét, itt felfüggesztjük: strukturalizmuson erősen leszűkítve a francia strukturalizmust értjük, mint ahogy a strukturalizmus-vita elnevezés is a francia strukturalisták magyarországi recepciójára

³³⁰ BOJTÁR Endre, *Az irodalomtudományi strukturalizmus fantomja ellen* = SZERDAHELYI szerk., *A strukturalizmus-vita I–II.* Bp., Akadémiai, 1977, 148–151.

vonatkozott. Egzakt definíciót vizsgálatunk természetéből adódóan nem szükséges adnunk, hiszen éppen a fogalom diszkurzív szórása, tényleges jelentése, gyakorlati vonatkozásai a lényegesek számunkra.

Az alábbi fejtegetések három irányban haladnak. Először visszatérünk az előző fejezetben elemzett szövegtörzshöz. Az *Állásfoglalást* megelőző előkészítő folyamat nem nyilvános diskurzusában ugyanis a strukturalizmus problematikája is rendszeresen felmerült, a hozzászólók jelezték annak súlyát a kritikusok körében. A második irány a strukturalista cikkek magyarországi megjelenése és fogadtatása. Itt megvizsgáljuk, hogy az irodalomtudományos strukturalizmus képviselője, Roland Barthes miként jelent meg a magyarországi diskurzusban. A harmadik rész pedig az irodalomtudományi tárgyú, strukturalista vonatkozású magyar cikkek és kiadványok vizsgálata. Ezek elemzése során megkíséreljük kimutatni, hogy mit is jelenthetett ez a fogalom a magyarországi irodalomértelmezők számára, hogyan alakította át az irodalmi művekhez való viszonyulását, milyen következményekkel járt az 1972 után kibontakozó strukturalizmus-vita és a strukturalista megközelítés „mint világnézet” visszaszorítása.

A strukturalizmus és az 1972-es *Állásfoglalás*

Az általunk vizsgált időszak kitüntetett irodalomtudományos és kritikai fejleménye a strukturalizmus magyarországi megjelenése. A strukturalizmus fogalma nagyon összetett, interdiszciplináris kategória. Nem is az irodalomtudományban jelentkezett eredetileg, Magyarországon mégis itt tette a legnagyobb hatást.³³¹ E sokrétűség ellenére a strukturalizmus magyarországi megjelenése időben erős koncentrációt mutat. Az Arcanumban elérhető dokumentumokra, folyóiratok, napilapok teljes anyagára, sok millió oldalnyi szövegtörzshöz támaszkodó gyakorisági statisztikák alapján láthatjuk, hogy a strukturalizmusra vonatkozó utalások viszonylag koncentráltan jelentek meg a magyar nyilvánosságban. Ha a „strukturalizmus” szóra keresünk (címben vagy főszövegben), az 1960-as évtized elején mindössze 20-30 említést találunk évente, ez 1967-ben 181-re nőtt, majd tovább emelkedett: 1968-ban 245, 1969-ben 299 alkalommal szerepel a szó az adatbázisban. A tetőzést 1970 hozza

³³¹ Ezt Hermann István is megjegyzi a strukturalizmus filozófiai vonatkozásait bíráló tanulmányában. „A strukturalizmusról van szó. Arról az irányzatról, amelyet nálunk mindaddig nem ismertek vagy alig ismertek (legalábbis szélesebb körökben), míg irodalomelmélete nem keletkezett. Ezen azonban nincs mit csodálkozni. Magyarország nem filozófiai, hanem irodalmi hagyományú ország, és akkor érkezik el ide bármilyen irányzat, ha valamiképpen az irodalomhoz kötődik. (HERMANN István: *Az elsüllyesztett ember. Jegyzetek a strukturalizmusról* = SZERDAHELYI István szerk., *A strukturalizmus-vita*, Bp., Akadémiai, 1977.)

el (359 említés), majd 1971–1973 között stagnálás (átlagosan kb. 220 előfordulás évente), 1973-tól ez a szám 100 közelébe csökken, az évtized végétől pedig az alá. Ha máig folytatjuk a vizsgálatot, akkor még az 1993-as (n = 187) és a 2006-os (n = 152) év emelkedik ki, de ezektől eltekintve a csökkenés folyamatos. Az 1960-as évtized elején a strukturalizmus szó kizárólag nyelvtudományos összefüggésben, esetleg a cseh strukturalizmus kapcsán kerül említésre. Elmondható tehát, hogy a magyarországi strukturalizmus történetében az 1960-as és 1970-es évtized fordulója az „aranykor”.

A strukturalizmus és a kor közötti összefüggést a másik oldalról is megállapíthatjuk. Kimondhatjuk, hogy az egyébként egyeduralkodó marxizmus mellett a „strukturalizmus” – egyelőre differenciálatlanul értve mindazt ez alatt, amit a korban ide soroltak – volt a legmeghatározóbb kritikai, elméleti, esztétikai irányzat. Jól mutatják ezt azok az információk, amelyeket a nem nyilvános diskurzusokról szerezhettünk. Így például az előző fejezetben tárgyalt előkészítési folyamatnak is a strukturalizmus volt az egyik legerősebb toposza. Ezt a szövegekörpuszt – összevetve a nyilvános strukturalizmus-diskurzussal – e fejezet későbbi pontján elemezzük majd. A strukturalista hatásnak az erősségét az irodalom körüli nem nyilvános diskurzusban mutatja Király István *Naplója* is. Amint az előző fejezetben már jeleztük, Király naplójának központi ideológiai-esztétikai kérdése a marxizmus, az irodalom és a nemzettudat viszonya, a nemzeti elkötelezettségű, érzékenységű literátorok helyzete, belső és külső viszonyai. Láttuk azt is, hogy bár aktívan részt vett az *Állásfoglalás* előkészítésében, sőt Ady-monográfiája is tartalmaz strukturalista elemeket,³³² *Naplója* nem utal az *Állásfoglalást* megelőző szakmai vitára, munkára, annak ellenére, hogy annak kulcsszereplőjeként tevékenykedett. Arról azonban szól, hogy a strukturalizmus hatása milyen jelentős volt a diákság körében. 1972. április 11-i bejegyzésében a Tudományos Diákkörön szerzett tapasztalatait így rögzíti: „A strukturalista és információs elméleti halandzsa rémuralma. Fel kellene szólítani ez ellen. Az irodalom, a művészet nem veszhet el a műszavak ködében. Az

³³² Agárdi Péter megjegyzése szerint a strukturalizmusról és a műelemzésről szóló szakmai vitában Király amolyan középutas pozíciót töltött be: „egyik oldalról Pándi és az egyetemi oktatók egy része, a másik oldalról az Irodalomtudományi Intézet több munkatársa képezték a pólusokat. Király „középen állt, közvetíteni igyekezett; Ady-könyve maga is példa volt a verselemzési módszerek megújíthatóságára”. (KIRÁLY István, *Napló*, 242.) Nem célunk jelen keretek között Király István irodalomtudósi-politikusi szerepének tárgyalása. *Naplóját* ehelyütt – és az egész dolgozatban – elsősorban annak példaként idézzük, ahogyan az egyes kérdések a nem nyilvános térben megjelentek. Annyit azonban megjegyzünk, hogy Agárdi Péter szavaival ellenkezőleg mi úgy tapasztaljuk, hogy Király – mint a végső változat egyik kidolgozója – nagy szerepet játszott abban, hogy végül a strukturalizmust és annak magyarországi képviselőit élesen elítélő határozat született, amely mind Bojtár Endre, mind Hankiss Elemér esetében komoly szakmai következményekkel járt. Az általunk megismert iratanyag nem támasztja alá, hogy „közvetíteni igyekezett” volna a két pólus között.

értelmiség és a nép elszakadása jelentkezik benne.”³³³ Ugyanezt a másnapi bejegyzésben is megismétli. „Ez ellen lassan valóban fel kellene lépni”³³⁴ – írja.

A strukturalizmus különleges státuszát az 1970-es évek elején szintén megmutatja az 1972-es *Állásfoglalás*,³³⁵ amelynek előkészítését az előző fejezetben áttekintettük. Az *Állásfoglalás* szerint a hatvanas évek első felében megmutatkozó kritikai fellendülést, amely a konszolidációval függött össze, és ismérve az elvi viták sorozata volt „a marxista történelemszemlélet problémáiról, a kultúra nemzeti és internacionalista jellegéről, az avantgarde (sic!) megítéléséről, a közérthetőségről”, az évtized második felétől hanyatlás követte: „egyes művészeti ágakban és a kritikában is a megtorpanás, elbizonytalanodás jelei mutatkoztak”.³³⁶ Ennek a folyamatnak az *Állásfoglalás* nemzetközi kontextust is ad: az SZKP KB határozatára hivatkozva a „burzsoá ideológiai befolyások felismerését”, az „imperialista fellazítás változó formáinak bírálatát” sürgeti. Ezek a negatív hatások a divatokkal kapcsolódnak össze, és a kritikának fel kell lépnie ezek ellen. A külső ellenség tehát divatokon keresztül képes kifejteni hatását a magyar irodalmi közvéleményre.

Már utaltunk rá, hogy az előkészítési folyamatokkal ellentétben, de még az 1972 nyarán készült szövegváltozatoktól is nagyon különböző módon a végső változat a kifogásolt divatokhoz, trendekhez személyeket is kapcsolt, és minden esetben nevek, sajtóorgánumok, tanulmánykötetek felsorolásával adott nyomatékot a kritikai élettel kapcsolatos bírálatának.³³⁷ Így a publikált *Állásfoglalás* részét képezi a kritikusi gárda részletes enumerációja előbb az eredmények ismertetésekor, majd az „egyes kérdésekben nem marxista álláspontig távolodók” számbavételével. Ezt úgy viszi végig a dokumentum, hogy különféle „kritikai orientációkat” nevez meg, és azokhoz kapcsolódóan elkülöníti a marxista gondolkodókat és azokat, akik „egyes kritikusi vagy teoretikus megnyilvánulásaikban gyakorlatilag feladják a marxista esztétikai szempontokat”.³³⁸ A dokumentum által tárgyalt öt téma mindegyikében ugyanez a gondolatalakzat ismétlődik meg. A rövid terjedelmet tekintve nem meglepő, hogy mind az öt

³³³ Uo., 239.

³³⁴ Uo.

³³⁵ Az MSZMP Központi Bizottsága Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdésében (1972. szeptember) = VASS Henrik szerk., i. m., 339–357.

³³⁶ Uo., 342.

³³⁷ Itt említjük meg, hogy e konkretizálási fordulatnak megvan a felelőse a dokumentumok szerint. Pándi Pál a Molnár Ferencnek címzett, 1972. augusztus 28-i levelében így véleményezi a tervezetet. „Az anyag semmiféle konkrétumot nem tartalmaz; egyetlen név, egyetlen lapcím vagy műcím nem szerepel benne. Ez az elvontság árt az anyagnak. Nem azt javaslom, hogy térjünk ki az egykori változatban érvényesített listákhoz, de néhány fontos és nyomós konkrétumnak szerepelni kellene az anyagban. Higyjétek (sic!) el nekem, hogy a konkrétumok teljes hiánya egy ilyen anyagban a gyengeség jeleként tűnik fel az olvasó előtt.” (MNL OL 288. f. 36/1972 42. ó. e. 74.)

³³⁸ Uo., 30.

orientáció számbavételekor – úgyszólván – ítélethirdető retorika érvényesül: egyáltalán nincsen kifejtve a helyes és a téves nézetek közötti ideológiai, esztétikai különbség. Ehhez az elvágólagos ítélethez képest figyelemre méltó, hogy az elítéltek és a felmentettek minden esetben ugyanazon a tengelyen foglalnak el különböző pozíciókat. Az ítélet alapja tehát nem az eltérés, a szembenállás, hanem a túlzó eltávolodás. Vannak, akik élnek a konszolidáció adta szabadsággal, de még a marxizmuson belül maradnak, mások kvázi visszaélnék ugyanezzel, és már elszakadnak a marxizmustól. A pellengérré állított szerzők és tanulmánykötetek, folyóiratok sohasem egész munkásságukban, hanem minden esetben a „néhány tanulmány”, „egyes írás” metonimikus alakzatával szerepelnek. Bojtár Endrétől tudjuk ugyanakkor, hogy az *Állásfoglalás* rövid megjegyzése súlyos személyes-szakmai konzekvenciákat eredményezett. Az Oral History Archívumban őrzött, 2009-es életútinterjújában elmondja, hogy öt év szilenciumot kapott az 1972-es *Állásfoglalást* követően. „Korabeli szokás szerint semmiféle papír nem volt, hát ez telefonon ment a folyóiratok havi főszerkesztői értekezletén.”³³⁹

Az *Állásfoglalás* által számba vett öt irodalomkritikai orientáció a következő: a versengő realista esztétikák, az avantgárd, a nem forradalmi irodalmi vonulat megítélése, a nemzeti szempontokhoz és végül a nyugati haladó és dekadens törekvésekhez való viszony. Nem szerepel közöttük a strukturalizmus. Az avantgárdról szóló részben azonban a következőt olvassuk. „A tízes–húszas évek hazai és európai munkás- és művészeti mozgalmának avantgarde hagyományait felelevenítő, a realizmus fogalmát bővítő, gazdagító marxisták (Szabolcsi Miklós, Illés László, Miklós Pál és mások) tevékenységétől meg kell különböztetnünk azokat, akik a marxizmussal össze nem egyeztethető módon, »világnézetként« alkalmazták a mechanikusan átvett formalista-modernista szemléletet. Reális értékelésben el nem fogadható módon emelnek részleteket totalitássá, ezáltal elmosják vagy nihilizálják a valóságos művészeti értékhatárokat. (Például a *Formateremtő elvek a költészetben*³⁴⁰ [sic!] és *A novellaelemzés új módszerei*³⁴¹ című kiadványok néhány tanulmánya, egyes írásaiban Hankiss Elemér, Bojtár Endre stb.).”³⁴² A két kritikusi csoport összevetése során alkalmazott szembeállítás a strukturalizmus magyarországi közvetítésében vállalt szerepek alapján nehezen

³³⁹ Oral History Archívum, Gáti Tibor életútinterjúja Bojtár Endrével. A szerkesztőségi értekezletekről Simon Zoltán, az Alföld egykori főszerkesztője is megemlékezik. Állítása szerint ezekre havonta vagy kéthavonta a minisztériumban került sor. Volt feketelista, de csak a minisztérium szintjéig – állítja.

³⁴⁰ HANKISS Elemér szerk., *Formateremtő elvek a költői alkotásban: az MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottság verselemző vitailésén elhangzott előadások és hozzászólások anyaga: 1968. november 14–15.*, Bp., Akadémiai, 1971.

³⁴¹ HANKISS Elemér szerk., *A novellaelemzés új módszerei: a szegedi novellaelemző konferencia anyaga: 1970. ápr. 9–11.*, Bp., Akadémiai 1971.

³⁴² VASS Henrik szerk., *i. m.*, 345.

értelmezhető. Nem látható, hogy miért függ össze az avantgárd hagyományainak felelevenítése és a világnézetként alkalmazott formalista-modernista szemlélet. Valójában a nevek az egyik oldalon sem kapcsolhatók a jelzett tartalmakhoz. Nyomát sem találjuk, hogy Bojtár vagy Hankiss „világnézetként” alkalmazta volna a „formalista-modernista szemléletet”.

Nem az a célunk, hogy cáfoljuk az *Állásfoglalás* nyilvánvalóan problematikus kijelentését, hanem hogy a fogalmi anomálián keresztül ráirányítsuk a figyelmet a mögöttes diszkurzív szándéokra. Az említett személyek és kötetek – mint lentebb látni fogjuk – a magyarországi strukturalizmus főszereplői. Mind a négy említett kutató tevékeny részt vállalt a strukturalizmus magyarországi értelmezésében. Szabolcsi Miklós számos fontos cikket írt a francia strukturalizmusról, s az *Eszméletről* szóló elemzése³⁴³ is a strukturalizmushoz kapcsolható. Miklós Pál pedig a Helikon strukturalizmus-számának szerkesztője, valamint a részletes és propagáló *Bevezetés*³⁴⁴ szerzője.

Az, hogy az *Állásfoglalás* a strukturalizmus orientációját nem nevesíti, arra utal, hogy az irodalompolitika számára a strukturalista hatás tekintetében nincs jó mérték, ellentétben a többi orientációval, ahol szembeállítható a mértékletes és túlzó használat. Az *Állásfoglalás* tehát leveszi a napirendről a strukturalizmus kérdését, de az abban „kompromittálódott” irodalomtudósok némelyikét felmenti, másokat azonban nem. A strukturalizmus-diskurzus elemzése nem tesz világossá olyan tárgyszerű, a publikált szövegek alapján megalapozható szempontokat, amelyek ténylegesen megkülönböztetnék az említett szerzők strukturalizmus- és irodalomfelfogását. A strukturalizmus speciális súlyát az *Állásfoglalás*ban annak második része is megerősíti. Ez a kritika rossz gyakorlatait („a jelentős eredmények mellett mutatkozó negatív tendenciákat”³⁴⁵) tekinti át, majd az azok mögött álló ideológiai problémákat veszi számba. Az ideológiai problémák között kitüntetett szerep jut a strukturalizmusnak. „Nálunk is terjedőben van – mert divatossága és bizonyos részeredményei miatt a kritikusok többsége óvakodik élesen fellépni ellene – a művészetelméleti formalizmus nem egy változata, amely a műelemzés történelmi-társadalmi értékelését tagadja: a szerkezet-elemzés technikai módszerét világnézeté »előléptető« strukturalizmus, a csak látszólag ideológiamentes neopozitivizmus befolyása.”³⁴⁶ Ez a szakasz újabb folyóiratokat (Kritika, Filmkultúra, Valóság) és a *Művészet és közérthetőség*³⁴⁷ című tanulmánygyűjteményt feddi még meg, hogy eljut „a tartalmi

³⁴³ SZABOLCSI Miklós, *A verselemzés kérdéseire József Attila: Eszmélet*, Bp., Akadémiai, 1968.

³⁴⁴ MIKLÓS Pál, *Bevezetés* = SZERDAHELYI István szerk.: *A strukturalizmus-vita I.*, Bp., Akadémiai, 1977, 115–148.

³⁴⁵ VASS Henrik szerk., i. m., 347.

³⁴⁶ *Uo.*, 349.

³⁴⁷ SZERDAHELYI István szerk., *Művészet és közérthetőség*, Bp., Akadémiai, 1972.

vonatkozások, a tartalom–forma kölcsönkapcsolat tagadásáig, végső soron a művészet sajátos valóságfeltáró szerepének figyelmen kívül hagyásáig.”³⁴⁸

A strukturalizmus centrális helyzetét nemcsak az *Állásfoglalás*, hanem a megelőző időszak előkészítői munkája során keletkezett dokumentumok – az előző fejezetben tárgyalt levéltári anyag – is visszaigazolja. Több hozzászóló is megemlítette a strukturalizmus térnyerését a hazai kritikai életben – általában bíráló módon. Láttuk korábban, hogy az előkészítésben részt vevőknek ki kellett fejteni a nézeteiket a kritika elméleti megalapozottságának tárgyában. Ezzel kapcsolatban a legtöbb vélemény az ideológia visszaszorulását, a dezideológiát említette. Ugyanehhez a kérdéshez kapcsolódik többeknél a strukturalizmus térnyerése, amely – mint látni fogjuk –, egyszerre jelent műelemző praxist és tehermentesíti a műelemzés gyakorlatát az elméleti reflektáltság kényszere alól. Ennek pontos megfogalmazását a JATE részéről közreműködő Csukás István adja. „Marxista és nem marxista filozófia, esztétika jelen van kritikai életünkben. Pl. föltűnik az irodalmi művek megítélésénél [...] a strukturalizmusnak mechanikus alkalmazása, világnézetté való fölnövelése irodalmi művek elemzésénél, mely álobjektivitást jelent s megfélekedést a művek társadalmi, politikai, történeti hatásáról, szerepéről”.³⁴⁹ Ebből a rövid megszólalásból is kiválóan érzékelhető két fontos elem, amely a magyar strukturalizmus-diskurzusban meghatározó. Az első, hogy a strukturalizmus megítélése nem teljes elutasítás. Ez a szöveg is annak mechanikus alkalmazását, világnézetté való fölnövelését támadja meg, tehát – marxista nézőpontból – a strukturalizmus abúzusára vonatkozik. A strukturalizmus-vita is azért robban ki és válik olyan élessé 1972 után, mert az azt megelőző években a strukturalista inspirációk, a strukturalista referenciákra hivatkozó műelemzés eltűrtnek számított politikai vonatkozásban, és elterjedté vált a diskurzusban. A másik fontos tényező a következő fogalmi paradoxon. Hogyan válhat a strukturalizmus, főleg a strukturalizmus mechanikus alkalmazása világnézetté? Mi jellemzi ezt a világnézetet? Erről csak annyit tudunk meg, hogy az megfélekedés a mű társadalmi, politikai, történeti hatásáról. Ez a világnézet tehát egy negatív alakzat: annak a tudomásul nem vétele, amit a marxista irodalomértelmezés a mű megítéléséhez nélkülözhetetlennek tartott. A világnézet tehát nem a marxizmus tagadása, hanem a marxista világnézet irodalmi relevanciájának a megkérdőjelezése, vagy pontosabban a marxizmus kategóriáinak szóba nem hozása az irodalomértelmezésben. Kérdés tehát, hogy egy ilyen elemzői-elméleti konstelláció

³⁴⁸ Uo.

³⁴⁹ A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara I–II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék feljegyzése: MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 44.

esetében milyen diszkurzív változásokat eredményez a politikai intervenció: a strukturalizmus elleni támadás.

A fentieket erősíti meg a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem képviselője.³⁵⁰ A JATE-szöveg csak utalt rá, a debreceni beszámoló azonban leszögezi, hogy „bőven okoznak zavart olyan új, »engedélyezett« hazai irányok is, mint például a strukturalizmus. Nem önmagában probléma, nem azért mert van, inkább azért, mert hazai művelőik önnön zárt, steril gondolatköreikben mozognak [...]. Az a fő baj, hogy miközben tényleg segítették hazai műelemzésünk felfrissülését, fel sem vetik, hogy hogyan kapcsolódhatnak a marxista esztétikához”.³⁵¹ Ezután pedig arról szól a jelentés, hogy az irodalomkritikában visszaszorulóban van a közéleti irányultság. A kritikusok egy része alapvető téziseinket vitatja: a művészetek társadalmi funkcióját, a realizmus ismeretelméleti felfogását, a tükrözés ismert elméletét, az ember társadalmi termékként való felfogását.³⁵² Ezek épp azok a szempontok, amelyeknek a visszaszorulását a regények recepciójának értelmezésekor láttuk.

A KLTE-beszámoló a strukturalizmus problémái mellett a strukturalizmust megelőző műértelmezői gyakorlatok ellentmondásait is taglalja. Kifogásolja, hogy az irodalom kifejező funkciója az ábrázolóval szemben csak pár éve lett elfogadott. Jovánovics Miklós pedig azt fejt ki, hogy a strukturalizmus ugyan nem nyert polgárjogot („néhány balul sikerült kísérlettől eltekintve”), de serkentette a marxista irodalomértelmezést, háttérbe szorította az „egyoldalúan »tartalomra« redukáló ismertetések” a kritikában.³⁵³

A Kortárs beszámolója ezzel szemben a strukturalizmus káros hatásaira fókuszál: annak divatja jegyében emel fel a kritika zűrzavaros műveket, zavarja össze a fiatalokat, és fordítja el a kritikát a valóságunktól. Mindezt erősen polemikus élel fejt ki, a strukturalizmus divatjáért a folyóirattal szemben álló kritikusi vezetőségét teszi felelőssé.³⁵⁴

A Nagyvilágtól érkezett beszámoló teljesen ellentétes módon ítéli meg a strukturalizmust, mint az eddig idézettek. A Kritika folyóiratot a „marxista irodalomtudomány számára kritikailag elsajátítható módszerek megismertetésében” játszott szerepe miatt méltatja.³⁵⁵ A Kritikát Kiss Ferenc jelentése is a strukturalizmushoz kapcsolja („nincs magyar lap, mely e kérdés-komplexus tisztázására annyi avatott szakembert mozgósított volna, mint a

³⁵⁰ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e.

³⁵¹ Uo., 173.

³⁵² Uo., 174.

³⁵³ Jovánovics Miklósnak, az *Új Írás* főszerkesztőjének a kritikai felméréssel kapcsolatos feljegyzése: MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 185–196.

³⁵⁴ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 233.

³⁵⁵ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 256.

Kritika”), ám úgy találja, hogy az „asszimilálás folyamata megrekedt”, a műelemzésekben nem vagy alig öltött testet a Kritikában.³⁵⁶

A strukturalizmus „fellegvára” az MTA Irodalomtudományi Intézete volt. Annak vezetője, Sőtér István a következő leírást adja erről jelentésében. Leszögezi, hogy „egyre nagyobb teret hódított a strukturalizmus irodalomtudományunkban”. Szerinte a strukturalizmusban „teljesen keverednek a polgári és a marxista nézetek”, de „még így is jó hatással van a kritikánkra”, mert fellendítette a verselemzést.³⁵⁷ Később, amikor a kritikai hagyományokról és a kritika lehetőségeiről ír, részletesebben kifejti a strukturalizmussal kapcsolatos álláspontját. „A hagyományok szerepéből azonban helytelen lenne arra következtetni, hogy a mai kritikának passzívan várnia kell jövőjét. Az öröklött kritikai kultúra nemcsak kiegészíthető, hanem kiegészítendő is. Példánk tanulságát folytatva: az ún. strukturalista irányzatok alpműveinek kiadása, interpretálása új szempontokat és eszközöket terjesztene el kritikai életünkben, s egyáltalán nem gyengítené a marxista kritika pozícióit, hanem – közkinccsé téve a most még legtöbbször divatszerűen követett elméleteket és módszereket – a belső bírálatot és a lehetséges integrációt tenné lehetővé.”³⁵⁸ Ebben a néhány sorban is több karakteres eleme mutatkozik meg a strukturalizmus magyarországi jelenlétének. Sőtér is panasolja, amire már utaltunk, és amit később, a korai strukturalizmus-cikkek kapcsán is látunk majd, hogy ti. nem történt meg az elmélet megalapozása. Sőtér alpművek kiadását sürgetné, ez hosszú ideig nem, vagy alig történik meg. Látni fogjuk, hogy a strukturalizmus megjelenéséhez valóban a „nyugati divatjelenség”, „a sznobizmus” toposza kapcsolódik. Végigkíséri az 1972 előtti cikkeket a strukturalizmus marxista integrációjának törekvése is, amely a strukturalista munkák kritizálásával kapcsolódnék össze. Később a hatalmi szó éppen ezt teszi lehetetlenné.

A strukturalista inspiráció magyarországi megjelenésének kitüntetett fórumai a Helikon és a Kritika. A Helikonról nem készül külön jelentés az *Állásfoglalás* előkészítő munkálatai során. Erre a folyóíratra hamarosan külön kitérünk. A Kritika szerkesztőségének sorsát már említettük az előző fejezetben – az szorososan összekapcsolódott az 1972-es változásokkal. A levéltári korpuszban Kiss Ferenc adott le beszámolót a folyóiratról. Kisst más értelmezők a népi irányzathoz sorolták ebben a diskurzusban, a Kritika pedig – ezt idéztük – 1967 után egyre inkább a lukácsisták kiemelt publikációs helyévé vált. Láttuk, hogy a népi–urbánus törésvonal mentén Kiss bírálja is a folyóiratot. A strukturalizmussal kapcsolatban azonban így ír: „a Kritika

³⁵⁶ MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 59–60.

³⁵⁷ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 328.

³⁵⁸ *Uo.*, 348.

lapjaink között a legtöbb gondot fordít arra, hogy az irodalomtudomány módszertana megújulhasson. Ennek érdekében rendszeresen ismerteti a szocialista országok irodalomelméleti, poetikai eredményeit [...]. És módszeres, sokoldalú megvilágító, interpretáló munkában, cikkek, tanulmányok sorozatában teszi mérlegre azokat a tendenciákat, módszereket, melyeket a strukturalizmus címszó alatt szokás emlegetni. Álláspontjait inkább a tartózkodó bíráló, mint az azonosulás jellemzi, s azt a meggyőződést állítja előtérbe, mely a mű életszerűségét és az értékítélet fontosságát hangsúlyozva szuverén módon akarja hasznosítani az új módszereket.”³⁵⁹ Ebből az összefoglalóból is látjuk, hogy a strukturalizmus terminus használatát distanciával kezelték. Sőtér és Kiss hozzászólása is világossá teszi, hogy a strukturalizmus esetében elmélet és módszer viszonya tisztázatlan. A dicsérő megjegyzések mindkettejük esetében a műelemzésben hasznosítható, pragmatikus vonatkozásokhoz kapcsolódnak.

A strukturalizmus a nyilvános diskurzusban is központi helyre került ebben az időszakban. Jól mutatja ezt a Helikon folyóirat példája. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete 1955-ben Irodalmi Figyelő néven indított bibliográfiai és kritikai folyóiratot Kardos Tibor szerkesztésében. Ennek impresszumából kiderül, hogy Törökne Erdélyi Ilona³⁶⁰ személyében külön munkatárs foglalkozott „a tőkés országok haladó folyóiratainak” szemlézésével. Ettől kezdve minden számban olvasható egy-egy összefoglaló tanulmány egyes nyugati irodalmi jelenségekről, recenzió nyugati könyvekről és folyóiratokról, valamint nyugati irodalmi hírek is érkeztek. A folyóiratszemle-rovat szerkezete 1956 végétől módosult. A korábbi geopolitikai-ideológiai alapú, hármas rovatfelosztást (szovjet folyóiratok, népi demokratikus országok folyóiratai, tőkés országok haladó folyóiratai) a nyelvi-kulturális csoportosítás váltotta fel (germán, keleti, román és szláv irodalmak), valamint megjelent külön rovatként az *Irodalomelmélet*.

A folyóirat 1958-tól Világirodalmi Figyelő címmel jelent meg. Ennek szerkesztői már nem név szerint szerepelnek az impresszumban, hanem mint az MTA ITI Világirodalmi Osztályának munkatársai. Ekkortól a könyv- és folyóiratszemle összeolvad. Ennek az a jelentősége, hogy így a nyugati irodalmakról szóló recenziók arányában egészében is érvényesül a korábban csak a folyóiratokból szemlélő szerkezet. Rövidesen aztán eltűnt a rovat belső felosztása, a folyóiratban megjelenő szemléket, kritikákat azonban továbbra is, sőt fokozódó mértékben uralták a nyugati irodalmak. Sőt 1958-tól szinte kizárólagos súllyal

³⁵⁹ MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 59–60.

³⁶⁰ Azaz T. Erdélyi Ilona (*1926), aki ekkor még Török Tamás (1925–1993) rendező felesége volt.

jelentek meg a szemlerovat, a kritikarovat és a tanulmányok esetén. A szerkesztőbizottság 1959 óta van nevesítve, tagjai ekkor Bodnár György, Köpeczi Béla, Miklós Pál, Nyíró József, Vajda György Mihály. Csatlakozik a bizottsághoz néhány számmal később Ludmilla Sargina, majd 1962-től Bor Kálmán, 1964-től Hopp Lajos. Törökné Erdélyi Ilona – mint láttuk – már az ötvenes években is dolgozott a folyóiratnál, 1964-től mint technikai szerkesztő, majd 1965-től mint szerkesztőbizottsági tag szerepel.

A folyóirat tartalomjegyzékét, felépítését áttekintve azt látjuk, hogy 1961-től túlsúlyban vannak a kritikák, szemlék, beszámolók, ezeket magyar szerzők írják elsősorban nyugatiakról. Az 1964-es újabb névváltoztatás (ekkortól egészen 1993-ig Helikon címmel, Világirodalmi folyóirat alcímmel jelent meg a lap) után indul el az a tendencia, hogy az egyes lapszámok egy-egy téma köré szerveződnek.³⁶¹

Az első ilyen téma az 1964/2–3. számé: *A kelet-európai avantgárd történetéből*. Ekkor jelenik meg a szerkesztőség által jegyzett egyoldalas köszöntő, bevezető. Az 1965/3-as számtól ezt egy magyar irodalomtudós által írt bevezető, megalapozó tanulmány követi. Az első ilyen felépítésű szám a nemzeti irodalomról szól, a megalapozó tanulmányt Klaniczay Tibor jegyzi. A tematikus számok között bátrabb, több nyugati referenciát felvonultató, és vonalasabb, inkább a szovjet irodalomtudományra tekintő számok követték egymást. Az alábbiakban amellet érvelünk, hogy az 1968/1-es, *A strukturalizmusról* című szám még ezek között is, sőt a folyóirat történetében a nyolcvanas évekig egyedülálló. Volt még néhány olyan folyóiratszám, amely túlnyomórészt primer nyugati szakirodalomra épített. Ilyen volt a már említett, Klaniczay Tibor által bevezetett nemzeti irodalomról szóló szám, valamint a '66-os évfolyam megjelenései, az 1966/3. (*Eszmék és művek a modern polgári irodalomban*), valamint az 1966/4. (*Az irodalom szociológiai szemlélete*). Ezek azonban egymással össze nem függő, dialógusban nem álló, különböző nyelvi, kulturális kontextusokból érkező írásokat kapcsoltak össze, és a szerkesztői előszók, tudományos megalapozó-szövegek konstruálják meg a folyóirat koherenciáját, nem pedig egy-egy irányzat totalitását kínálják az olvasónak mint gondolkodási univerzumot. Az 1966/3-i számnál ez különösen jól látható – még a szedésben is megmutatkozik – a nyugati szakirodalmak csak az egyes témákat, a polgári irodalom egyes eszméit bevezető, magyar szerzőtől származó szövegek után, alcímmel jelölve, szinte függelékként következnek, a következő számban pedig a *Dokumentumok* rovatban jelennek meg. Az 1971/2-es szám (*Irodalomelméleti viták Franciaországban*) annyiban rokonítható a

³⁶¹ Lásd ehhez: SÖRÉS Zsolt szerk., *A Helikon repertórium, 1955-2011*, Bp., Argumentum, 2012.

strukturalizmus-számmal, hogy térben és időben egyfókuszú, lokalizálható elméleti kontextust mutat be, de éppen a vita szervezőelvével.

Az 1972-es párthatározatot követően a szerkesztőbizottság összeállítása nem változott, sőt lényegében a rendszerváltásig változatlan maradt (1977-ben csatlakozott H. Lukács Borbála a szerkesztőkhöz, később, az 1980-as évek elején Szili József). '72 után azonban a nyugat felé figyelő számok elméleti, esztétikai témák helyett a műelemzés gyakorlatához kapcsolódó szövegek köré épültek. Így jelent meg az 1973-as évfolyamban két műelemző szám: a *Műelemzés és műfajelmélet* (1973/1.) és az *Irodalomtudomány és szemiotika* (1973/2–3.). A strukturalizmus-szám után csak 1980-ban, majd 1981-ben jelent meg újra hasonló jellegű, ezek már a hermeneutikához kapcsolódtak: *Recepciókutatás és esztétika* (1980), illetve *Régi és új hermeneutika* (1981).

Roland Barthes magyar recepciója

Eddigi érvelésünk célja annak belátása volt, hogy a strukturalizmushoz való viszony kiemelten meghatározta az 1970 körüli évek irodalmi, irodalomkritikai diskurzusát. Most lássuk, milyen viszonyulás-alakzatok követték egymást ezekben az években, hogyan változtak a strukturalizmussal kapcsolatos uralkodó nézőpontok, beszédmódok. A strukturalizmus magyarországi megjelenése – ezt ismét hangsúlyozzuk – nem csak elmélettörténeti szempontból jelentős. Állításunk, hogy a strukturalizmus diskurzusa, a maga nyitási-záródási dinamikájával, vitáival, marxizmushoz való viszonyával az irodalomértést is megváltoztatta, mégpedig éppen a marxizmus és a strukturalizmus, a magyar hagyományok és a nyugathoz való viszony dialektikájában. Vizsgálódásunk célja annak belátása, hogy miként változtatta meg ez a dialektikus viszonyrendszer a maga aktualitásában a szövegekhez való közeledés módját, az irodalom befogadásának nem mindig reflektált alakzatait.

A strukturalizmus magyarországi megjelenése tehát abból a szempontból érdekes vizsgálódásunk számára, hogy – mint fentebb láttuk – a prózafordulat előtti periódus legfontosabb elméleti és kritikai fejleménye volt nemcsak a széles nyilvánosságban, hanem a nyilvánosság alatt is. Vizsgálatunk során tekintettel kell lennünk a francia strukturalista szerzők Magyarországon megjelenő primer szövegeire és azok recepciójára, a strukturalizmusról szóló „szekunder” szövegekre a magyar nyilvánosságban, valamint azokra az elsősorban műelemző szövegekre (nevezzük őket „tercier” szövegeknek), amelyek nem kifejezetten a strukturalizmussal foglalkoznak, de annak eredményeit, módszerét használják. A strukturalizmus primer megjelenéséről Roland Barthes példáján keresztül szólunk. Ezt

követően a szekunder szövegeket tekintjük át: megvizsgáljuk, hogy miként viszonyultak a strukturalizmushoz azok, akik írtak róla. Ezen cikkek sora fut ki a strukturalizmus-vitára, amely – mint ismert – külön kötetben is megjelent. A strukturalista elemzésekről pedig Hankiss Elemér tanulmányain keresztül adunk képet.

Az alábbiakban Barthes magyarországi recepcióját áttekintve azt mutatjuk be, hogy az *Állásfoglalás* miként illeszkedik a magyar irodalmi nyilvánosságtudomány strukturalizmust értelmező diskurzusához. Barthes mint példa kiválasztása jól indokolható. Bajomi Lázár Endre úgy kezdi *A szöveg öröme*ről szóló 1973-as recenzióját,³⁶² hogy a „Kritika olvasóinak azt hiszem, nem kell bemutatnom Roland Barthes-ot”. Valóban, a francia strukturalizmus szerzői közül a legerősebb magyarországi jelenlét kétségkívül az övé.³⁶³ A magyar strukturalizmus számára alapvető forrásul szolgáló kiadvány, a Hankiss Elemér szerkesztette *Strukturalizmus*³⁶⁴ két írást is hoz tőle,³⁶⁵ a Konrád György-féle *A francia új regény* című válogatásban szintén két Barthes-szöveg³⁶⁶ olvasható. További négy műve jelent meg ezekben az években folyóiratokban.³⁶⁷ A strukturalizmus-vita során egyedül ő kapott külön elemzést,³⁶⁸ Gera György,³⁶⁹ Szabolcsi Miklós³⁷⁰ és Takács Ferenc³⁷¹ pedig riportokban számolt be a vele való találkozásról. Néhány évvel később *Válogatott írások* címmel kötetét is kiadták.³⁷²

Barthes magyarországi megjelenése, jelenlétének megerősödése, majd e folyamat lelassulása is a strukturalizmus, sőt az általában vett irodalmi nyilvánosság hatvanas–hetvenes évekbeli változásai szerint alakult. Neve a hatvanas évek közepétől fordul elő a magyar irodalmi folyóiratokban. Az évtizedforduló éveiben cikkek sora kapcsolódik hozzá, recenziók íródnak a műveiről, számos tanulmányban hivatkoznak rá. A strukturalizmus-vita elindulását (1972) követően a Barthes iránti érdeklődés csökken, majd hirtelen szinte teljesen megszűnik. A

³⁶² BAJOMI LÁZÁR Endre, *Mégis szép az irodalom = Kritika*, 1973/9, 21–22.

³⁶³ Erre utal Szabolcsi Miklós jóval korábbi, 1967-es enumerációja is: „Lévi-Strauss, Althusser, Lacan, Foucault és persze Roland Barthes [kiem. V. Gy.]” (SZABOLCSI Miklós: *Strukturalizmus, napi kritika és közönség Franciaországban = A strukturalizmus-vita*, I., 9.)

³⁶⁴ HANKISS Elemér szerk., *Strukturalizmus*, Bp., Európa, 1971.

³⁶⁵ *Hymen-hírek = Strukturalizmus*, I., 149–154. és *A napihír struktúrája = Uo.*, 173–187.

³⁶⁶ Roland BARTHES, *Szó szerinti irodalom = A francia „új regény”*, szerk. és vál. KONRÁD György, 2. *Tanulmányok – Vita*, Bp., Európa, 1967, 164–172.; *Objektív irodalom = Uo.*, 150–163.

³⁶⁷ *A strukturalista aktivitás = Helikon*, 1968/1, 101–105.; *Irodalom és jelentés = Helikon*, 1967/2–3, 269–271.; *Hol kezdjük? = Helikon*, 1970/3–4, 363–369.; *A strukturális elemzés elvei és céljai = Filmkultúra*, 1967/4, 73–80.

³⁶⁸ KELEMEN János, *Roland Barthes irodalomszemlélete = A strukturalizmus-vita*, I., 228–237.

³⁶⁹ GERA György, *Látogatás Roland Barthes-nál = Valóság*, 1967/11, 93–95.

³⁷⁰ SZABOLCSI Miklós, *Párizs, Cerisy és a francia kritika = Kritika*, 1967/4, 12–17.

³⁷¹ Takács Ferenc a John Hopkins Universityn tartott, 1966-os strukturalista konferencia kötetéről írt recenziót, beszámolót (*Helikon*, 1973/2, 428–430.), épp arról, amelyet Tiphaine Samoyault a Barthes és Derrida kapcsolatának összefüggésében eleméz, és az amerikai dekonstrukció fogantatási pillanatának tekint (Tiphaine SAMOYULT, *Roland Barthes: biographie*, Paris, Seuil, 2015, 414.).

³⁷² Roland BARTHES, *Válogatott írások*, vál. és szerk. KELEMEN János, Bp., Európa, 1976.

Válogatott írások című kötet 1975-ös megjelenési dátuma ebből a szempontból megtévesztő. Ez egy kései megjelenés, legalábbis erre utal a kötethez írott Barthes-előszó keletkezési dátuma, amely már a kiválasztott művek ismeretében készült. A lefordított írások is a hatvanas évek közepe előtt születtek – leszámítva a kötet legutolsó, kevésbé jelentős, rövid írását, amely 1970-ben jelent meg francia nyelven. Ezek alapján vélhető, hogy a *Válogatott írások* munkálatai a hetvenes évek elején mehettek végbe, és az ehhez képest mutatkozó több éves csúszás jelzésértékű lehet. Mint ahogy az is, hogy az olyannyira várt,³⁷³ több alapmű fordítását tartalmazó megjelenés szinte teljesen visszhangtalan maradt.

A magyar recepció így sokáig csak Barthes „próteuszi természetű”³⁷⁴ életművének egy szeletére, a „strukturális Barthes-ra” fókuszált. Az 1970 utáni, posztstrukturális művek, jelesül *A műtől a szöveg felé*, az *S/Z* vagy *A szöveg öröme* csak a rendszerváltást követően,³⁷⁵ az Osiris Kiadónál megjelent kötet³⁷⁶ révén vált hozzáférhetővé a magyar olvasók számára, holott a Barthes-szakirodalom³⁷⁷ ma jellemzően a hetvenes évek nagy műveire képest értelmezi a megelőző időszakot: a magyar Barthes-könyv szerzője, Angyalosi Gergely inkább változásként,³⁷⁸ Tiphaine Samoyault közelmúltban megjelent monográfiája inkább folytonosságként.³⁷⁹ Samoyault az egykori magyar recepció által kitüntetett időszakot kettős viszonyrendszerbe állítja. Az évtized bizonyos műveit (*Racine-ról*, *Essais critiques* és *Kritika és igazság*) az olvasás és a kritika fogalompárjának változási sorát elemezve a hetvenes évekhez kapcsolja,³⁸⁰ az ezeknél később megjelenő, 1966-os *Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe*³⁸¹ című írást viszont a strukturális–posztstrukturális cezúra alakzatában szembe állítja a hetvenes évekkel.³⁸²

A viszonylagos bőség ellenére azonban a strukturális Barthes magyarországi megjelenése erősen szelektált volt, a fordítások esetlegesek, a legfontosabb szövegek hozzáférhetetlenek maradtak, gyakran még hivatkozásokban sem jelentek meg. A vita előtti

³⁷³ Miklós Pál például egy olasz kommunista szerző művéről szólván sürgeti egy Barthes-kötet megjelentetését. Lásd: MIKLÓS Pál, *Az ízlés kritikája avagy a kritika ízlése = Kritika*, 1970/8, 45–48.

³⁷⁴ Lásd: PAPP Ágnes Klára: *Felelős felelőtlenség. Roland Barthes irodalomszemléletéről = Alföld*, 2008/2, 75.

³⁷⁵ Az általunk vizsgált időszakban megjelent két recenzió *A szöveg öröme*ről. Szóts Ferenc rövid írása azonban a legszűkebb adatközlésre szorító bementetés (*Helikon*, 1973/2, 434.), Bajomi Lázár Endre már idézett kritikája pedig a strukturálizmussal állítja szembe a művet, amely szerinte stílusában briliáns, de gondolatiságában közhelyes.

³⁷⁶ Roland BARTHES, *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások*, Bp., Osiris, 1996.

³⁷⁷ Lásd ehhez PAPP Ágnes Klára, *I. m.* – 2. lábjegyzet.

³⁷⁸ ANGYALOSI Gergely, *Szubjektivizmus az irodalomtudományban = Helikon*, 2006/1–2, 6–13.

³⁷⁹ SAMOYAULT, *I. m.*

³⁸⁰ *Uo.*, 378.

³⁸¹ Roland BARTHES: *Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe = A modern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal és VILCSEK Béla, Bp., Osiris, 1998, 527–542.

³⁸² SAMOYAULT, *I. m.*, 412.

évek diskurzusán is leegyszerűsítő, félrevezető toposzok uralkodnak el. Kikezdi, árnyalja a nyitás–visszazárás éles váltására építő narratívát, hogy a Kulturális Munkaközösség állásfoglalásának strukturalizmust bíráló részletében felvetett szempontok a megelőző évek Barthes-recepcióját is meghatározták.

Az a toposz például, hogy a strukturalizmus nem tiszta, reflektált elmélet vagy módszer, hanem nyugati divatjelenség, a magyarországi strukturalista diskurzus egészéhez hasonlóan végigkíséri a teljes Barthes-recepciót. A „strukturalizmus divatja” szinte állandósult szókapcsolattá szilárdul a Barthes-ról szóló cikkekben.³⁸³ Bajomi Lázár pedig a „strukturalista divat” toposzára alapozza a már említett recenziójának gondolatmenetét. Nemcsak a strukturalizmust, hanem *A szöveg öröme*nek attól való ellépését is a divat belső törvényszerűségei alapján értelmezi: bravúros metaforafutama a párizsi bohémek dekadens életével kapcsolatos régi sztereotípiákra játszik rá. „Aki ismeri a francia divatmozgalmat – írja –, [...] rég sejtette, hogy ennek a nagy strukturalista egyenletesdinek, a diagrammákban és grafikonokban tobzódó tivornyának is meglesz a böjtje, amikor a számoktól, a jelektől, a franciásított görög szakkifejezésektől és a gallosított latin terminus technicusoktól ittas kutatók a másnaposság fanyar csömörében ismét felfedezik, hogy mégis szép az irodalom.”³⁸⁴ Angyalosi Gergely első – későbbi monográfiájának kiindulópontját adó – Barthes-portréja bár jóval az itt vizsgált időszak után, más történeti-politikai kontextusban keletkezett, de szintén a divat-toposz felidézésével vezeti be a Barthes-életművet: mintha ekként tudná mondandóját a magyar nyilvánosság majd egy évtizeddel azelőtt rögzült Barthes-képéhez kapcsolni.³⁸⁵

A strukturalizmust megbélyegző divat-toposzt erősíti az is, hogy a strukturalista eszmék nem tisztán elméleti szövegek formájában, hanem a tudományosság határán lévő műfajokban, interjúkon és tudósításokon keresztül jutottak el a magyar olvasókhöz. Szabolcsi Miklós már említett írása, a *Párizs, Cerisy és a francia kritika*, amely korai megjelenése folytán a francia strukturalizmus magyarországi bevezetésének tekinthető, a címbeli metonímiapárral (Párizs és Cerisy), a szöveg zsurnalisztikus indításával vagy később a Cerisy-kastély részletes leírásával a tudományos nyelvhasználaton kívülre helyezi saját stílusát.³⁸⁶ Ugyanez a Szabolcsi-írás

³⁸³ Lásd például: MIKLÓS Pál, *Bevezetés a Helikon 1968. 1. számához = A strukturalizmus-vita*, I., 115.

³⁸⁴ BAJOMI LÁZÁR, *I. m.*, 21.

³⁸⁵ ANGYALOSI Gergely, *A semleges prófétája. Pályakép-kísérlet Roland Barthes-ról = Valóság*, 1979/12, 82–95. Lásd különösen a tanulmány első bekezdését!

³⁸⁶ „Pour ou contre la nouvelle critique? – Az új kritika mellett vagy ellene? – Ez volt a kérdés, a *harci jelszó* a kulturális sajtóban, az irodalmi közvéleményben, Franciaországban 1965-ben és 1966-ban. Sőt: az új kritika ügye – általában a kritikáé – fontosabb lett, izgalmasabb, *forróbb*, mint maga az irodalomé. S mivel *úgy esett*, hogy azon frissiben végigolvashattam a cikkeket, részt vehettem a vitákon, beszélhettem sok kritikussal – hát *hadd számoljak be* röviden minderről [kiem. V. Gy.]” (SZABOLCSI Miklós, *Párizs, Cerisy és a francia kritika = Kritika*, 1967/4, 12.)

Barthes-ot mint a „legdivatosabb, legfelkapottabb »nouvelle critique«-ust” mutatja be. Majd megtudjuk róla, hogy „kétségtelenül: érdekes egyéniség, sajátos pálya, inspiráló elme, jó mester”,³⁸⁷ vagy hogy „emberileg is rokonszenves jelenség, talán kissé meg is riadt a körülötte kavargó vitától, szerény, visszahúzódozó, s hajlamos az önmaga eredményeiben való kételkedésre, önmaga állandó revíziójára”.³⁸⁸ Miklós Pálnak a Helikon strukturalizmus-számához írott *Bevezetése* is úgy mutatja be Barthes-ot, mint akinek kidolgozott, koherens gondolatrendszere nincs ugyan, de intellektusa, szellemessége, műveltsége, finom érzéke annál magával ragadóbb.³⁸⁹

A párt hivatalos állásfoglalásának legfőbb ideológiai kifogása – hogy az elméleti formalizmus tagadja a műértelmezés történelmi-társadalmi értékelését – szintén nem előzmények nélküli. Már Barthes egyik első magyarországi recenzense, Szávai János öncélú játéknak bélyegezte Barthes Racine-elemzését,³⁹⁰ Kelemen János pedig amiatt bírálja őt, hogy „egyfajta kombinatorikával helyettesíti az alkotó tevékenységet”, s ezért „az antihumanizmus fordított ideológiájába hullva leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik.”³⁹¹ Az irodalmi mű történelemben ágyazottságának negligálására vonatkozó vádat Miklós Pál képviseli, aki szerint a Barthes által javasolt értelmezés kitepi a művet a történelem kontextusából.³⁹²

Már utaltunk arra, hogy a recepció mértékéhez képest viszonylag kevés, összesen négy irodalomtudományi vonatkozású mű jelent meg magyarul Barthes-tól a vizsgált időszakban. Az első – amely a Helikon ’67-es *Elkötelezettség, pártosság, irodalom* című számában olvasható – egy valóban jelentős, 1963-as, a Tel Quel számára készült interjú, az *Irodalom és jelentés*.³⁹³ A magyar olvasó számára semmi sem jelzi, hogy a magyar fordítás csak az eredeti szöveg egyharmadáig terjed, holott a csonkítás komoly elméleti veszteséggel járt. Az interjú első kérdése (borzasztó félrefordítással)³⁹⁴ Brecht színházára vonatkozik. A nem kisebb és a folyóiratszám témájához való illeszkedése miatt még megdöbbentőbb hibát³⁹⁵ tartalmazó

³⁸⁷ Uo., 13.

³⁸⁸ Uo., 14.

³⁸⁹ Lásd: MIKLÓS, *Bevezetés a Helikon 1968. 1. számához*, 138.

³⁹⁰ SZÁVAI János, *Charles Baudouin: Jean Racine, l’enfant du désert. Roland Barthes, Sur Racine = Helikon*, 1966/4, 552.

³⁹¹ KELEMEN János, *A strukturalizmusok és az irodalmi termelés= Kritika*, 1970/8, 61–62.

³⁹² MIKLÓS, *Bevezetés a Helikon 1968. 1. számához*, 137.

³⁹³ Roland BARTHES, *Irodalom és jelentés = Helikon*, 1967/2–3, 269–271.

³⁹⁴ A státusz vagy állás értelmében használt „statut” szót fordítja többször „alapszabálynak” a fordító, ami értelmezhetetlenné teszi a gondolatmenetet a magyar olvasó számára.

³⁹⁵ Az első kérdés alapján úgy tűnik, mintha a mai „absztrakt” irodalom is az elkötelezett irodalom része lenne, holott épp az a kérdés, hogy mi a jelentősége az egykori elkötelezett és a mai absztrakt irodalom közötti átmenetnek: „Milyen értelmet ad ön a Camus–Sartre-korszak »elkötelezett« irodalma ama *részletének*, amelyet ön maga emelt ki, a mai »elvont« irodalomnak? [kiem. V. Gy.]”

második kérdés pedig a jelenlegi „elvont” irodalmat az egykori „elkötelezett” irodalommal állítja szembe. Az első két kérdésre adott válaszokban is vannak lényeges elemek – irodalom és történelem egymásra vonatkoztatását láttuk is már –, egészében azonban sokkal kisebb jelentőségűek, mint a második, le nem fordított rész, amely a hatvanas évek legfontosabb témáit illető kijelentések sorát tartalmazza. Itt fejti ki Barthes, hogy az irodalmat nyelvi voltából adódó konstitutív kétértelműsége elkülöníti az összes többi művészeti ágtól: az irodalmi műben két szubsztancia esik egybe: a denotáló nyelvi és a konnotáló irodalmi. Az irodalom tehát „csak a nyelvezeten (langage) mint áttételen keresztül képes felidézni a valóságot”³⁹⁶ – olvassuk, ami azt is jelenti, hogy irodalom és valóság mégsem különül el hermetikusan. Megerősíti ezt az értelmezést a korszak visszatérő irodalommetaforája, amely az interjú le nem fordított részében is olvasható, viszont egyetlen magyar fordításban és a korabeli recepcióban sem szerepel. Eszerint az irodalom helyzete az alvilágba alászálló Orfeuszéhoz hasonló: „úgy halad előre, hogy tudja, vezet valakit – a valóságot, amely mögötte van, s amelyet fokozatosan választ ki a nem megnevezettből [...], az értelem tisztasága felé halad, de amint szembe fordul azzal, akit szeret, nem marad más a keze között, mint egy megnevezett értelem, azaz egy halott értelem”.³⁹⁷

Érdekes, hogy az Orfeusz-metafora, amely az irodalom intencionalitását, a szerzői szándék meglétét jelenti, az *Essais critiques* előszavában is megjelenik, holott Kelemen János is épp innen idézte azokat a Barthes-mondatokat, amelyekre az antihumanizmus vádját alapozta. Az olasz fordításból citált mondat – „az írónak nem marad hátra más, mint a variáció és a kombináció aktivitása, nincsenek alkotók, csak kombinátorok”³⁹⁸ – egy sokértelmű, akár ironikusan is értelmezhető szövegrészből származik. Az bizonyos, hogy néhány sorral lejjebb Barthes leszögezi: „senki sem írhat tehát anélkül, hogy szenvedélyesen állást ne foglalna azzal kapcsolatban, ami működik vagy nem működik a világban”.³⁹⁹

A Barthes-recepció másik központi kérdése a történetiségre vonatkozik. Barthes kifejti, hogy irodalom és történelem viszonyba állítható: a *Mi az irodalom?* Sartre által feltett kérdését nem filozófiailag, hanem történetileg kell tárgyalni, az irodalmi létező (*l'être littéraire*) történetét kell tanulmányozni. Ez a gondolat a *Racine-ról* című mű *Történelem vagy irodalom* című fejezetének belátását fogalmazza újra, amely szerint az irodalomra vonatkozó történeti vizsgálatnak a szerzői biográfia minuciózus bemutatása helyett az egyének felett álló

³⁹⁶ Roland BARTHES, *Oeuvres Complètes, 1. 1942–1965*, éd. Eric MARTY, Paris, Seuil, 1993, 1366.

³⁹⁷ *Uo.*, 1367.

³⁹⁸ KELEMEN, *A strukturalizmusok és az irodalmi termelés*, 62.

³⁹⁹ BARTHES, *Oeuvres Complètes, 1.*, 1173.

intézményi tevékenység történetét kell tanulmányoznia. E gondolatot a francia Annales-iskola inspirálta, olyannyira, hogy a Barthes-tanulmány eredetileg annak folyóiratában jelent meg. Barthes Lucien Febvre-re hivatkozik, de ez a vonatkozás a tanulmány magyar értelmezése során elsikkad, mint ahogy tudomásunk szerint az Annales-ra magára sem történik semmilyen utalás Magyarországon ezekben az évtizedekben. Már idézett recenziójában Szávai ugyan megemlíti, hogy Barthes „szociológiai alapon képzeli el az irodalomtörténetet”, mégis arra a következtetésre jut, hogy „elveti a történetiséget”.⁴⁰⁰

Az a gondolat, hogy a strukturalizmus eredményei részeredmények, amelyek csak egy nagyobb elméletbe való beágyazódás révén válnak igazán hasznosakká, szintén erős toposz a magyar Barthes-értelmezésben. Erre is jó példa Szávai 1966-os írása, aki miután a gondolat-épület alapját hiányolja, és Barthes művét öncélú logikai játéknak nevezi, meglepő módon azzal zárja írását, hogy „Barthes számos részeredményét nem hanyagolhatja el egy megvalósítandó, s teljességre törekvő marxista Racine-szintézis.”⁴⁰¹ Szabolcsi Miklós Cerisy-tudósítása⁴⁰² végén vallomásos hangnemben teszi fel a kérdést, hogy mindabból az inspiráló, mégis ellenérzéssel fogadott kavalkádból, amelynek részese volt, milyen részeredmények, mozzanatok lehetnek használhatóak egy marxista szempontú kritika számára.⁴⁰³ Ugyanez a formula Kelemen János *A strukturalizmusok és az irodalmi termelés elmélete* című művében is szerepel, szintén a zárlatban,⁴⁰⁴ Roland Barthes *irodalomszemlélete* című tanulmánya végén pedig azt olvassuk, hogy „az irodalomtudomány [...] rendszerébe részmozzanatként építhető be a strukturalizmus által abszolutizált lépcsőfok. Részmozzanatként viszont be kell építenünk.”⁴⁰⁵

A *Strukturalizmus* című Helikon-szám *Bevezetése* is hasonlóan használatelvű szempontokat érvényesít. „Reflexióink mélyén – írja Miklós Pál – az a kérdés húzódik meg, hogy mit s hogyan tudunk hasznosítani a magunk számára ezekből a kísérletekből és eredményekből, hogy marxista elvi, világnézeti felfogásunkból és az arra alapozott tisztes eredményekből kiindulva tovább haladhassunk, megkezdett utunkat folytassuk, de ne mondjunk le más tudományos műhelyek, iskolák számunkra hasznosnak ítélt termékeiről sem.”⁴⁰⁶

⁴⁰⁰ SZÁVAI: *l. m.*, 551–552.

⁴⁰¹ *Uo.*

⁴⁰² A *Les tendances actuelles de la critique* című konferenciáról van szó, amelyet Georges Poulet szervezésében szeptember 2–12. között tartottak Cérisyben.

⁴⁰³ SZABOLCSI Miklós, *Párizs, Cerisy és a francia kritika = Kritika*, 1967/4, 17.

⁴⁰⁴ KELEMEN, *A strukturalizmusok és az irodalmi termelés*, 62.

⁴⁰⁵ KELEMEN, *Roland Barthes irodalomszemlélete = A strukturalizmus-vita*, I., 237.

⁴⁰⁶ MIKLÓS, *Bevezetés a Helikon 1968. 1. számához*, 116.

A részeredmény-toposz összefügg azzal a gondolattal, hogy a strukturalizmus egy technikai módszert (a szerkezet elemzését) „léptet elő világnézetté”. Azaz – a bíráló szellemében – a strukturalizmusnak technikai módszernek kellene maradnia. Tehát ha részeredmény marad, akkor ilyen minőségében – értsük így: mint módszer – hasznosítható. Így aztán Kelemen János is mint metodológiát méltatja a strukturalizmust *Roland Barthes irodalomszemlélete* című tanulmányában. Szerinte az alkalmas helyet találhat a marxista világnézetben és irodalomesztétikában, képes lehet „az irodalmi alkotásoknak mint felépítményi elemeknek sokoldalúbb megvilágítására”,⁴⁰⁷ a jelentő formák mint szemiotikai rendszerek önmagukban vett tanulmányozására.

Az 1972-es állásfoglalás következő megjegyzése a strukturalizmust „csak látszólag ideológiamentes neopozitivizmusnak” nevezi. Ez a megjegyzés is a magyarországi strukturalista recepció erős toposzát visszhangozza, azt a gondolatot, hogy az új elmélet egy korábban nem tapasztalt objektivitással kecsegtet. A korszak két legfontosabb Barthes-értelmezője ellentétes állásponton van ebben a kérdésben. Kelemen János a *Roland Barthes irodalomszemlélete* című tanulmányában úgy üdvözli a barthes-i strukturalizmust, mint az irodalomtudomány és az irodalomkritika egzakt, tudományos módszertani szemléletét.⁴⁰⁸ Vele szemben Miklós Pál véleményünk szerint helyesen jegyzi meg, hogy Barthes struktúrafogalma nem más, mint egy ontológiai státus nélküli heurisztikus metafora, „amely ellentétes azzal a totalitás-kategóriával, amelyet a strukturalista gondolat mögött feltételezhetünk”.⁴⁰⁹

Az objektivitás kérdése kapcsán kell szóba hoznunk a másik korai magyar Barthes-fordítást, *A strukturális elemzés elvei és céljai* címmel 1967-ben a Filmkultúra hasábjain megjelent tanulmányt,⁴¹⁰ amely egy nem sokkal korábbi, olaszországi konferencián tartott előadás⁴¹¹ fordítása. Az írás nem tartozik Barthes legjelentősebb munkái közé, a francia gyűjteményes kötet nem is tartalmazza, tudásunk szerint franciául meg sem jelent. Témája nagyon hasonló az ugyanez év novemberében megjelenő *Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe* című tanulmányhoz, amely viszont Barthes strukturalista korszakának egyik legfontosabb alpműve: a magyarra fordított előadásnál kifejtettebb, rendszerezettebb, a strukturalista elemzés valódi módszerét adja több definíción keresztül. Ha a *Bevezetés* jelent volna meg magyarul ilyen korán, az a barthes-i strukturalizmus objektivitásigényével

⁴⁰⁷ KELEMEN, *Roland Barthes irodalomszemlélete*, 229.

⁴⁰⁸ *Uo.*, 228.

⁴⁰⁹ MIKLÓS PÁL, *Bevezetés a Helikon 1968. 1. számához*, 137–138.

⁴¹⁰ ROLAND BARTHES, *A strukturális elemzés elvei és céljai = Filmkultúra*, 1967/4, 73–80.

⁴¹¹ Eredeti megjelenése: ROLAND BARTHES, *I principi e scopi dell'analisi strutturale = Nuovi Argomenti*, 1966/2, 104–116.

kapcsolatos magyar diskurzust is árnyalhatta volna. Hiszen ebben a tanulmányban Barthes világossá teszi, hogy szerinte az elemzés szempontjait nem lehet induktív módon kiemelni a műből. Az elemzőnek először „a leírás hipotetikus modelljét kell megalkotnia”, és csak e modell alapján közelíthet a szöveghez.⁴¹² Barthes viszont több művében kifejti, hogy elemzési módszere nem objektív, hanem szisztematizált, kultivált szubjektívizmussal közelíthet az értelmezett műhöz.

A strukturalizmusnak a magyar irodalomtudományra gyakorolt hatása, eszmetörténeti, kritikátörténeti jelentősége bőven túlmutat az elmélettörténet keretein. Bezeckzy Gábor már hivatkozott tanulmányát idézve mondhatjuk, hogy „a magyar irodalomtörténeszek szinte kollektíven aludtak át egy – vagy több – korszakot, és a strukturalizmus megjelenése ebből a hibernáltságból ébresztette fel őket.”⁴¹³ Hasonló véleményen van Bókay Antal is, ő azt a revelatív pillanatot kapcsolja a strukturalizmushoz, hogy „a magyar irodalomtudományban önálló kutatási területként megszületett az irodalomelmélet”.⁴¹⁴ Az Angyalosi-monográfiát recenzeáló Bónus Tibor szerint pedig a korai Barthes-recepció idején „bontakoztak ki a nyolcvanas–kilencvenes évek értelmezői diskurzusait nagyban megalapozó »részbeszédék«, melyek az irodalmi műre mint *nyelvi konstrukcióra* »tekintő« interpretációs szótárakat ajánlottak olvasásaikban.”⁴¹⁵ Az tehát, hogy a fordítások és értelmezések alaposabb elemzése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy nemcsak a posztstrukturalista Barthes-írások fordításai hiányoznak, hanem a „vita” előtti megjelenés és értelmezés is igen szelektívnek, ideologikusnak mondható, nemcsak a hatvanas és hetvenes évek fordulójával kapcsolatos, fentebb ismertetett narratívát kérdőjelezi meg, hanem a magyar irodalomértés elméleti megalapozatlanságát is példázza.

A strukturalizmus-vita

Az Arcanum állományán lefuttatott szógyakorisági statisztika alapján láttuk, hogy a strukturalista hatás „berobbanásának” éve 1967. Ebben az évben az előző évinél több mint négyszer gyakrabban szerepel a strukturalizmus szó a digitalizált szöveguniverzumban. A statisztikai robbanás a diskurzus minőségi változásával is egybevág: a későbbi évek

⁴¹² Roland BARTHES, *Oeuvres Complètes*, 2. 1966–1973, éd. Eric MARTY, Paris, Seuil, 1994, 75.

⁴¹³ BEZECZKY Gábor, *A strukturalizmus Magyarországon*, 2000 2006/4, 64–76.

⁴¹⁴ BÓKAY Antal, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Osiris, Budapest, 2006, 131.

⁴¹⁵ BÓNUS Tibor, *Tekintettel egy tekintetre = Literatura* 1997/3, 308.

meghatározó szereplői is ebben az évben szólalnak meg először a strukturalizmus vonatkozásában.

A strukturalizmus-diskurzus kezdeti szakaszát éppen egy hiányalakzat határozza meg. A strukturalizmus magyarországi recepciójának nincs kezdőpontja. Az első években primer szövegek – mint Barthes kapcsán is láttuk – alig voltak olvashatók magyar folyóiratokban, és a strukturalizmusról való szekunder beszéd sem alapvetések megfogalmazásával kezdődik. Azok, akik a strukturalizmus szót a jelenlegi értelmében először használják, nem vezetik azt be, nem ismertetik meg az irányzatot olvasóikkal. Egyesek úgy írnak róla, hogy ismeretlenül bírálják, mások pedig adottnak veszik, és mint ismertre hivatkoznak rá, és problémamentesen „mozognak benne”. Ez ismét a nyilvánosság kettős szerkezetére hívja fel a figyelmet. A nyilvánosságban való megjelenés nem vonja magával a megismertetés, bevezetés egyébként jogos igényét. Ezzel szemben a strukturalizmust eleve az ismertség aurája lengi körül, ami arra utal, hogy a nyilvánosságon kívüli diskurzusokban, a nyilvánosság alatti értelmezői közösségekben már korábban megalapozódott. A strukturalizmus tulajdonképpeni bevezetése a *Helikon* 1968/1-es számában kezdődik meg Miklós Pál tanulmányával,⁴¹⁶ de a legalapvetőbb szövegek módszeres kiadására csak a Hankiss Elemér által szerkesztett kétkötetes válogatással⁴¹⁷ kerül sor.

Az eleve elutasítás hozzáállása mutatkozik meg a *Helikon* 1967/2–3., az elkötelezettség témájára fókuszáló számában. Figyelemre méltó, hogy két számmal a Miklós Pál által szerkesztett strukturalizmus-szám előtt itt a strukturalizmus teljesen negatív összefüggésben jelent meg minden érdemi információközlés nélkül. Tehát nem olvasható strukturalista szöveg a gyűjteményben, a szám címe mégis *Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség*. Köpeczi Béla bevezető tanulmánya pedig világossá teszi, hogy a strukturalizmus mint filozófiai irányzat a fenomenológiával együtt a harmadik, elvetendő kategóriába tartozik, sőt megfeleltethető, azonosítható azzal. „Az utóbbi időkben azt tapasztaljuk – írja Köpeczi –, hogy a tudományos és technikai fejlődésre való hivatkozással és a tartalom iránti közömbösséget hirdető filozófiai iskolák hatására, mint amilyen a fenomenológia vagy a strukturalizmus, némely író és kritikus szembefordul az irodalom társadalmi hivatásával. Idetartoznak az »új regény« vagy az abszurd dráma egyes képviselői, akiket elméletileg az ún. új kritika támogat. Ezek nemcsak a szocialista irodalom »didakszisát« támadják, hanem az egzisztencialisták és a hozzájuk hasonló elkötelezettségét is. Az elkötelezetlenség hirdetői és »megvalósítói« az irodalmat megfosztják

⁴¹⁶ MIKLÓS, i. m.

⁴¹⁷ HANKISS Elemér szerk., i. m.

attól a lehetőségtől, hogy hasson, még ha furcsaságaikkal fel is keltik a figyelmet, s bizonyos újításaik technikai szempontból értékesek is.”⁴¹⁸ Köpeczinél is megjelenik a strukturalizmus fogalmának ellentmondásos volta, de más előjellel. Az ellentmondás itt abban jelentkezik, hogy a strukturalizmus olyan filozófiai iskola, amellyel elméleti értelemben az új kritika kapcsolódik össze – amely még ha világnézetet is tulajdonítunk ennek a kritikai tevékenységnek, akkor sem filozófia, és főként nem iskola. Köpeczi nem is utal a strukturalista módszerre, sem a műelemző gyakorlatra, a strukturalizmus hatását az elkötelezettségben ragadja meg.

A szám jelentős része a pártosság kérdésével foglalkozik Lenin és Lukács írásain keresztül. Az elkötelezettség–elkötelezetlenség blokk mindössze 16 oldalt tesz ki a több mint 200 oldal terjedelmű folyóiratszámából. E rövid dokumentumgyűjteményben kizárólag nyugati szerzőktől kerültek be szemelvények: vagy az irodalom társadalmi funkcióját, az elkötelezettséget hirdető szövegek (jelentős részben interjúk rövid részletei, melyek teljes változata magyarul az *Írók műhelyében I–II.* című kiadványban jelent meg⁴¹⁹), vagy egy-két el nem kötelezett vélemény (Ionesco, Robbe-Grillet) azonnali cáfolattal. A Barthes-tól választott részlet egyedülálló, ő ugyanis a strukturalizmushoz kapcsolva, a nyelvészeti megalapozottságú, „szemiotológiai irodalomfelfogás” képviselőjeként szerepel, de az elkötelezett irodalomról szóló kérdésre adott válaszai mégsem az elkötelezetlenséget tanúsítják, ahogy Köpeczi bevezetője alapján várhatná az olvasó. (Barthes-nak erről a szövegről és általában a Barthes-recepcióról később szólnunk részletesebben.)

A strukturalizmus irányzatának 1967-es áttörését jól jelzi, hogy az 1967-es MTA-nagygyűlésen és közgyűlésen is téma volt. Erről a tényről Erdey-Grúz Tibor is referál a közgyűlésről tartott összefoglalójában.⁴²⁰ A fokozódó nyugati kapcsolatokkal hozza összefüggésbe a „kellően meg nem szűrt nézetek” elterjedését, különösen a „strukturalizmus kritikátlan kezelését” mint antimarxista jelenséget. Ez azt mutatja, hogy a strukturalizmus megjelenését a nyilvános diskurzusban megelőzték a magas tudományos körök nemzetközi kapcsolatai.⁴²¹ A strukturalizmust nem, de annak nem megfelelő kezelését tartja elvetendőnek. Hasonló attitűd mutatható ki Szigeti József megszólalásában, aki a nagygyűlés előadói közül

⁴¹⁸ KÖPECZI Béla, *Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség = Helikon*, 1967/2–3, 171–175.

⁴¹⁹ KULIN Katalin szerk., *Interjú! Nagy írók műhelyében I–II.*, Bp., Európa, 1965.

⁴²⁰ ERDEY-GRÚZ Tibor, *Az elnökség beszámolója az 1967. évi közgyűlésen = Akadémiai Értesítő. Magyar Tudomány*, 1967/6, 355–380.

⁴²¹ A lényegesen kiszélesedett nyugati kapcsolatoknak kedvező hatásaik mellett vannak kedvezőtlen körülményei is. Különösen a '60-as évek elején, amikor már nagy számban utaztak a társadalomtudományok művelői is nyugati országokba, tanulmányutakra, egyesekben zavart, elméleti bizonytalanságot, eklekticizmust idézett elő a kellően meg nem szűrt nézetek megismerése. Kutatásunk fő irányaira ez a körülmény nem hatott károsan, de főleg egyéni megnyilatkozásokban lehetett találkozni antimarxista jelenségekkel. Ilyenek voltak az egzisztencializmus, a strukturalizmus kritikátlan kezelése, s főleg az amerikai pragmatizmus. (Uo., 370)

egyedülként foglalkozott részletesebben a strukturalizmussal *A marxista esztétika időszerű kérdései* című előadásában.⁴²² Itt Köpeczi Bélához hasonlóan élesen fellép a strukturalizmussal szemben, de oly módon, hogy előadásában mégis a strukturalizmus integrálásának lehetőségét mérlegeli. Tiltó megjegyzése nem a strukturalizmus integrálásának törekvésére, csak annak nem megfelelő módjára vonatkozik. Sőt kimondja, hogy megfelelő bírálattal eljuthatunk „azokhoz a racionális magvakhoz, a maguk egészében hamis, abszolutizált formában tételezett teóriákban lévő tényleges igazságértékekhez, amelyek gazdagítani tudják elméletünket.”⁴²³ Szigeti szavaiból világos, hogy számol az integráció követelményével. Ennek nyomait – nyilvános szövegekben – a strukturalizmus kapcsán nem fedeztük fel, Szigeti defenzív pozíciója ugyanakkor figyelemre méltó. „Ma sokat hallunk arról – írja –, hogy minden tudományos eredményt integrálnunk kell. S ezzel egyet is kell érteni, ha nem akarunk egyfajta provinciális elzárkózásba esni. Integrálnunk kell a *tudományos* eredményeket. Azonban más tudományos teóriák, polgári teóriák integrálása nem mehet végbe oly módon, ahogyan nem egyszer teszik és gondolják, hogy egyszerűen átveszik ezeket...”⁴²⁴

Az eleve elutasítás kapcsán idézett három írás egy másik, járulékos szempontból is közösségbe vonható. Mindhárom elutasítás határozott, de egyik sem totális. Az a defenzív pozíció, amely Szigetinél is megjelent, a másik két szövegben is kutatható. Ennek lényege, hogy nem utasíthatjuk el eleve a strukturalizmust, meg kell őriznünk a nyitottságunkat a nyugati jelenségekre, de úgy, hogy a marxizmust is megvédjük. Láthatjuk azonban, hogy a strukturalizmus megítélése nem az igazság–hamisság kategóriái mentén (ha mégis, akkor az ítélet csak negatív lehet), hanem pragmatikus szempontból történik meg. Köpeczinél azt olvastuk, hogy a strukturalisták furcsaságaikkal figyelemfelkeltők, újításaik pedig technikai szempontból érdekesek. Erdey-Grúz beszámolójában a strukturalizmus „kritikátlan kezelését” utasítja el, Szigeti pedig a fent idézett részlet folytatásaként az integráció lehetőségeit taglalja. Arra a következtetésre jut, hogy dezintegrálni kell a strukturalizmust, és kritika tárgyává kell tenni, hogy eljussunk a racionális magvakhoz, tényleges igazságértékekhez, melyek „gazdagítani tudják elméletünket. Ilyen kritikai átdolgozás esetén valóban integrálunk. Különben nem integrálunk, hanem a marxizmust dezintegráljuk”.⁴²⁵

⁴²² SZIGETI József, *A marxista esztétika időszerű kérdései* = *Akadémiai Értesítő. Magyar Tudomány*, 1967/7–8, 440–456.

⁴²³ *Uo.*, 442.

⁴²⁴ *Uo.* Kiemelés az eredetiben.

⁴²⁵ *Uo.*

1967-ben nem csak eleve elutasító szövegek jelentek meg a magyar nyilvánosságban. Erdey-Grúz beszámolója is utalt arra: a korai magyar strukturalizmus-diskurzus fontos jellemzője, hogy kulcsszereplői – különösen Szabolcsi Miklós – személyes nyugati élményeik alapján szólalnak meg. Azok beszélnek elsősorban a strukturalizmusról, akik valamilyen okból, kiváltságos státuszuk folytán részt vehettek nyugati (francia vagy nemzetközi) irodalmi eseményeken. Nem tartozik szorosan a tárgyunkhoz, de fordított irányban is érvényesül a személyesség. Itt most csak említeni tudjuk, hogy Michel Foucault 1966-ban, amikor még tulajdonképpen egyetlen strukturalistának tekinthető írás sem jelent meg a magyar nyilvánosságban, *Struktúra és irodalmi elemzés* címmel tartott előadást Debrecenben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, s erről a tényről rövidhírként a Népszabadság is beszámolt.⁴²⁶

Szabolcsi Miklósnak 1967-ben három, a strukturalizmushoz kapcsolódó tanulmánya jelent meg. Mindhárom egy-egy francia konferenciához kapcsolódott, amelyeken 1966 őszén vett részt. Az első cikk, a *Kritika* 1967/4-es számában megjelenő *Párizs, Cerisy és a francia kritika* elsősorban a nouvelle critique-ről szól, a strukturalizmussal csak érintőlegesen, elsősorban Roland Barthes kapcsán foglalkozik. A cikk azonban hangvétele, beszédhelyzete miatt mégis külön figyelmet érdemel. Szabolcsi írásának meghatározó karaktere a személyesség. A magyar irodalmi „közösség” tagjaként szólal meg, e közösség tagjai számára közvetíti franciaországi élményeit. Ezt a megszólalási pozíciót eleve a bedekker-retorika határozza meg, és Szabolcsi irodalmi kérdésekről szóló tanulmánya valóban kiegészül olyan passzusokkal, mint hogy az „élénkzöld Normandia dombos vidékein, a tájra oly jellemző almafák, sövények bekerítette rétek között” stb.⁴²⁷ A másik erős retorikai elem a szövegben az itthoniakkal vállalt közösség. Például amikor Cerisy – a helyszín – kapcsán megjegyzi: „kissé a mi Szigligetünk, ha úgy tetszik a mátraházi Akadémiai Üdülönk is, és egy kissé az Írószövetségünk is.” Ez a konkrét topográfiai elrendeződés – a külvilág felől való közvetítés az itthoniakkal való közösség megtartásával, és ezen a bázison a kinti kontextus iránt felvett enyhe distancia, az idegenség, a turista-lét toposza – a konferencia anyagához, a strukturalista nézetekhez való szövegviszonyt is meghatározza. Az új kritikát és annak részeként a strukturalizmust „emberszagú” közösségi eseményként, személyekhez, divatokhoz, érzelmekhez kötődve tárgyalja. „Harci jelszóról”, „izgalmasabb, forróbb” ügyekről beszél. A francia irodalmi nyilvánosság beháborúit a bennfentesség pozíciójából, az olvasóközönség tájékozatlanságának biztos tudatában fogalmazza meg.

⁴²⁶ *Népszabadság*, 1966. március 29. 10.

⁴²⁷ *Uo.*, 14.

Részben hasonló hangvétel jellemezte Szabolcsi *A strukturalizmus, napi kritika, közönség Franciaországban* című cikkét. Ennek háttérélménye egy 1966. novemberi bordeaux-i konferencia, amelyhez szintén a beavatottság, a közvetítési szándék, a megőrzött idegenség és a jelenlét viselkedésalakzata kapcsolódik. Az útkönyv-diskurzus megint kirí a szövegből: „a Garonne tengerré szélesülő óriási torkolatánál kerül el”. Ez kiegészül azzal a fejleménnyel, hogy állandósul és stabilizálódik a strukturalizmus állandó jelzője, hogy divatos. Ez a toposz egyébként már a strukturalizmusra utaló legelső magyarországi szövegekben is felsejlett, itt azonban szinte karikatúrisztikus jelleget ölt. (Csak ebben a tanulmányban⁴²⁸ tizenkétszer szerepel a divat szó – mindannyiszor a strukturalizmussal vagy annak egy képviselőjével összefüggésben. És akkor az olyan megfogalmazásokat, mint a „sznobok érdeklődésének homloktere”, még nem is vettük számításba.)

A fenti beszédhelyzet ellenére itt sokkal nagyobb volumenű lexikális információáramlást tapasztalunk, mint a korábban bemutatott Szabolcsi-cikk esetén. A Szigeti által megfogalmazott dezintegráló integráció jegyében felmerül a strukturalizmus magyarországi diskurzusának egyik uralkodó toposza: a strukturalizmus részekre bontása. Szabolcsi néhány sorban⁴²⁹ két belső törésvonalra mutat rá, amelyek alkalmasak lehetnek a strukturalizmus fogalmának pontosítására. A strukturalizmus „dezintegrációjának” lehetséges pontjainak első megkülönböztetését itt csak jelzi, amikor a strukturalista módszerrel a strukturalista kultúrfilozófiát állítja szembe. Utána egyrészt a szaktudományos jellegű (etnológiai, nyelvészeti, történetkutatáshoz kapcsolódó, információelméleti) strukturalizmusokat, másrészt pedig a strukturalizmust mint kritikai módszert mutatja be. Ez utóbbi – a francia nouvelle critique-höz, elsősorban Barthes-hoz illeszkedve – Szabolcsi narratívája szerint a művet kiragadja kontextusából, megfosztja szerzőiségétől. Ami ehhez képest meglepő Szabolcsinál, hogy leírásában úgy határolódik el ettől a dekontextualizáló kritikai módszertől, hogy közben naprakész benne. Nevek sokaságát említi. De a névárdatot a korábbihoz hasonló eltávolító gesztusokkal, diszkurzív formákkal kapcsolja össze. A divat toposzra már utaltunk, ez permanens szervezőelve a strukturalista gondolkodók bemutatásának, így a gondolat minden esetben közösségi jelenség dimenzióját ölti (zsargon, a jól értesültség fölénye, a francia szellemi élet mozgása, a leghatásosabb ellenfél, a fiatal francia értelmiség vágya stb.). A tanulmány első részének vége visszatér a kezdeti felosztáshoz, de így különválasztva mindkét oldalon talál használható elemeket: a strukturalista módszer

⁴²⁸ SZABOLCSI Miklós, *Strukturalizmus, napi kritika és közönség Franciaországban = A strukturalizmus-vita*, I., 9–24.

⁴²⁹ 1967/8, 3.

„gazdagíthatja tudományágainkat”, a neostrukturális kultúrfilozófia sem elvetendő, hiszen támogatja a „megmerevedett felfogások elleni” harcot. Emberellenessége ugyanakkor elfogadhatatlan. Ugyanígy fejezte be a Cerisy-szöveget is, igaz, ott vallomásosabb hangvételben: „amit hallottam [...] ösztönzött a marxista módszer finomítva védelmezésére, árnyalva gazdagítására”.⁴³⁰

A harmadik '67-es Szabolcsi-tanulmány⁴³¹ is egy konferenciához kapcsolódik, a FILLM 1966. szeptemberi, Strasbourgban tartott üléséhez. A beszédhelyzete mégis egészen más, mint az eddigi cikkeké. A *Kritika* ezúttal, egyetlen számmal a Cerisy-szöveg után Szabolcsi felszólalásának szövegét közli egy rövid, eltávolító, némileg eljelentéktelenítő bevezetővel.⁴³² Ugyanígy eltávolító a törzsszöveg felütése is. Szabolcsi nem túl határozott tényközlése szerint „az utóbbi időben a szövegelemzés bizonyos strukturális jellegű módszerei elterjedésének lehettünk tanúi”. Majd az ezúttal a nyelvészeti alapú és az információelmélet-alapú strukturális-felosztást követően az a nehezen követhető, inkább összezavaró kijelentés következik, hogy „módszertani szempontból, az elmélet általános területén ezek az iskolák – főleg a második – figyelemre méltó gondolati és termékeny munkamódszerbeli újdonságokat hoztak”. Az elbizonytalanító bevezető sorok ellenére Szabolcsi előadása határozott állítást fogalmaz meg: a történeti-genetikus és az elemző-strukturális módszer összekapcsolható, sőt együttes alkalmazásuk gazdagítja az irodalmi elemzést.

Ez az első olyan mű a magyarországi diskurzusban, amely ténylegesen integrálni szeretné a strukturális friss eredményeit az elemzésbe, vagy legalábbis olyan referenciákat keres a strukturális prominenseinek szövegeiben (Jakobson, Lévi-Strauss, Barthes, Genette), amelyek a strukturális és a történeti kutatás integrálhatóságának lehetőségét jelentik be. Figyelemre méltó az is, hogy Szabolcsi úgy beszél integrációról, hogy – a másik két, imént elemzett szövegével ellentétben, nyilván az eredeti beszédhelyzet okán – ezúttal mellőzi a Marxra és a marxizmusra való utalást. Fontos nyelvi-retorikai változás továbbá, hogy ez a szöveg nem az itthon úgyszólván ismeretlen szerzők egyoldalú, gyors értékítéletekre épülő, eltávolító bemutatását adja, hanem ezek nélkül mint legitim forrásokra hivatkozik rájuk a jegyzeteiben. Ezek a hivatkozások a szerzői szándék és megszólalásmód változását példázzák: már önmagukban kitérítik a szöveg hatókörét, és az olvasót legalábbis teoretikusan

⁴³⁰ *Uo.*, 17.

⁴³¹ SZABOLCSI Miklós, Szövegelemzés és történetiség = *Kritika*, 1967/5-6, 40–45.

⁴³² „Az itt következő cikk egy [...] francia nyelvű előadás magyar szövege. Mentse ez a körülmény vázlatkísérletszerűségét – és (a szokottnál is feltűnőbb) szakmai nyelvét.” (*Uo.*, 40.)

bekapcsolják a nyugati szövegüniverzumba. A strukturalizmus és a marxizmus integrációja a további diskurzusnak is visszatérő eleme. Talán nem túlzás azt állítanunk, hogy ez a kérdés a fő szervezőelve a Helikon már említett, 1968/1-es számának. Mielőtt azonban erre rátérnénk, át kell tekintenünk a strukturalizmust használó elemző szövegeket ebből a korai időszakból: miként tudta inspirálni a verselemzést a strukturalizmus?

Hankiss Elemér, akit az *Állásfoglalás* a leginkább elmarasztal majd a strukturalizmus helytelen, antimarxista használata miatt, ekkor egyáltalán nem vesz még részt a szekunder diskurzusban. Kizárólag elemzésekkel foglalkozik. Első idekapcsolódó tanulmányában, amely a *József Attila komplex képei*⁴³³ címet viseli, nem használ strukturalista referenciákat. Újítása inkább abban áll, hogy mércéjét a szubjektív, intuitív megközelítés helyett az „egzaktság”, az „objektivitás” követelményeiben jelöli meg. Úgy véli, „az irodalomelmélet lassacskán már az egyetlen olyan társadalomtudomány, mely, ellentétben például a lélektannal, gazdaságtannal, szociológiával, még mindig csaknem kizárólag a hagyományos minőségekkel dolgozik, s így természetesen képtelen a szubjektív benyomások és intuitív értékítéletek világából kikeveredni.”⁴³⁴ Amit javasol: egy kísérlet egy egzaktabb képlet felállítására a hatás mennyiségi méréséhez. Nincs meggyőződve a sikerről, nem kizárólagos és polemikus élel vezeti be saját elemzését. A struktúra szó ebben a Hankiss-tanulmányban még a komplex kép (metafora, rím) vonatkozásában használatos: „költőileg hatékony alakzat, struktúra”⁴³⁵ – olvassuk. Ez a fogalom ebben az értelemben végigkíséri az írást. Itt nem a mű egészleges szerkezetét jelenti, hanem a mikroszerkezetet, amely a költői képekben egyesülő síkokat szervezi meg. Célja, hogy ezáltal dialektikus mozzanatot vigyen a tükrözéseméletbe.

Az irodalmi hatás mechanizmusáról című tanulmányban⁴³⁶ már a közkeletű értelemben használja a strukturalista szót. De az irányzatot meglehetősen nagy distanciával kezeli, és kizárólag a műelemzésben megmutatkozó gyakorlati használhatóság szempontjából veszi tekintetbe. „Elemzésünk módszerét – írja – nevezhetnénk divatos, vagy lassanként a divatból már kimenő szóval élve strukturalistának, mert figyelmünket elsősorban a mű belső szerkezetére, belső összefüggéseire, bár éppenséggel nem »formai« elemekre összpontosítjuk majd.”⁴³⁷ A távolságfelvétel itt más természetű, mint az áttekintett szekunder cikkekénél. A strukturalizmussal kapcsolatos uralkodó kifogással is szembe megy Hankiss, amely az

⁴³³ HANKISS Elemér, *József Attila komplex képei. Mérhető-e a vers hatásának intenzitása?* = *Kritika*, 1966/10, 11–23.

⁴³⁴ *Uo.*,

⁴³⁵ *Uo.*, 22.

⁴³⁶ HANKISS Elemér, *Az irodalmi hatás mechanizmusáról* = *Alföld*, 1967/7, 48–55.

⁴³⁷ *Uo.*, 48.

Állásfoglalás érveiben is visszatér, jelesül hogy az kizárólag a mű formai jellemzőit tanulmányozza. Elemzésében elsősorban a strukturalista módszer hatékonyságát teszteli, tehát nem az ideológiai szempontokat mérlegeli, hanem a versértelmezésben adott pragmatikus hasznot. A tanulmány zárlatában, saját mércéje szerint sikeres elemzési munkája végén jelzi, hogy a bonyolult problémakomplexumot – a szöveg strukturalista elemzése által kimutatható hatásmechanizmusának és a tükrözésesztétika viszonyának összekapcsolását – „egyetlen vers elemzése, természetesen, nem oldhatja meg [...]. Hivatása csak az lehet, s csak ezt a szerepet szántuk mi is neki, hogy fölvesse e kérdéseket, melyekre további részletes elemzésekkel és közös erővel kell majd választ keresnünk.”⁴³⁸

Ez a pragmatizmus abban is megmutatkozik, hogy a módszert nem is egy költemény teljes, totális megértésének céljából javasolja használni, hanem egyetlen költemény egyetlen szöveghelyével kapcsolatos vita eldöntése érdekében. Ez a költemény Keats *Óda egy görög vázához* című verse. Hankiss kérdése, hogy a zárlat illeszkedik-e a szöveghez. Ezt a kérdést strukturális problémaként tárja fel, és strukturális alapú választ ad rá.⁴³⁹ A vers végi chiazmus „vibrálását”⁴⁴⁰ a szöveg néhány metaforájának vibrálásával olvassa össze. Mérlege szerint így kimutatható a struktúra koherenciája.⁴⁴¹

Az elemzés során elfordul a társadalmi viszonyoktól, de ezt szóba is hozza a tanulmány elején.⁴⁴² Ez mindenképpen defenzív elem: el kell mondania, hogy miért fordul el ezektől. Érve, hogy a társadalmi viszonyokra vonatkozó elemzést már elvégezte a szakirodalom, tehát ő nem

⁴³⁸ *Uo.*, 55.

⁴³⁹ „Ezt a súlyos bölcsességet, ezt a nyersen gondolati-filozófiai-esztétikai szentenciát érzik sokan idegen testnek a vers művészién átszellemített, nem fogalmi igazságokat közlő, hanem szép-élményt sugárzó, áttetsző struktúrájában. Nem mintha e szentencia gondolati tartalmával volna baj: korántsem. Tartalmilag, gondolatilag könnyen beépíthető e platonista-neoplatonista bölcsesség a versbe, s akár Keats egész kései költészetébe. Nem a tartalmát, hanem a jellegét, megfogalmazásmódját, formáját, nyers fogalmiságát érzik, érezhetik sokan kirívónak a versben. Vajon méltán és joggal-e, vagy sem? E kérdést, végső fokon, csak az döntheti el, hogy vajon formájánál, formai elemeinél, belső struktúrájánál fogva beleilleszkedik, beleszervül-e ez a versvégi szentencia a vers egészébe, egészének struktúrájába. A továbbiakban erre a kérdésre keresünk a vers elemzésével választ.” (*Uo.*, 49.)

⁴⁴⁰ „»Igaz szépség s szép igazság! – sohse // Áhítsatok mást, nincs főbb bölcsesség!«...” – szól Tóth Árpád fordításában. Hankiss a tanulmányában saját nyersfordítását használja: „A Szép igaz, az Igaz szép, - ez minden // Amit tudtok a Földön, s amit egyáltalában tudnotok kell.”

⁴⁴¹ „A költemény fenti elemzése alapján, úgy hiszem, igenlő választ adhatunk a dolgozatunk elején fölvetett kérdésre. Arra ugyanis, hogy formájánál, struktúrájánál, belső dinamizmusánál fogva beleilleszkedik-e a versvégi szentencia a vers egészébe. Mert e végső szentenciában is ugyanolyan megfoghatatlanul vibrál a feszültség a két ellentétes pólus között, mint a vers korábbi sorainak megannyi, ezzel rokon feszültségrendszerében, erőterében.” (*Uo.*, 54.)

⁴⁴² „Keats e versét és egész költészetét olyan mélyen beleágyazta már a kutatás a korabeli társadalmi viszonyokba és irodalmi életbe-hagyományokba, hogy e kapcsolatok létébe és fontosságába vetett hitünk semmi esetre sem szenved csorbát, ha, rövid kitérőként, megnézzük, vajon e szép vers belső törvényszerűségei rejtegetnek-e valami érdekes tanulságot.” (*Uo.*, 48.)

elméleti-esztétikai okokból kerüli meg annak tárgyalását, pusztán a tudományos munkamegosztás jegyében. Le is szögezi, hogy „a művészet a valóság tükrözésének, értelmezésének egy sajátos módja.”⁴⁴³ Ennek megfelelően, mivel egyetlen vers egyetlen rész kérdését tárgyalja a szöveg, mentes marad az ideológiai ballaszttól. Csak a most idézett vonatkozásban, a társadalmi valósághoz viszonyítva kerül szóba a marxizmushoz való viszony a tanulmány bevezetőjében.

A zárlatban viszont, miután a strukturális koherenciát belátta, visszatér a valóságtükrözés elvi kérdéséhez. És itt már a strukturális elemzés és a marxista esztétikai axiómák integrálási lehetőségeit mérlegeli. „Nem lehetetlen, s ezt tartjuk a legrealisabb hipotézisnek, hogy e „vibrálásában rejlik a tükrözés sajátos jellege”⁴⁴⁴ – írja. Az integráció – amely a strukturalizmusról szóló szekunder diskurzus fő toposza – ebben a megközelítésben nem mechanikus egymás mellé tétel a strukturalizmus korábbi dezintegrációját követően, hanem szerves kapcsolódás, amely a tükrözésetesztétika mélyebb kidolgozását teszi lehetővé. A nem műelemző praxisok mentén, hanem a strukturalizmust értékelő-bevezető szövegekben az integráció mindig elvi kérdés volt, elvi megoldása pedig kizárólag mechanikusan merült fel. A társadalmi cél teljesebb megértéséhez lehet szükséges a mű belső szerkezetének az alaposabb, „objektív” és nem intuitív vizsgálata. Hankiss elemzői gyakorlatában azonban egy olyan integráció lehetősége bontakozik ki, amely a marxista keretet sem hagyja érintetlenül, hanem az elemzéssel sajátos dialektikus viszonyba vonja. „Vajon nem itt rejlik-e az a dialektikus mozzanat, amely esetleg megmagyarázhatná, hogy miért hat a művészi élmény revelációként, megvilágosodásként, a mindennapinál intenzívebb, teljesebb, gazdagabb valóság- és életélményként?” És ezen a ponton kapcsolódik össze ez a tanulmány a József Attila-vers elemzésével. Ott is abban a megállapításban konkludált a szöveg, hogy a valóságábrázolás művészi természetének mikéntjére világíthatunk rá a strukturális elemzéssel, amely így pontosabban ki tudja fejteni a művészi valóságfeltárás és a pusztán logikai valóságleírás közötti különbséget. Mindezt továbbra is bizonytalan, hipotetikus retorikában: „a síkváltás e mechanizmusában esetleg megtalálnánk azt a dialektikus mozzanatot, amelyet oly gyakran hiányolunk az irodalmi tükrözés-elmélet egyikében-másikában”.⁴⁴⁵

⁴⁴³ Uo., 55.

⁴⁴⁴ Uo.

⁴⁴⁵ HANKISS Elemér, *József Attila komplex képei. Mérföld-e a vers hatásának intenzitása?*, = Uő.: *A népdaltól az abszurd drámáig* Bp., Magvető, 1969, 11–40.

A strukturalizmusnak és a strukturalista elemzésnek az előző két tanulmányban áttekintett hipotetikus-pragmatikus módja a 1967-es Hankiss-tanulmányban,⁴⁴⁶ amely mint a strukturalizmustól inspirált tanulmánygyűjteményének címadó darabja, kiemelt státusszal bír, már csak viszonylagosan érvényesül. Az alcím irodalmi megfogalmazása, amely egy kifejezésforma egy „strukturális mozzanataról” tesz említést, csökkenti az elemzés tétjét, félretéve a totalitás és az egzakttság igényét. A marxizmushoz való viszony továbbra sem válik explicit problémává, szinte ugyanazokkal a szavakkal szerepel: a cél továbbra is a tükrözés folyamatának mélyebb megértése. (Ráadásul itt a marxista elmélet és a strukturalista inspiráció hierarchiája is világosan meg van határozva: a dialektikus tükrözés a valóság újratemtésének alaptörvénye. Ennek a különböző művészeti ágakban eltérők a módszerei. (Ebben az összefüggésben a módszer nem a műelemzés módszerét, hanem a valóság dialektikus tükrözésének a módszerét jelenti.) Az irodalomtudomány eddig e módszer „változó mozzanataival” foglalkozott, tehát azt vizsgálta, hogy „a különböző korok társadalom-, eszme- és irodalomtörténeti erői hogyan, milyen áttételek, törvényszerűségek útján jutnak érvényre s határozzák meg végül a létrejövő irodalmi alkotás mibenlétét, jellegét”.⁴⁴⁷

Hankiss azonban az állandó törvényszerűségek⁴⁴⁸ feltérképezését tűzi ki célul. Természetesen a vizsgálat léptéke az előzőekhez hasonlóan továbbra is viszonylag kicsi, de itt már nem egyetlen műre, hanem egy önmagában megálló „strukturáló princípiumra”, az ismétlődésre terjed ki. És nemcsak ebben hoz változást ez a Hankiss-tanulmány, hanem abban a tekintetben is, hogy a korábbiaknál részletesebben beszél a strukturalizmusról, nem csak az elemzés pragmatikus módján használja annak belátásait. A strukturalizmusról beszélve – a marxizmus-viszony említése nélkül, tehát nem a szekunder-diskurzusra jellemző támadó vagy apologetikus módokon – a tartalmi-filozófiai-esztétikai összefüggések lebontását munkahipotézisként elfogadja, de továbbra is a mikrostruktúra szintjén vagyunk, nincs szó egészesleges struktúra feltérképezéséről.

Sajátos a viszonya Hankiss tanulmányaihoz – az elsőre hivatkozik csupán – Rónay György strukturalizmusról szóló tanulmányának.⁴⁴⁹ Rónay Hankissel ellentétben nem elemez verset, hanem *elvileg* tekinti át a strukturalizmus versértelmezési lehetőségeit. Abból a szempontból egyedülálló szöveg ez, hogy úgy polemizál a strukturalizmussal, hogy sem a

⁴⁴⁶ HANKISS Elemér, *A népdaltól az abszurd drámáig. Az irodalmi kifejezésforma alapvető strukturális mozzanataról = Kritika*, 1967/12, 14–27.

⁴⁴⁷ *Uo.*, 14.

⁴⁴⁸ Ezek azok a „mozzanatok, mechanizmusok, amelyek és kizárólag amelyek irodalmilag értékes szöveggé s végső fokon irodalmi művé strukturálják a kifejezésre szánt anyagot”. (*Uo.*)

⁴⁴⁹ RÓNAY György, *Verselemzés és strukturalizmus = Új Írás*, 1967/6, 108–114.

marxizmust, sem a marxista esztétikához, világnézethez való integrálás lehetőségét vagy annak hiányát nem hozza szóba. Fő hivatkozási pontja Paul Ricoeur *Structure et herméneutique* című cikke.⁴⁵⁰ Kifogást támaszt a strukturalizmussal kapcsolatban, de nem a megszokott marxi alapokon, hanem pragmatikus-elemzési szempontból. Ennek a cikknek sajátossága, hogy a többi, strukturalizmust támadó korai tanulmánnyal ellentétben nem defenzívában szólal meg. Kettős szinten kapcsolódik a strukturalizmushoz: egy francia Lévi-Strauss-kritikus segítségével⁴⁵¹ bírálat tárgyává teszi azt – elsősorban Claude Lévi-Strauss etnológiáját. Áttekintése szűkszavú és elutasító. Kifogásolja, hogy Lévi-Strauss vizsgálódása tárgyául a fejlődésükben elakadt népeket vette, hogy kiiktatja kutatásából a diakróniát, és a személyt is „kitudja a struktúrából”. De fő ellenvetései a strukturalizmus irodalmi, elemzési használhatóságára vonatkoznak. Ezen a ponton támaszkodik Ricoeur tanulmányára. Kérdése, hogy mennyire segít a strukturalizmus a verselemzés területén. A strukturalizmust Rónay úgy viszi át az irodalomra, hogy először általában a strukturalizmus, illetve a strukturalista jellegű tudományos elemzés lehetőségét mérlegeli általában, majd egyetlen konkrétumig jut el: a hatás mérhető tényezőinek matematikai igényű vizsgálatát nevezi meg mint a strukturalizmus hozadékát. Véleménye szerint ez nem megfelelő, ugyanis a költészet és a hermeneutika lényege a személyes viszonyulás, valamint a hatás genezise. Tehát a strukturalizmus nem adhat teljes elemzést, igaz, nem is hasznavehetetlen. Ricoeur-t idézve megállapítja: „a maga sajátos megértési szintjén pillanatnyilag nem látok nála pontosabb megértési módszert”. Rónay tehát elvileg nem zárja ki az elemzésből a strukturalizmust, de cikkében mégis a strukturalista elemzői megközelítésekkel szemben foglal állást, még Ricoeur-nél is határozottabban. Érdeemes-e szétszedni a szerkezetet? Mit értünk meg, ha a struktúrát megértjük? Ezek a kérdések nem azt mutatják, hogy a strukturalista elemzés beépíthető a műelemzésbe, mint ahogy az alapállítás, miszerint „a költészetnek valószínűleg a lényegéhez tartozik a polivalencia”, szintén a Hankiss-féle strukturalista olvasat alapjait kezdi ki. Feltűnő egyébként, hogy Rónay egyáltalán nem hivatkozik Marxra: a sokak által tárgyalt kompatibilitás-probléma itt fel sem merül. A strukturalizmus bírálata ráadásul – a polivalencia fogalmának előtérbe helyezésével – olyan alapokon áll Rónay tanulmányában, amely a marxista esztétika számára is problematikus. Mint ahogy francia referenciái sem marxisták.

⁴⁵⁰ Paul RICOEUR, *Structure et herméneutique* = *Esprit*, 1963/11, 596–627.

⁴⁵¹ Jean Cuisenier-ről van szó, aki később a Musée national des Arts et Traditions populaires igazgatójaként lett ismert. Rónay által idézett tanulmánya ugyanabból a folyóiratból származik, mint Ricoeur cikke: Jean CUISENIER, *Formes de la parenté et formes de la pensée* = *Esprit*, 1963/11, 547–563.

Rónay idézi Hankiss Elemér *József Attila komplex képei* című tanulmányát, de csak mellékesen. Jelzi, hogy később még visszatér hozzá, végül azonban nem teszi. Egyetlen megállapítását említi csupán – példaként arra, hogy egy elemzés erős megállapítása egy másik értelmező számára kétségesnek tűnhet. A „gépek mogorván szövik” sor metaforaszerkezetének értelmezésében nem ért egyet Hankissal. De nem cáfolja, csak jelzi, hogy lám, itt nem értenek egyet, tehát nem lehet egzakt alapja a verselemzésnek. Ezt a tételt bármilyen verselemzés tetszőlegesen választott idézetével példázhatná, de épp azt a tanulmányt választja, amely ellen – bár kimondatlanul – megírta saját munkáját.

Mielőtt a verselemzéshez kapcsolódó szövegeket áttekintettük, Szabolcsi Miklós tanulmánya kapcsán a strukturalizmus integrálhatóságának toposzát említettük. Miklós Pálnak a *Helikon* 1968/1. számához írt bevezető tanulmánya⁴⁵² is ebben a narratívában mutatja be a strukturalista szerzőket. Ezzel a megjelenéssel kezdődik a strukturalizmus magyarországi „virágkora”. Miklós dominánsan történeti irányú bemutatása, amely a strukturalista szerzőket címszavakban tárgyalja csupán, már a felvezetésében a marxizmus–strukturalizmus integráció lehetőségeit keresi mind történetileg,⁴⁵³ mind fogalmilag.⁴⁵⁴ A struktúrafogalom marxi vonatkozása – a francia Marx-fordítások infrastructure–superstructure szóhasználatán keresztül – az alap és a felépítmény marxi kettősségéhez kapcsolja a fogalmat. Ez a kettősség marad az egész tanulmányban a marxizmus és strukturalizmus integrációjának letéteményese. A kortárs francia strukturalizmust úgy mutatja be, hogy két pólust különböztet meg: Barthes-ét, aki az irodalmi mű zárt struktúráját elemzi, és Lucien Goldmannét, „aki viszont a mű struktúráját egy nagyobb, társadalmi struktúrába ágyazva kívánja értelmezni”,⁴⁵⁵ és az előbbit, bár magát Barthes-ot elismeri, méltatja, lényegében kiírja a strukturalizmusból. A strukturalizmust így lényegében Goldmannra fókuszálva mutatja be, aki – mint Miklós Pál, nem érintve a probléma mélységét, megjegyzi – „a társadalom struktúráján nagyjából azt érti, amit Marx”. Ilyen értelemben a műalkotás struktúrája nem válik el a társadalmi struktúrától, sőt a két struktúra a tükröződéselméletnek megfelelő relációban, „izomorfizmusban” áll. Így a strukturalista szemlélet és a történeti szemlélet találkozik. Ezt a törekvést pedig a nem strukturalista marxista gondolkodás jelenlegi céljaival is összekapcsolja.

⁴⁵² MIKLÓS PÁL, *Bevezetés = Helikon*, 1968/1, 3–24.

⁴⁵³ „A struktúrafogalom és -szemlélet éppen Marx és Engels művei alapján lett a századfordulón kibontakozó új tudomány, a szociológia egyik fontos elemévé, a szociológia sok képviselőjénél, a nem marxistáknál is...” (Uo., 5.)

⁴⁵⁴ „Reflexiónk mélyén az a kérdés húzódik meg, hogy mit s hogyan tudunk hasznosítani a magunk számára ezekből a kísérletekből és eredményekből” (Uo., 4.)

⁴⁵⁵ Uo., 17.

Miklós Pál felosztásából az tűnik ki, hogy e külső „szuperstruktúra” tételezése az értelmes, „heurisztikai eszközként” használható, célszerű struktúrafogalom sine qua nonja. Sőt ez a cél határozza meg a struktúra ontológiai pozícióját. Ha nincs szuperstruktúra, ha a vizsgált struktúra a végső magyarázat, az annyit tesz, hogy „a megismerő értelem letette a fegyvert”.⁴⁵⁶ A bevezető narratívájához illeszkedik az egész szám. Barthes tanulmányáról már szoltunk. Ezenkívül a francia strukturalizmus köréből kizárólag a marxista strukturalisták, azaz a „szuperstruktúrában” gondolkodók, Lucien Goldmann és Lucien Sebag kerültek be egy-egy tanulmánnyal. (Kettejük gondolkodása között nem tesz érdemi különbségeket Miklós Pál tanulmánya.)

Eddig azt láttuk, hogy 1968-tól elindult a strukturalizmus integrációjának módját kereső diskurzus. Ugyanebben az időszakban ezzel ellentétes gondolkodási irány is kibontakozott. Az MTA I., II. és IX. osztályának 1968. június 11-én tartott együttes ülésén Szigeti József főreferátuma⁴⁵⁷ érinti a strukturalizmus kérdését. Az összefüggés, amelyben az előadó kitér a strukturalizmusra, nehezen értelmezhető. Az egzisztencializmussal együtt „hatékony” társadalomtudományos pozíciónak nevezi azt, majd egy – különösen az eredeti, szóbeli előadást tekintve – felfejthetetlen körmondattal vezet be a strukturalizmus bírálatát. Ezt idézzük:

„Hogy a polgári társadalomtudományok mennyire a társadalmi-történet[i] fejlődés vagy tetszőleges rész-rendszerei fejlődésükben való felfogásának elégtelenségeitől szenvednek, hogy mennyire ez lehet számunkra a természetes kritikai kiindulópont, akár az osztályok harcáról, a történelmi-politikai mozgásról van szó, akár az eszmék harcáról, akár művészeti és irodalmi irányzatokról, hogy megoldatlan problémáik helyretevését és új szemhatárunkba egyáltalán be sem kerülő problémák felvetését mennyire a fejlődésnek mint a belső ellentmondások kibontakozásán nyugvó autodinamizmusnak a koncepciójából kell megejtenünk, azt elegendőképpen bizonyítja már az is, hogy ha egy pillantást vetünk azokra az uralkodó törekvésekre, amelyek messzemenően rányomják bélyegüket a társadalom gazdasági institucionális és ideológiai problémái tárgyalására a polgári társadalomtudományokban. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a szükséges rövideggel – a strukturalizmus, az egzisztencializmus és – külön pontban – a polgári liberalizmus egyenes vonalú

⁴⁵⁶ Uo., 23.

⁴⁵⁷ A gyűlést összefoglalja Kónya (*Magyar Tudomány*, 1968/11). A főreferátum külön is megjelent a *Filozófiai Szemlében*.

fejlődélméletét magasabb síkon feleleveníteni látszó konvergencia-elméletek koncepcióit.”⁴⁵⁸

Szigeti szerint tehát a polgári társadalomtudományoknak vannak hatékony irányai, ezeket csak röviden, pillantásszerűen kell elemeznünk, hiszen, bár hatékonyak, szemléleti problémáik miatt mégis „szenvednek”. Ezek a szemléleti problémák lényegében közösek az egzisztencializmus, a strukturalizmus és a „konvergencia-elméletek” között. Szigeti legfontosabb kifogása ezekkel szemben, hogy nem a rendszerek fejlődésére tekintenek. Nincs megfelelő fejlődéskoncepciójuk. A mondat második fele finoman átvált a strukturalizmussal való szembehelyezkedés stratégiájának bemutatásába. Ennek a szembeszegülésnek a fejlődés tekintetbevételén kell nyugodnia. A fejlődést autodinamizmusnak is nevezi. Ebben az okfejtésben tehát a strukturalizmus mintegy ösztönzőként szerepel: hiányosságai felhívást jelentenek a szembehelyezkedésre, és ennek érdekében a tudatosabb marxizmusra, a megújulásra.

A strukturalizmus – hangsúlyozottan – rövid bemutatásának fő megállapítása Szigeti tanulmányában, hogy az a módszer abszolutizálására⁴⁵⁹ törekszik. Ennek bizonyítására Lucien Sève tanulmányából indul ki, ami azért különös választás, mert Sève egyáltalán nem tartozott a strukturalisták közé, idézett tanulmánya is, amely a *La Pensée Structuralisme et Marxisme* című, 1967. októberi különszámában⁴⁶⁰ jelent meg, a strukturalizmus módszerének és a dialektikus módszernek a viszonyát tárgyalja. Sève tanulmányából azt a részt idézi, amelyben a francia antropológus Maurice Godelier elméletével száll vitába. Godelier két 1966-ban megjelent cikkében⁴⁶¹ éppen a strukturalista szinkronia és a marxista diakronia, a strukturális módszer és a dialektikus módszer összekapcsolását hirdette meg. Sève idézett cikke viszont, amely a csekély mennyiségű külföldi szakirodalom egyikeként 1968-ban megjelent a *Filozófiai Szemlében*, amellet érvel, hogy az összekapcsolás ellenére „sem válik érthetővé a rendszer autodinamizmusa”. Szigeti összefoglalója szerint ennek oka pedig az, hogy a szinkronikus pillanatképben – ez a strukturalista elemzés terepe – nem választhatók szét a véletlen és szükségszerű elemek – ezek elkülönítéséhez történelmi szemlélet kell. Így ezek a pillanatképek csak mint a kutatás analitikus szakaszának részei kaphatnak szerepet, de ilyen minőségükben

⁴⁵⁸ SZIGETI József, *A nemzetközi ideológiai harc és viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz = Filozófiai Szemle*, 1968/5, 813.

⁴⁵⁹ Vö., 814.

⁴⁶⁰ A folyóiratszámról épp Miklós Pál írt beszámolót. MIKLÓS Pál, *Strukturalizmus és marxizmus = Társadalmi Szemle*, 1968/5, 111–114.

⁴⁶¹ Maurice GODELIER, *Le structuralisme = Aletheia*, 1966/május; Uő., *Problemes du structuralisme = Les temps modernes*, 1966/november.

is csak erősen korlátozottan. Szigeti rövid áttekintésében ezt az érvet a humanizmussal való összeférhetetlenség toposza követi, majd áttér Sartre és az egzisztencializmus bírálatára.

Szigeti érvelésében az egy évvel korábbi cikkéhez hasonlóan most is megfigyelhető, hogy defenzív álláspontról szólal meg, amikor elveti a fent Maurice Godelier vonatkozásában említett strukturalizmus–marxizmus integrációt. Ugyanez folytatódik Mérei Gyula két évvel későbbi cikkében.⁴⁶² Mérei már explicit módon szembehelyezkedett az előző, integrációpárti diskurzussal, elsősorban Miklós Pállal, akit többször említ. Ő – Sève Szigeti által is idézett cikke nyomán – a strukturalista módszert és a strukturalista ideológiát (filozófiát) szembeállító, elkülönítő nézetet kérdőjelezte meg. Ez a nézet ugyanis úgy próbálta megtartani a strukturalista módszer legitimitását, hogy elválasztotta tőle a strukturalista filozófiát, hogy elvethesse azt, így viszont megtartva a módszert. Mérei véleménye szerint nincs ideológiamentes módszer, tehát az antimarxizmus gyanújába keveredő strukturalizmus mint módszer sem használható. Furcsa módon mégis beszél marxista strukturális analízisről, igaz, ennek meghatározásakor Szigetihez hasonlóan kizárólag tagadó alakzatokat használ.⁴⁶³

Vitányi Iván egyik cikke⁴⁶⁴ is ehhez a megszólalási módhoz közelíthető, ezt mutatja az is, hogy Mérei pozitívan hivatkozik az írásra. Ebben Vitányi is leszögezi, hogy nem lehet a marxizmust „megfejni” strukturalista elemzéssel, hanem az új figyelembevételével, de belső erőforrásból kell továbbfejlesztenünk saját elméletünket. Tehát a két gondolkodásmód nem tehető mechanikusan egymás mellé. Ez az alakzat – a strukturalizmus mint megújulásra ösztönző erő – Szigetinél is megjelent. Vitányi azonban továbbmegy: ő szembeállítja a strukturalista módszert és a strukturális elemzést. Nem fejt ki a különbséget a kettő között, annyit mond csupán, hogy azért nem strukturalista a módszere, mert nem követi a „strukturalizmus divatját”. Célja, hogy a struktúra transzformációjára figyeljen. Ez az a tanulmány, amelyre – még 1972-ben is – úgy hivatkozott Jovánovics Miklós az *Állásfoglalás* előkészítése során írt beszámolójában, mint amely példázza, hogy a marxista kritika korán felvette a harcot a strukturalizmussal, így az „néhány balul végződött kísérlettől eltekintve nem

⁴⁶² MÉREI Gyula, *Strukturalizmus, strukturalista elemzés, marxizmus* = *Akadémiai Értesítő*, 190/7–8, 494–507.

⁴⁶³ Érdemes ezt a tagadó alakzatot hosszabban is idéznünk. „A marxista strukturális elemzés azonban eltér a strukturalistákétól a lényegét illetően: természet és a társadalom »dolgoit«, jelenségeit, folyamatait nem kezeli elszigetelten, mint amelyek kívül esnek a nagy egyetemes összefüggéseken. Nem tekint rájuk mint lényegükben változatlan létezőkre, hanem mint mozgó, »változó« dolgokra. Abban is eltér a marxista strukturális analízis a strukturalistákétól, hogy nem az elvont, fogalmi dialektika, a formalisztikus leírás oldaláról közelít a struktúrához. Ertér abban is, hogy bár logikai tárgyalásmódja külszínre, megjelenési formájában hasonlít a strukturalistákéhoz vagy a logikai pozitivistákéhoz, a struktúra elemzésének logikai tárgyalás-módja Marx óta minden marxistánál »valójában nem más, mint a történelmi tárgyalás, csak a történelmi forma és a zavaró véletlenek kiküszöbölésével.«” (Uo., 504.)

⁴⁶⁴ VITÁNYI Iván, *Struktúra, strukturalizmus szerintem* = *Új Írás*, 1969/1.

nyert polgárjogot”.⁴⁶⁵ Vitányi cikkében nem hivatkozik a strukturalizmus később az *Állásfoglalás*ban is nevesített magyar képviselőire. Kritikájának tárgya Lévi-Strauss.

Látható, hogy 1968-tól kezdve a strukturalizmus-diskurzus legfőbb témája az integráció kérdése. Már Hankiss Elemér és Szabolcsi Miklós utolsó tanulmányait is ehhez a témához kapcsolhattuk. De fontos különbségek vannak a megközelítésekben. Miklós Pálnál az *infrastructure/superstructure* kettősében a strukturalizmust viszonyítja a marxizmushoz, az utóbbi látja el értelemmel az előbbit. Hankissnél ellenben fordított a reláció. Nála a strukturalista módszer a tükrözés dialektikájának elemzésére szolgál, tehát éppen a strukturalizmus pontosítja a marxista esztétikát, teszi plasztikusabbá a tükrözés dialektikáját. Elemzése mindig részleges, a szekunder szövegekkel ellentétben nem kapcsolja a strukturalizmushoz a teljes struktúra értelmezését. Nincs szintézisremlő igénye, az elemzés pragmatikájában marad úgy, hogy a későbbiekre, a nagyobb tudományos közösségre hagyja a szintézis kidolgozását. Ez a megközelítés minden hitelessége ellenére ideológiai szempontból problematikus, hiszen az ideológiai gondolkodásmód sajátossága éppen az, hogy a legapróbb szellemi mozdulathoz is a koherens világnézet igényét kapcsolja. Azáltal, hogy erről Hankiss lemond, még ha nem tesz is a strukturalizmussal kapcsolatos kijelentéseket, sőt – mint láttuk – a szekunder diskurzusnál sokkal kisebb mértékben és sokkal hipotetikusabban hozza szóba a francia strukturalistákat – mégis performatív módon mutatja meg a világnézetileg nem koherens elemzést az ideológiai kritika számára. Az ideológiában nem lehet rész kérdésekkel foglalkozni, nem lehet a végső válaszokat a jövőbe vagy a tudományos közösség másik szegmensébe delegálni. Hankiss tehát úgy strukturalista, hogy nem tobzódik a strukturalista hivatkozásokban, hanem elhatároló gesztusai, elemzési gyakorlatának küszöbfeltételei teszik azzá. Jól mutatja ezt, hogy elemzéseinél mindig egy-egy részletre figyel, de mindig részleges, soha sem tudja az egészet megragadni. Ezáltal distanciát vesz fel a strukturalizmustól, de közben a totális gondolkodástól is, mindenféle izmustól, s így válik az ideológia számára problematikusává. Hogy elemzése mennyire nem áll a strukturalista teljesség talaján, az már a „strukturalista mozzanat” szókapcsolatból is kiviláglik, hiszen a mozzanat szó épp a struktúra összetettségét teszi lineárisává, amelyből az elemzés kiválaszthat egy körülhatárolható, időben definiált egységet. S utóbbinak az egészhez való viszonya nehezen meghatározható.

A Miklós Pál által szerkesztett *Helikon*-számmal megkezdődött a primer szakirodalom elterjedése. Innentől kezdve a szekunder diskurzus legfőbb célja a külföldi elméleti szövegek elhelyezése, értelmezése lett a marxizmus bázisán. Így a strukturalizmus-diskurzus

⁴⁶⁵ MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 186–187.

gondolkodási alapja változott meg: nem az elemzés praxisa, hanem a teória vált egyre fontosabbá. Ettől kezdve az lett a kérdés, hogy miként integrálható a strukturalista gondolkodás a marxizmusba, hol található meg a strukturalizmuson belül az a határvonal, amely ezt az integrációt biztosíthatja.

Ezen a ponton lép át a strukturalizmus a filozófiai diskurzusba. Ennek résztvevői Kelemen János, Hermann István, Kis János, Bence György, Józsa Péter és Szerdahelyi István. Kelemen *A strukturalizmus kontra antropológia* című cikkét⁴⁶⁶ azzal a kérdéssel indítja, hogy filozófia-e a strukturalizmus. Ennek tétjét az adja számára, hogy amennyiben „a strukturalizmus valóban csak szaktudományos módszer, akkor például az a kérdés, hogy a marxizmus integrálhatja-e, egészen más síkon jelentkezik”. Miklós Pállal vitázik, aki kizárólag módszert lát a strukturalizmusban. Kelemen határozottan és hosszan érvel amellett, hogy igenis létezik strukturalista filozófia. Legrészletesebben Michel Foucault *Les mots et les choses* című művét elemzi. Kimutatja, hogy Foucault művének – és a strukturalista filozófiának – legfőbb vonása az antihumanizmus, tehát rövid úton le lehet számolni ezzel a filozófiával. Tanulmánya zárlatában ugyanakkor igen figyelemre méltó distinkciót tesz. Kifejti, hogy „a humán tudományoknak jogos álláspontjuk az »antihumanizmus« abban az értelemben, hogy elvonatkoztatnak az embertől, de a társadalom egészének megragadása nem történhet a szaktudományok álláspontja alapján. A szaktudományokban, tehát a valóság egy – az összefüggések rendszeréből kiragadott – területének ábrázolása esetében, sikerrel járhat a strukturalista módszer elemeinek alkalmazása is. De a társadalom egészének megragadásához, amikor is helyre kell állítani a konkrét totalitást, vagyis vissza kell helyezni eredeti jogaiba mindazt, amitől a szaktudományok szintjén absztraháltunk (történelem, ember), a módszer semmilyen vonatkozásban sem alkalmazható.” Ebben az érvelésben tehát az látjuk, hogy a strukturalista filozófia megragadása egyáltalán nem diszkreditálja a strukturalista módszert. De nem is választja szét a kettőt teljesen, hiszen a Foucault-féle antihumanizmust – amelyet filozófiai belátásként kezel – a szaktudományok számára legitim belátásnak tekint. Az pedig, hogy a társadalom egészének megragadása túllép a szaktudomány határain, azt is jelenti, hogy a szaktudományok használhatnak olyan fogalmakat, amelyek nem jelentkeznek a társadalmi élet egészének megragadására képes relevanciával – sőt éppen hogy ellentmondanak ezeknek.

Más végkövetkeztetésre jut *A strukturalista irodalomszociológia néhány problémája*⁴⁶⁷ című tanulmánya. Ebből kitűnik, hogy megvizsgálja annak lehetőségét, mennyire tekinthető

⁴⁶⁶ KELEMEN JÁNOS, *Strukturalizmus kontra antropológia = Filozófiai Szemle*, 1969/3,

⁴⁶⁷ KELEMEN JÁNOS, *A strukturalista irodalomszociológia néhány problémája = Valóság*, 1969/11, 49–55.

ilyen, a strukturalista elemzés számára legitim területnek az irodalomszociológia. Ezzel a fókusszal azonban eltávolodunk az elemzés praxisától, és az irodalmat, irodalmi műalkotásokat ismét a valóságviszonyok részeként kíséreljük meg elhelyezni. Ez a törekvés visszahelyezi az irodalmi művet abba az egészsleges perspektívába, amely a marxista műértelmezés számára értelmezhető (szemben – mint láttuk – a Hankiss-féle megközelítéssel), ezáltal azonban problematikussá teszi a strukturalizmus elemzési eszköz-státuszát, hiszen annak az irodalmi mű egészsleges struktúráját kell leírnia és értelmeznie. Az irodalomszociológia vulgáris elemzési praxisát Kelemen bíráló tárgyává teszi, kifogásolja a szociologizmus eljárását, amely minden művön belüli jelenségre a faktualitás szintjén ad magyarázatot.

A strukturalizmust így a marxista formáció-elmélet mellett úgy értelmezi, mint az utóbbi évek egyik olyan kutatási iránya, amelynek „egyes eredményei az irodalom jelenségeinek tanulmányozásában reményt adnak a vulgáris szociologizmus meghaladására, s ugyanakkor fokozottabban teszik lehetővé a szellemi alkotásoknak a társadalmi alappal való összevetését.”⁴⁶⁸ Tehát végső soron ugyanúgy integratív törekvésekkel közelít a strukturalizmushoz, de annak reményében, hogy a filozófiai, ideológiai rész leválasztásával az irodalmi szaktudományban megfelelően el tudja helyezni azt.

Közben úgy kell átvennie a rejtett struktúra fogalmát, hogy el kell magát határolnia Lévi-Straussnak a marxizmussal nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen kijelentéseitől, például attól az állítástól, hogy a nyelv lenne az ember alapvető jellemzője, ami ellentmond *A német ideológia* jól ismert tételének: „[az emberek] akkor kezdik magukat az állatoktól megkülönböztetni, amikor termelni kezdik létfenntartási eszközeiket”.⁴⁶⁹ Kelemen Lucien Goldmann irodalomszociológiáját ismerteti, aki Lukács Györgyre épít, de vizsgálata időben túlterjed rajta, egészen a nouveau roman irodalomszociológiai értelmezéséig jut el, amelynek megjelenése „azt a tényt tükrözi, hogy a társadalom különböző szférái, intézményei stb. egyre inkább önszabályozó rendszerként funkcionálnak, s ezzel párhuzamosan nő az individuumok passzivitása, a depolitizálódás és a dehumanizáció”.⁴⁷⁰ A formai elemek és a társadalom strukturális jegyei közötti összefüggések keresését Goldmann részéről jónak tartja Kelemen, de annyiban Goldmant is érinti a „strukturalista ideológia”, hogy „abszolutizálja azokat a tendenciákat, amelyeket fenomenologikusan jól ír le, s figyelmen kívül hagyja az ellenük ható erőket.”⁴⁷¹ Innentől viszont kétséges az irodalomszociológia strukturális értelmezésének

⁴⁶⁸ *Uo.*, 217.

⁴⁶⁹ Karl MARX – Friedrich ENGELS, *A német ideológia*, Bp., Szikra, 1952, 13.

⁴⁷⁰ KELEMEN, i. m., 225.

⁴⁷¹ *Uo.*, 226.

lehetősége: így végül Goldmann, mivel Marxot helytelenül értelmezi, sőt még inkább bizonyos pontokon tekintetbe sem veszi (elemzésében nem veszi figyelembe ember és közösség viszonyát, az osztályok szerepét), elveszíti a hitelesség státuszát. És ez műfaj történeti, műfajszociológiai elemzésének hibás következtetéseit is megmagyarázza Kelemen szerint.

Kelemen számára tehát a strukturalizmus szaktudományos módszerként sem válik igazán hitelessé. Logikájában ugyanis ahhoz, hogy szaktudományos módszerként használható legyen, kellene találni egy strukturalista szaktudóst, aki hiteles – értse a marxizmus jegyében fogant, vagy azzal összeegyeztethető – állításokat tett saját területén. Ez azonban nem lehetséges. Viszont találhatunk a tanulmány lineáris gondolatmenetében egy olyan pontot, ahol elhatárolódik a strukturalizmustól.⁴⁷² Számára tehát a rejtett struktúrák létének, a gazdasági és szellemi szféra rejtett struktúrái izomorfizmusának belátása még lehetséges, de minden további esetben a marxizmus és a strukturalizmus már két irányban halad.

A strukturalizmushoz való filozófiai kapcsolódás kulcskérdésévé Kelemen cikke után az a definíciós vita vált, hogy vajon „filozófia-e a strukturalizmus”. Kis János és Bence György e kérdés bemutatása kapcsán bírálja hosszú tanulmányban az irányzatot. Ezzel a tanulmánnyal és a következő néhány szöveggel bontakozik ki a strukturalizmusról szóló marxista filozófiai vita, amely definíciós kérdésekkel és elemzéssel egyaránt foglalkozik. E diskurzus központi megállapítása, hogy a strukturalizmus „irracionális”, hiszen elfogad – mégpedig reflektálatlanul – egy fennálló struktúrát. A filozófiai elemzések, így Kis és Bence tanulmánya is, rendszerint kitérnek 1968 és a strukturalizmus kapcsolatára. 1968-ban az addig ártalmatlan gondolkodásmód az elemzések szerint teljesen diszkreditálódik – valójában 1968 adja a muníciót a filozófia elemzéséhez. Így válik vitapartner helyett leírható, tudományosan elemezhető társadalmi jelenséggé. Jellemző példa erre Kistamásné Varga Sarolta egyik tanulmányának belső címe: „és ami mögötte van”.⁴⁷³

Kis és Bence tanulmányának⁴⁷⁴ érdekessége, hogy a magyar strukturalizmus-diskurzus bírálatával indítja gondolatmenetét: közhelyek, kompromisszumos formulák használatát rója fel neki. Majd polemikusan leszögezi, hogy „A strukturális elemzés terminust a továbbiakban mi is ebben a megkülönböztetett értelemben használjuk, szemben a közkeletű értelmezéssel, amely a formális elemzés legprimitívebb, módszereiben az iskolai grammatikákra támaszkodó változatát is strukturalizmusnak tekinti.”⁴⁷⁵ Bevezeti ehhez a metaszemiotika fogalmát, amely

⁴⁷² „Eddig lehet segítségünkre a strukturalizmus” – írja egy ponton. *Uo.*, 219.

⁴⁷³ KISTAMÁSNE VARGA Sarolta, *Hol tart ma a strukturalista filozófia Franciaországban* = Szerdahelyi i. m., 256.

⁴⁷⁴ Kis János – Bence György, *A strukturális elemzés határai* = *Kritika*, 1969/9, 28–34.

⁴⁷⁵ *Uo.*, 31.

„olyan szemiotikai rendszer, amelynek egyik szintje egy teljes szemiotikai rendszer”. A formális elemzés a kifejezésszintet vizsgálja, a strukturális pedig össze kell hogy kapcsolja azt a szemiózis másik alrendszerének vizsgálatával. E szerint a fogalmi megkülönböztetés szerint Lévi-Strauss sem eléggé strukturalista, hiszen ő csak a „másik alrendszerre” összpontosította figyelmét – a Jakobsonnal közösen írt Baudelaire-tanulmánytól mint egyetlen kivételtől eltekintve.

Kis és Bence kritikája tehát két vágányon halad,⁴⁷⁶ a bírálat a tényleges strukturalizmus korrekciójával, valódi strukturalista elemzéssel a metaszemiotikai rendszerek helyes értelmezési lehetőségeit keresi. Nagyon rövid terjedelmű, vázlatos problémafelvetések ezek csupán, de tagadhatatlanul erős tartalmi, érdemi észrevételeket tesz a szerzőpáros, és nem von be elemzésébe ideológiai „aduászokat”, bírálatukban nyoma sincs a megértést rövidre záró, külsődleges premisszák érvényesülésének, tulajdonképpen ebben a szakaszban marxizálástól mentesen tudnak érvelni. Saját tudásuk vázlatos jellegét is explicitté teszik: „Nem kell szakértőnek lenni ahhoz sem – írják –, hogy megkérdőjelezzük az állítást”. Vagy másutt jelzik, hogy „a kérdésre természetesen nem tudunk egyenes választ adni, erre csak egy teljes mítosz- és folklórelmélet, egy teljes irodalomesztétika volna képes. De talán közelebb juthatunk a megoldáshoz – teszik hozzá –, ha megfordítjuk a kérdést: azt nézzük meg, hogyan működnek a természetes nyelvek, és ebből próbálunk bizonyos következtetéseket levonni.”

Korrigáló bírálatuk ilyen módon affirmációig jut el: konklúziója ismét az integráció lehetőségét mérlegeli: „A metaszemiotikai produktumok meghatározott tartalmaikat olyan kifejezéseken keresztül teszik hozzáférhetővé, amelyek csak a társadalmi élet sajátos jelenségeire való sajátos vonatkozásukon keresztül kapnak egyáltalán értelmet. A mítoszok, a mesék, az irodalmi alkotások nem értelmezhetők önmagukban, nem választhatók el a társadalomtól, amelyben keletkeztek s amelyben hatnak. Sajátos jelentésüket csak abból a társadalmi környezetből érthetjük meg, amelybe beilleszkednek. Az elemzés nyelvészeti módszereit tehát szociológiai és történelmi módszerekkel kell kiegészíteni.”⁴⁷⁷

A strukturalizmus elemző bírálata mellett a tanulmány keretét meghatározza a társadalmi-ideológiai pozícióból adódó elutasítás. Ennek kulcseleme a szcientista ideológia denunciálása – éles ellentétben azzal, amit Kelemen tanulmányánál láttunk, aki még a filozófiai antihumanizmus ellenére is legitimnek tartotta a szaktudományok pozícióját. Kis és Bence

⁴⁷⁶ Jól jelzi ezt a két részben megjelenő tanulmány két címe közötti árnyalatnyi eltérés. A második rész már a strukturális elemzés helyett a strukturalizmus hatáiról szól. Vö.: Kis János – BENCE György, *A strukturalizmus határai. 2. rész = Kritika*, 1969/10, 34–37.

⁴⁷⁷ Uo.

szerint azonban a szcientista ideológia az „ellenőrzés és a szabályozás tényezője”: alárendeli a tudományt a kapitalista berendezkedésnek: „növeli a fennálló hatalmi struktúra presztízsét, és lefegyverzi a kritikai gondolkodást”.⁴⁷⁸ A szemiotikai rendszer társadalmi analógiája – amely Kis és Bence értelmezésében a strukturalizmus alapgesztusa – a struktúra kritikátlan elfogadását jelenti, ami végső soron a „legvadabb irracionálizmus”.⁴⁷⁹

Az eddig áttekintett szövegekkel a strukturalizmusról szóló filozófiai diskurzus lezáró szakaszához érkeztünk el. Ezt három tanulmányhoz köthetjük, Kistamásné Varga Sarolta két írásához és Hermann István szövegéhez. A két szerző nagyon eltérő módon jut el a strukturalizmus totális kritikájáig. Kistamásné *A strukturalizmus vázlatos kritikája*⁴⁸⁰ című tanulmányában a strukturalizmus franciaországi „vitáját” teszi marxista elemzés tárgyává. Az nem újdonság, sőt már a diskurzus korai pontján, Szabolcsi Miklós tanulmányainak elemzésekor felfedeztük, hogy a strukturalizmus társadalmi beágyazottságát említik – akkor csak futólag, a divat toposzát megalkotva. Kistamásné tanulmánya viszont részletesen kifejti, hogy milyen társadalmi vonatkozásai vannak a strukturalizmus előretörésének Franciaországban. Első megközelítésben ő is összekapcsolja a strukturalizmust a sznobizmussal, de aztán azt a megállapítást teszi, hogy „a mai francia kapitalizmus a strukturalizmusban olyan csodaszert vél találni, amely kiszoríthatja a tizenöt éve uralkodó egzisztencializmust”. A filozófiai irányzatok egymásra következését szigorúan marxista frazeológiával, a burzsoá hamis tudat értelmezési keretében tárgyalja. Értelmezésében a strukturalizmus előretörésének fő oka a tőke koncentrációja (ennek részleteit a tanulmány nem tárgyalja), amely következtében a kisember a korábbiaknál is jelentéktelenebbé válik. Ennek tükröződése az elszemélytelenedés, amely már az egzisztencializmusban megjelent, de az új regényben vált teljessé. Erre adott reakció a filozófiában a strukturalizmus. Így lényegül át Lévi-Strauss „a burzsoázia első számú filozófiai propagandistájává”, Foucault pedig – aki a magyar szakirodalomban ez idő tájt *A szavak és a dolgok* Foucault-ja – mint tékozló fiú, a strukturalizmus legszélsőségesebb képviselője. Kistamásné dolgozata néhány mondatos, a legalapvetőbb információkra szorító filozófiai áttekintés, ám kijelentéseit a francia művekből származó pontos idézetekkel dokumentálja. De feltűnő, hogy ezek a szakirodalmak nem illeszkednek szervesen a strukturalizmusról kialakult hazai diskurzusba.. Ez a nem diszkurzív jelleg egyébként a magyar strukturalista tanulmányokat is jellemzi. Az eddig

⁴⁷⁸ Kis János – Bence György, *A strukturális elemzés határai = Kritika*, 1969/9, Uo., 29.

⁴⁷⁹ Kis János – Bence György, *A strukturalizmus határai. 2. rész = Kritika*, 1969/10, 37.

⁴⁸⁰ KISTAMÁSNÉ VARGA Sarolta, *A strukturalizmus vázlatos kritikája = Társadalmi Szemle*, 1968/5, 103–110.

áttekintett szövegek is alig hivatkoznak egymásra, a strukturalizmus-vita – legalábbis '72-ig – nem tekinthető vitának.

A szerző másik, *Hol tart ma a strukturalista filozófia Franciaországban?*⁴⁸¹ című tanulmányának hasonló a gondolatmenete. A strukturalizmus ebben sem mint tudományos módszer vagy filozófiai szemlélet válik problematikussá, hanem mint divatjelenség, mint a francia értelmiség és tömegkultúra által fogyasztott ideológia. Ez a gondolkodásbeli fordulat, hogy a magyar strukturalizmus-recepció a francia strukturalizmust társadalmi jelenségként értelmezi, 1968-hoz is kötődik. Kistamásné is leírja, hogy „1968. májusi események [...] sarkalatos megvilágításba helyezték a strukturalizmust”.⁴⁸² Láttuk, hogy Kis János és Bence György szerint '68 a strukturalizmus (és neokapitalizmus) bukását hozza el, Kistamásné számára viszont nem helytálló a strukturalizmus csődjét emlegetni, hiszen „az év utolsó harmadában a strukturalisták újból aktivizálódtak, a strukturalizmus újabb hulláma bontakozott ki”.⁴⁸³ Azt ugyanakkor ő is leszögezi, hogy a strukturalizmus 1967-től kibontakozó tömegkulturális elterjedése „a fogyasztói társadalom közvetett apologetikájának kifejezője”⁴⁸⁴ volt, vagy ahogy később hozzáteszi: „technokrata manipuláció”. Ezekből a megfogalmazásokból már látszik az új baloldali, Marcuse-féle diskurzus inspirációja. Hermann István cikkében, amelyet a következőkben tárgyalunk, meg is jelenik egy Marcuse-hivatkozás.

Kistamásné cikkeinek fontos eleme a Szabolcsi Miklós tanulmányainál már korábban érintett „útkönyvdiskurzus”: a személyes bennfentesség alapján álló kultúraközvetítés gesztusa. Szép példája ennek, amikor a tanulmány egyik lábjegyzete arról tájékoztat, hogy a Tel Quel csoport „minden héten szerdán ülészik, este kilenckor: cím: Rue de Rennes 44, Paris 6. Jelentkezni a Tel Quel szerkesztőségében lehet.”⁴⁸⁵

Hermann István tanulmánya⁴⁸⁶ a filozófiai strukturalizmus-diskurzus tulajdonképpeni lezárása. Az *elsüllyesztett ember* a strukturalizmus átfogó bírálata adja, semmiféle integratív törekvése nincs. A szöveg nyelvezete is rendkívül sajátos.⁴⁸⁷ Visszatér a strukturalizmus megjelenésénél megismert retorikához: a recenzió műfajához áll közel, hiszen a magyar közvélemény számára többségükben nem ismert műveket hoz szóba, hogy könnyed, olvasmányos stílusban, néhány sorban cáfolja őket. A Kritikában megjelent tanulmány alcíme

⁴⁸¹ KISTAMÁSNE VARGA Sarolta, *Hol tart ma a strukturalista filozófia Franciaországban?* = *Valóság*, 1969/3, 79–87.

⁴⁸² *Uo.*, 254.

⁴⁸³ *Uo.*, 255.

⁴⁸⁴ *Uo.*, 258.

⁴⁸⁵ *Uo.*, 266.

⁴⁸⁶ HERMANN István, *i. m.*

⁴⁸⁷ Jól példázza ezt már a tanulmány felütése: „nyilván skizofrénia szükséges ahhoz, hogy valaki attól való félelmében: öngyilkosságot fog elkövetni, úgy akarja megelőzni ezt, hogy tényleg öngyilkos lesz.” (*Uo.*, 198.)

(*Jegyzetek a strukturalizmusról*) előrevetíti a könnyed, olvasmányos műfajt, nem teremt tehát a szöveg önmagában más elváráshorizontot, mint amit azután beteljesít. (Hasonló címbéli utalást láttunk Kistamásné Varga Sarolta tanulmányában is: „A strukturalizmus vázlatos kritikája”). A strukturalizmus-diskurzus értelmezése szempontjából ugyanakkor tanulságos, hogy ez a retorika „működhetett”: nyilván nem került összeütközésbe a befogadók (szerkesztők, olvasók, más szakemberek) beállítódásával, lényegében cáfolat, pontosítás nélkül maradt, sőt semmilyen érdemi nyilvános reakciót nem váltott ki.

Narratíváját a strukturalizmussal kapcsolatos elvi problémák alkotják, az egyes kifogások jól kidolgozott rendben követik egymást. A lényeges különbség Kistamásné tanulmányához képest, hogy Hermann úgy bírál, hogy egyáltalán nem használja a marxista szempontrendszer és frazeológiát. Az első kifogása, hogy a nyelvet a strukturalizmus autonómnak tekinti, így viszont lehetetlen elfogadni. Ez az elutasítás „nem vonatkozik [...] a technika egyes részletproblémáira, de vonatkozik az egészre”.⁴⁸⁸ Lévi-Straussal, de a vele vitatkozó Lucien Sebaggal is vitatkozva kifejti, hogy a strukturalizmus kikapcsolta a nyelv mögül az emberi individuumot, és a társadalmi viszonyokat is kommunikatív viszonyokként értelmezte. Ezzel pedig zárójelbe tette az embert. A személyiséget Freud nyomán Lacan számolja fel, aki szerint az ember helyett az emberben lévő struktúrát kell elemezni. Így jön létre az elméleti antihumanizmus, amely azután a tudományból is kirekeszti az embert – Foucault révén. Hermann hivatkozásai rendkívül sokfélék, konferencia-hozzászólásoktól a filozófiai művekig. Zárlatában ő is a monopolkapitalizmust hozza mint a strukturalizmus gyakorlati relevanciáját – ennyiben „az elméleti antihumanizmus előkészíti a gyakorlati antihumanizmust”. Ezekkel a tanulmányokkal vált a strukturalizmus ideológiai ellenséggé, hiszen korábban csak mint divat vagy módszertani probléma volt problematikus.

Az egyetlen érdemi reakció az itt bemutatott elemző retorikára Józsa Pétertől érkezett⁴⁸⁹ – Kis Jánosnak és Bence Györgynek címezve. Fentebb elemeztük Kis és Bence tanulmányainak kettős retorikáját: a korrekciós és a denunciatív szándékot. Józsa Péter mindkét fronton támadást intéz a szerzőpáros ellen, de döntően a korrekciós szándékú Lévi-Strauss-értelmezésüket bírálja.

Józsa elemzése felró a szerzőpárosnak tudományetikai hibákat, amikor bizonyos tételeket homályban hagynak, érdeküknek megfelelően mutatják be tárgyukat. Ehhez kapcsolódóan (nem rosszhiszemű) tárgyi tévedéseikre is felhívja a figyelmet. A legfontosabb

⁴⁸⁸ *Uo.*, 201.

⁴⁸⁹ JÓZSA Péter, *Ami a strukturalista elemzés határain innen van = Kritika*, 1970/7, 25–32.

ezek közül a metaszemiotikai rendszerek fogalmához kapcsolódik. Józsa szerint ugyanis Lévi-Strausst nem a metaszemiotikai rendszer szemantikája érdekli, nem az szeretné megfejteni, hogy valami tételesen mit jelent a mitológiában, hanem a mítoszok szintaktikáját vizsgálja. Természetesen így magyarázata sem lehet totális, de jelentős kognitív értéke van. A szubjektivitás tagadása valóban probléma, de Józsa szerint épp ez nyitja meg a marxista kiegészítés számára a tárgyat. E tekintetben jól kidolgozott integrációs javaslattal áll elő Józsa Péter. „A marxista kritikának azt kell kimutatnia, hogy az az elmélet, amely nem ismeri és nem ismeri el az ember teleológiáját, a praxist mint az emberi létezés konstitutív tényezőjét, nem mint ideológia rossz emiatt, hanem *elméletileg inkoherens* és ellentmondásos. Ezzel egyben lehetővé válik pozitív vívmányainak adaptálása.”⁴⁹⁰ A mi fókuszunkban lévő problémával, a magyar strukturalista-diskurzus állapotával kapcsolatban is tesz megjegyzéseket. Szerinte a strukturalizmust Magyarországon az irodalomelemző iskolák „alkalmazgatják”⁴⁹¹ – inkább a morfológiai elemzés szimplifikáló értelmében, elsősorban a strukturalista irodalomelemző iskolák praxisára támaszkodva. E tekintetben egy véleményen van a fent elemzett filozófiai diskurzussal: ami átkerül a magyar nyilvánosságba, az nem a tulajdonképpeni strukturalizmus. A diskurzus másik iránya viszont „az érthetetlen fanyalgás” és „gyanakvás”.

Kis János és Bence György⁴⁹² Józsa Péternek egy mellékes megjegyzéséből kiindulva építi fel rendkívül arrogáns válaszát, amely tekintélyelvű és tudománytalan gondolkodásmóddal vádolja meg Józst.⁴⁹³ Ennek részleteit most nem ismertetjük. Az érdemi vita a marxizmussal való összeegyeztethetőség kérdésére összpontosul. Kis és Bence szerint ők nem azért bírálják a strukturalizmust, mert az ideológiailag összeférhetetlen a marxizmussal. De azt vallják, hogy a strukturalista ideológia és a strukturalista módszer aligha választható el. Szerintük Józsa az ideológiai kontextust zárójelbe tette, a metodológiát kritikátlanul elfogadta.

Miközben a szekunder irodalomban a strukturalizmus értékelése és integrációs lehetőségeinek mérlegelése zajlott, több fontos szövegelemző írás jelent meg. Hankiss Elemér 1967-ben íródott tanulmányait fentebb elemeztük. Most a '68 utáni, a strukturalizmushoz kapcsolható műelemzésekkel folytatjuk. Szabolcsi Miklós *A verselemzés kérdéseire* című könyve 1968-ban jelent meg. Ez a kis füzet az *Eszmélet* elemzése. Nem kísérjük végig magát az elemzést, csak leszögezzük, hogy elsősorban magyar szakirodalmat használ, különösen

⁴⁹⁰ *Uo.*, 32. Kiemelés az eredetiben.

⁴⁹¹ *Vö.: Uo.*, 25.

⁴⁹² Kis János, BENCE György, *Hány íven szabad bírálni Lévi-Strausst? = Kritika*, 1970/5, 955–961.

⁴⁹³ Ezek a mondat ráadásul eleve elbizonytalanító módon szerepel Józsnál: „eltekintve attól, hogy egy valamivel több mint 1 ívnyi cikk nem cáfolhat meg egy eddig 120 íven dokumentált metodikát”.

nyelvészek munkáit, néhány irodalmárra (az Adyt elemző Király Istvánra, valamint Németh G. Bélára) hivatkozik. Hankiss József Attila-tanulmánya megjelenik a műben, de mindössze egy általános megjegyzését cáfolja Szabolcsi. Azt látjuk tehát, hogy bár a könyvet a strukturalista elemzés példajaként tartjuk számon, strukturalizmusa valójában abban áll, hogy az analízis–szintézis kettősségének megfelelően előbb statisztikai gyakoriságokat vizsgál a szövegben, majd ezeket értelmezi a művész szempontjából.

A kötet erős kritikai fogadtatása – még napilapokban is közöltek kritikákat róla – a művet a strukturalizmus-diskurzusba helyezi. Kelemen Gyula lényegében semmitmondó kritikája mellett⁴⁹⁴ Voigt Vilmos Népszabadságbeli recenziója⁴⁹⁵ tartozik ide. Voigt megjegyzi, hogy „Szabolcsi Miklós könyve eddig a legjelentősebb magyarországi kísérlet a strukturalistának nevezett verselemzés módszerének bemutatására”. A strukturalista elemzés integrálását teljesen problémamentesnek látja a recenzióban, de fogalmilag a strukturalista szót először az objektív-strukturalista, majd az objektív művizsgálat kategóriájával helyettesíti. Így nem két különböző elemzési módszer integrálásáról van szó, hanem arról, hogy mivel Szabolcsi elemzése a maga valóságában – úgymond – objektív elemzésnek tekinthető, így tulajdonképpen megfelel a marxista elemzési módnak.⁴⁹⁶

Nagy Péter recenziója⁴⁹⁷ jóval problematikusabb. Üdvözlí az elemzést mélysége miatt, de mivel az *Eszmélet* elemzése egy, a strukturalizmusról szóló tanulmánnyal áll együtt a kötetben,⁴⁹⁸ egy módszer mintajaként értelmezhető. Így azonban a strukturalizmus kérdésével is számot kell vetnie a recenzensnek. Szerinte a strukturalizmus az irodalmi művet „a történeti folyamatból kiragadva, mint nyelvi és stilisztikai jelrendszert írja le”, a tükrözési rendszert is kirekeszti az elemzéséből, a tartalomra nem, csak a formára figyel. Nagy Péter egy új elválasztási módot javasol: a strukturalizmust mint szemléleti módszert elutasítja, a mű strukturális elemzését azonban elfogadja. Üdvözlí, hogy Szabolcsi ötvözni akarja a marxizmust a strukturalista elemzési módszerrel, de szerinte elemzési iránya – amely a legkisebb egységektől halad az egész felé – eleve elhibázott. Ő nem is tartja elképzelhetőnek

⁴⁹⁴ KELEMEN Gyula, *A verselemzés kérdéseire. Szabolcsi Miklós könyvéről = Magyar Hírlap*, 1968. október 4. 6.

⁴⁹⁵ VOIGT Vilmos, *A verselemzés dialektikája = Népszabadság*, 1968. augusztus 13. 7.

⁴⁹⁶ Ezt az értelmet hordozza a recenzió zárata: „a marxista irodalomtudomány nemhogy ellensége lenne az objektív művizsgálatnak, hanem éppen ellenkezőleg, csak a marxista műelemzés lehet teljes értékű, mindenoldalú.”

⁴⁹⁷ NAGY Péter, *A verselemzés kérdéseire. Szabolcsi Miklós tanulmányáról = Irodalomtörténet*, 1969/1, 216–222.

⁴⁹⁸ Ez a *Szövegelemzés és történetiség* című tanulmány, amely korábban folyóiratban külön is megjelent, mi is bevontuk elemzésünkbe fentebb.

strukturizmus és marxizmus ötvözését, csak úgy, ha a strukturalista módszerek a marxizmusnak alárendelve kerülnek be az elemzésbe.

A másik jelentős, terjedelmes recenzió Hankiss Eleméré. Ő lelkes szavakkal üdvözlí a könyvet. Áttekintí és elhárítja a strukturalizmussal szembeni kifogásokat (intuícióellenes, történetietlen, formalista). Az elsőt alapvető tévhitnek, a másodikat elvileg problematikusnak tartja, de azt inkább a '10-es, '20-as évek strukturalizmusához, és nem a Szabolcsit inspiráló strukturalizmushoz köti, amit itt „neostrukturalizmusnak” nevez. A harmadik ellenvetést, amely formalistának bélyegzi a strukturalista kutatásokat, sem utasítja el egyértelműen („legalábbis részben tévhit”⁴⁹⁹), Szabolcsit viszont mentesíti a vád alól. Ezen a ponton kerül ellentétbe Nagy Péterrel, aki – mint láttuk – a tartalom elhagyását kéri számon a köteten. A könyvvel kapcsolatban egyetlen esetben ad bíráló szempontokat. Hankiss meglepő nyíltsággal fejtí ki, hogy nem ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy József Attila „a vers filozófiai kérdéseire a marxi, ill. az engelsi választ adja [...]. Igaza van Szabolcsi Miklósnak, hogy a költő végig bátran küzd a feltornyosodó kételyekkel, s hogy a tiszta és fegyelmezett emberi gondolkodás erejét állítja a rátörő kétségekkel szembe, de úgy hiszem, túlzott kiszélesítése a fogalomnak, ha már ezt önmagában marxista és forradalmár magatartásnak, szemléletnek nevezzük”.⁵⁰⁰ A cél az alaptalan, szubjektív véleményalkotás leszűkítése az új módszerekkel. Hankiss előtt elsősorban az objektivitás eszméje lebegett.

A most áttekintett recenziókban is kimutathatók a magyar nyilvánosságnak a strukturalizmus-fogalmat illető anomáliái. Ezzel kapcsolatban jelentetett meg tanulmányt Bojtár Endre.⁵⁰¹ Szerinte az irodalomtudomány tudományos fogalomrendszer helyett fantomfogalmakat használ. Elemzése magára a magyar diskurzusra vonatkozik. A fantomfogalmak célja szerinte a másik diszkreditálása, lényege, hogy „ráhúzzuk mindarra, ami nem a mi állítólagos marxista álláspontunk”.⁵⁰² Ami valóban jelentős, a Nouvelle Critique, a francia új kritika irányzata, az valójában neostrukturalizmus, hiszen Bojtár szerint nincs irodalomelméleti strukturalizmus, legfeljebb a cseh strukturalizmus, valamint az orosz formalizmus. Bojtár szerint tehát itt egy kritikai iskoláról van szó, amelynek Franciaország mellett Csehországban, Lengyelországban és a Szovjetunióban is vannak képviselői, vagyis az elvi vita értelmetlen. Ennek megfelelően Bojtár saját „strukturalista” elméleti tanulmányát⁵⁰³ –

⁴⁹⁹ Uo., 63.

⁵⁰⁰ Uo., 65–67.

⁵⁰¹ BOJTÁR Endre, *Az irodalomtudományi strukturalizmus fantomja ellen* = SZERDAHELYI szerk., i. m., 148–151.

⁵⁰² Uo., 148.

⁵⁰³ BOJTÁR Endre, *Az irodalmi mű értéke és értékelése* = SZERDAHELYI szerk., i. m.

amely a *Strukturalizmus-vita* című kötetben is helyet kapott – egészen más hivatkozási alapokon írja meg.

Hankiss Elemér a kvantitatív módszerekről szóló szövegben⁵⁰⁴ a strukturalizmus–neostrukturalizmus megkülönböztetést más – nem történeti – értelemben használja, mint amit Bojtár Endrénél láttunk. Az egzaktság igényét és a struktúra totalitásának megértésére vonatkozó igényt állítja szembe: az első csak az intuíció segítségével történhet, lemondva az egzaktságról (ez a strukturalista megközelítés). Ő a másodikhoz csatlakozik, az egzaktságot kvantitatív módszerekkel szeretné biztosítani, de kilátásba helyezi az összefüggések vizsgálatát, sőt Szabolcsi Miklós imént említett művében az egzakt módszerekkel egy vers teljes struktúrájának megrajzolására tett kísérletet üdvözli. Az eddigi diskurzusnak megfelelően a zárlatban hozzáteszi, hogy kvantitatív kutatások mellett szükség van a történeti és kritikai vizsgálatokra is.

A „*struktúra*”. *Kísérlet a fogalom meghatározására*⁵⁰⁵ című tanulmányban a strukturalizmust a „többoldalú kölcsönös kauzalitás” szemléletével azonosítja, tehát vitatja az akauzalitás vádját. Azután tesz egy belső megkülönböztetést: struktúra mint erőrendszer, struktúra mint törvényrendszer. Az első lényege a folytonos mozgás, erő kifejtés, a második pedig a struktúrára mint törvényre tekint, mint például a matematika vagy a jogtudomány; majd pedig a virtuális struktúrát mint lehetőségrendszert és a reális struktúrát mint erőrendszert állítja szembe.

Harmadik tanulmánya, *Az irodalmi mű: struktúra vagy modell?*⁵⁰⁶ gondolatmenete hasonló – megtoldva a passzív és aktív modell elkülönítésével. Az első rögzíti a struktúra bizonyos mozzanatait, „de az erőrendszert fölidézni, vezérelni már képtelen”.⁵⁰⁷ Az aktív modell – az irodalmi mű – azonban fel is idézi az élményt más emberi tudatokban. Az utóbbi fogalommal tehát Hankiss bekapcsolja a befogadót, de vegytiszta környezetben, tehát „társadalmiatlanítva”. Ugyanígy az interstrukturális modell, amelynek fogalmát ezt követően vezeti be, pusztán a kommunikációs folyamatba kapcsolja be a verset mint struktúrát. „A vers meghatározza önmaga kommunikációs helyzetét”. Fontos elmozdulás a diskurzusban, hogy ez a három szöveg már feladja a marxizmus és a strukturalizmus integrálásának törekvését, nem jelez efféle motivációt. Ezek a szövegek sem igazán szekunder szövegek, maguk dolgoznak ki elméleteket az irodalomra vonatkozóan. Ezen elméletek lényege – látjuk – az osztályozás, a

⁵⁰⁴ HANKISS Elemér, *Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban = Valóság*, 1968/7, 1–18.

⁵⁰⁵ *Kritika*, 1970/9, 21–30.

⁵⁰⁶ *Valóság*, 1970/7, 74–88.

⁵⁰⁷ *Uo.*, 76.

fogalmi megragadás. Tanulmányaiban nagyon felkészülten idéz külföldi szakirodalmakból, kevésbé francia, mint inkább angolszász szakirodalmakat használ. Viszonya ilyen módon a strukturalizmushoz autonóm, nem a nagyelméletek bemutatására törekszik, hanem – ebben talán csak Bojtár Endre hasonlítható hozzá, bár ő jóval kevesebbet írt ekkor irodalomelméletről – szuverén elméletet épít. Ebben – mint fentebb igazoltuk – semmilyen szerep nem jut a marxista esztétikának (az utolsó Hankiss-szövegben magának az esztétikának sem!), nem történik kísérlet az elmélet marxista beágyazására, szalonképessé tételére. A szekunder irodalomban látjuk ezt a vitát és küzdelmet.

Az *Állásfoglalás* még két könyvet említ bíráló módon a strukturalizmussal összefüggésben, röviden még ezekre kell kitérnünk. A *Formateremtő elvek a költői alkotásban*⁵⁰⁸ című könyv az MTA Stiliztikai és Verstani Munkabizottság verselemző vitaülésén elhangzott előadások és hozzászólások anyagát tartalmazza. A vitaülés 1968. novemberében zajlott, a könyv mégis csak 1971-ben jelent meg. A novellaelemzésről szóló 1970. áprilisi konferencia anyaga is külön kötetet kapott.⁵⁰⁹ A szerkesztője Hankiss volt, ő írta a bevezetőt is, amelyben a módszer problémájára hívta fel a figyelmet, arra, hogy az tisztázatlan viszonyban áll a hagyományos módszerekkel. Az új módszerek a műalkotás struktúrájának leírására alkalmasak, de a műalkotások értelmezésére nem. (10.) Miklós Pál az immanens elemzést kifogásolja: „lassanként éppoly vulgáris eltorzulása következik be, amilyent a visszatükrözés fogalmánál tapasztaltunk.” Szöveg és befogadó közötti viszonyban lehet csak a műalkotást értelmezni, tehát „fából vaskarika”. Szabolcsi vitazáró cikke is amellet érvel, hogy: „a művet tehát először immanensen vizsgálom, azután azonnal belehelyezem egy tágabb kontextusba.”⁵¹⁰

Hermann István recenziójában⁵¹¹ azt fejti ki, hogy a vers egyedi és individuális struktúrája fellelhető ezzel az elemzéssel, az értékelés problémája viszont nem megoldott. „Egyszóval az olyan módszerek mitizálása vagy újként való és a régít helyettesítő kolportálása, mely mit sem tud mondani az irodalmi folyamatról és az értékről – végérvényesen megbukott. Nem lehet tehát a marxista elemzést felcserélni valami olyan analízissel, amelynek semmi köze nincs magához az anyaghoz, hanem kívülről applikálódik rá, és akarva akaratlanul elmossa a

⁵⁰⁸ HANKISS Elemér szerk.: *Formateremtő elvek a költői alkotásban*, Bp., Akadémiai, 1971.

⁵⁰⁹ HANKISS Elemér szerk.: *A novellaelemzés új módszerei. A szegedi novellaelemző konferencia anyaga*, Bp., Akadémiai, 1971.

⁵¹⁰ *Formateremtő elvek*, 557.

⁵¹¹ HERMANN István, *Az állítólag új módszerek. Megjegyzések két könyv kapcsán = Irodalomtörténet*, 1973/5 473.

különbségeket mondjuk Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula és – ha megkíséreljük: Erdős Renée között.”

Simon Zoltán recenziója⁵¹² generációs logikában mutatja be a strukturalistákat. A középnemzedék – Hankiss Elemér, Miklós Pál, Szabolcsi Miklós – jogos fenntartásokkal is él, „de a legfiatalabbak – Bécsy Tamás, Csúri Károly, Kanyó Zoltán, Voigt Vilmos, a csehszlovákiai Karol Tomis és mások – egyértelműen esküsznek az új módszerre.” Másik kritikai megjegyzése pedig az, hogy az egzakt igazság nem azonosítható az abszolút igazsággal.

A vita ezen cikkek megjelenése után kezdődik, és vizsgálatunk befejező részét jelenti. Láttuk, hogy az *Állásfoglalás* a strukturalizmus teljes elítélését adta – annak ellenére, hogy az ahhoz való viszonyulás alakzatai milyen sokrétűek voltak a nyugati áramlatok iránti nyitottság, a módszertani érdeklődés, az elméleti marxizmus és a műelemző gyakorlat dialektikájában. 1972-től kezdve a strukturalizmusról folytatott diskurzus is nagymértékben átalakult. Szabolcsi Miklós nem jelentetett meg több strukturalista vonatkozású tanulmányt, Hankiss Elemér az irodalomtudomány területét is elhagyta – egyetlen rövid válasszal kapcsolódott be a „vitába”, amelyet a Pándi Pál által átvett Kritika (a strukturalizmus-vita megjelenési helye) „A kritikai Állásfoglalás után” főcímmel vezetett be, rögtön a támadó viszontválaszával. A korábbi szerzők közül egyedül Kelemen János fejt ki részletesebben véleményét.

A vita Hankiss Elemérnek a Jancsó-filmekről írt cikke kapcsán lángol fel. Novák Zoltán a Kritika 1972/10-es számában,⁵¹³ néhány oldallal az *Állásfoglalás* után támadja meg azt. Láttuk, hogy Hankissel az a probléma, hogy a strukturalizmus integrációját nem szervesen egymás mellé tételként gondolja el, hogy strukturális elemzései nem felelnek meg a formai mozzanatok egzakt tanulmányozásának, hanem a mű jelentésképző folyamatát vizsgálják. Ki is mondja a *Strukturalizmus* című gyűjtemény bevezetésében, hogy „az irodalomtudományi strukturalizmus egyik alaptétele az, hogy a forma és tartalom elválaszthatatlan egymástól”.⁵¹⁴ Novák is azt veti a szemére, hogy strukturalista elemzése a tartalomra irányul, hiszen – hangzik el a határozott megállapítás – a strukturális elemzés kizárólag formális lehet, minden másra ott a marxista esztétika. A film esetében is hasonló a helyzet. Novák leszögezi, hogy a strukturális elemzés módszere itt is alkalmazható, „az igazi probléma azonban ott kezdődik, hogy a strukturális vizsgálatoknak a filmalkotásban mi az igazi terrénuma, [...] hol van az a határ,

⁵¹² SIMON Zoltán, *Az egzaktóság bűvöletében. (Formateremtő elvek a költői alkotásban – A novellaelemzés új módszerei)* = *Alföld*, 1972/5, 82–84.

⁵¹³ NOVÁK Zoltán, *Megjegyzések Hankiss Elemér a Jancsó-filmek motívumrendszere című cikkéhez* = SZERDAHELYI szerk., *i. m.*, 7–14.

⁵¹⁴ HANKISS Elemér, *Bevezetés* = *Uő.*, *i. m.*, 20.

amelyen túl [...] filozófiai irányzattá, ehhez kapcsolódó esztétikai koncepcióvá válik.” A strukturalizmus létjogosultságát Kiss Lajos tanulmánya is megkérdőjelezi. Sőt a strukturális elemzés heurisztikus értékét is megvonja, hiszen álstruktúrákat is kirajzolhat, ugyanakkor a struktúrák élettanát nem mutatja meg.

Hankiss elutasítja Novák ex cathedra érveit, de visszakozik is: kijelenti, hogy „a strukturalizmus nem világnézeti irány, hanem tudományos módszer, tudományos szemléletmód, a tudományos kutatás egy bizonyos szintje, illetve szakasza”⁵¹⁵. Főleg a magyar kutatókat emeli el a strukturalista filozófiáktól. Fontos megállapítani, hogy eddig Hankiss hasonló kérdésekben nem foglalt állást, ő elsősorban műelemzésekkel jelentkezett. Itt viszont érezhetően védekeznie kell. Védi a rendszerelvű gondolkodás jogosságát, de a történetiség hiányát a strukturalizmusban elismeri.

A vita következő hozzászólója a strukturalizmus másik értő elemzője, Kelemen János, aki Hankisshez hasonlóan korábbi pozíciójához képest visszakozeni kényszerül. Kelemen cikke⁵¹⁶ polemikus felütéssel indul, amikor fájjalja a strukturalista szerzők hiányát a magyar szakirodalomban, és megjegyzi, hogy „a marxizmus hatékonysága a polgári irányzatokkal folytatott polémiákban mindig csökkent, a marxizmus mindig defenzívába szorult, amikor ezeknek az irányoknak a megismerését és kritikai elemzését előre gyártott ítéletekkel pótolták”⁵¹⁷ – azaz elutasítja, megkérdőjelezi azt a gyakorlatot, amelyet éppen az a folyóirat vezet, amelyben saját tanulmánya megjelenik. Szerinte nem lehet elválasztani egymástól a módszert és a filozófiát, hiába tesz kísérletet erre Hankiss és más előjellel Novák is. Tartalom és forma egységének – szintén Novák által kifejtett – szétválasztását is elítéli. Nála az elválasztás és az összeillesztés időbeli: a tartalom–forma egységet előbb strukturálisan, majd esztétikailag kell megközelíteni – abban az értelemben, írja Kelemen, amit „Marx »a speciális tárgy, speciális logikájának« nevez”.⁵¹⁸ Szili József egyértelműen Hankiss oldalán lép be a vitába,⁵¹⁹ abban pedig Kelemen Jánossal ért egyet, hogy ő is tartalom és forma egységében gondolkodik. Veres János és Szegedy-Maszák Mihály állnak még ki Hankiss mellett,⁵²⁰ de az ő cikkük nemcsak a szóhasználatot illetően preferálja a strukturális elemzést a strukturalista elemzéssel szemben (mint Kelemen), hanem szembe is állítja a kettőt. „Az elemzés során

⁵¹⁵ HANKISS Elemér, *Amiről érdemes vitatkoznunk* = SZERDAHELYI szerk., i. m., 19–26.

⁵¹⁶ KELEMEN János, *Mi a strukturalizmus?* = SZERDAHELYI szerk., i. m., 31–40.

⁵¹⁷ Uo., 31.

⁵¹⁸ Uo., 37.

⁵¹⁹ SZILI József, *Megjegyzések Novák Zoltán cikkéhez* = SZERDAHELYI szerk.: i. m., 40–45.

⁵²⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, *Fantomok ellen? Megjegyzések Novák Zoltán megjegyzéseihez* = Uo., 50–56.

Hankiss a strukturalistákkal ellentétes irányba halad: jelentésük felől közelíti meg a motívumokat, nem úgy, ahogy a strukturalista elemzések, amelyek a jelentéstől eltekintve, illetve azt utólag kibontva vizsgálják a motívumok kapcsolatait.”⁵²¹ Marxizmus és strukturalizmus viszonya továbbra is tisztázatlan, maga a fogalom is nagyon bonyolult, de a „konkrét műelemző gyakorlat segíthet ahhoz is, hogy a strukturalizmust ne azonosítsuk a strukturális megközelítéssel”.

Ezekből a hozzászólásokból egy konszenzus bontakozik ki: tartalom és forma egységben van, a strukturalizmus problematikus fogalom, a marxizmussal nem egyeztethető össze, de mint strukturális elemzés használható. Strukturalizmus és marxizmus ellentéte nem a formai és tartalmi elemzés viszonylatában, hanem a teljes elemzésen belül, az esztétikai öntörvényűség és a társadalmi függőség jelentőségének értékelése mentén fejeződik ki és dől el.⁵²²

⁵²¹ *Uo.*, 51.

⁵²² *Uo.*, 55.

Konklúzió

Hogyan összegezhető a három diskurzus vizsgálatából kapott eredmények? Mindhárom esetben az irodalmi műértelmezés praxisát vizsgáltuk – más-más státuszú és műfajú szövegcsoportokat tanulmányoztunk, amelyek egy évtizedet ölelnek fel, megfigyeléseink azonban egy irányba mutatnak. A regénykritikák elemzéséből az derült ki, hogy a műértelmezést meghatározó marxista alakzatok háttérbe szorultak. A hatalmi pozícióból megszólaló kritikák a diskurzus peremére kerültek, a kritikai diskurzusok egyre inkább elválasztották a szövegeket a társadalmi valóságvonatkozásoktól, fokozatosan veszítettek érvényükből a szerző szándékát és a mű által közölt üzenet társadalmi hatását vizsgáló olvasatok.

Az *Állásfoglalást* előkészítő szövegek rövid idő alatt, egyetlen, zárt diskurzus részeként íródtak, így ebben az esetben belső változásokat nem mutathattunk ki. De figyelemre méltó, hogy milyen erősen jelent meg a kritikai műhelyek beszámolóiban és önreflexiójában a kritika elméleti megalapozottságának hiányát jelző panasz, a „dezideológia” toposza. Ebbe az irányba mutatott a népi–urbánus törésvonal státusza is, amely – mint láttuk – gyakorlati preferenciákban öltött testet, s maga is osztozott az elmélet visszaszorulásának tendenciájában. Király István és más lukácsista értelmezők gondolkodásának státusza – diszkurzív pozíciójuk különbségei ellenére – szintén azt mutatta, hogy az irodalom társadalmi működés módjára, az esztétikai ítélet szövegen túli kritériumaira alapozott műolvasatok veszítettek érvényükből. Ugyanezt igazolta Faragó Vilmos publicisztikai kritikájának megerősödése és hatása, amelynek súlyát számos beszámoló rögzítette a megvizsgált korpuszban. Mindezek a jelenségek azt mutatják, hogy a kritika számára komoly válságot hozott, hogy nem tudta helyzetét a korábban érvényes elméleti kódok szerint megragadni.

A strukturalizmus magyarországi megjelenése betetőzte a dezideológia folyamatát. A strukturalizmusból inspirálódó műelemzések a szöveg belső viszonyaira, kvantifikálható aspektusaira fordították a figyelmet. A strukturalizmus marxista integrációjára vonatkozó törekvés pedig a strukturalizmussal az elemzés módszerbeli sokrétűségét kívánta gazdagítani a marxista esztétika belátásait egyre inkább a puszta ornamentika státuszába szorítva. Az pedig, hogy az *Állásfoglalással* elvi döntés született a strukturalizmus integrálhatatlanságáról, még inkább a szövegimmanens olvasatok térnyerését segítette elő, hiszen eleve elfordította a figyelmet a konfliktuózus elméleti keretekről.

Összességében tehát azt látjuk, hogy az 1956 előtt ideológiai alapú műértés visszaszorult, az irodalomértelmezést meghatározó ideologikus konstellációk összeomlottak.

Ezzel összefüggésben – bár ennek nem kellett volna feltétlenül így lenni – az irodalom közösségi jellege a kritika nézőpontjából érdektelenné vált, a művek értelmezése nem kereste többé a mű „célját”, „mondanivalóját”, „üzenetét”. A kritika már az 1960-as években egyre inkább dekontextualizálja a művet, érdeklődése a megalkotottság mikéntjére irányul. Az irodalom elszakad a politikától, de így el kell szakadnia a „valóságtól” és a közösségtől is. Kalmár Melinda más kiindulását, az irodalomtörténet politikai értelmezési lehetőségei felé tájékozódó elemzése során állapítja meg, hogy „az irodalom a kádárizmustól félig-meddig szekularizált státust kapott, amelyben a politikai és az irodalmi »civil« szféra többé-kevésbé elkülönült egymástól. Az irodalmat [...] rezervátumszerű, politikamentes állapotba igyekeztek szorítani, hogy ezzel elejét vegyék az írók közéleti szerepének.”⁵²³

S most lássuk azt a tágabb összefüggést, amellyel mindezek az eredmények kapcsolatba hozhatók. Meglátásunk szerint az 1960-as években épült ki az a rendkívül széles körű értelmezői közösség, amelyben konszenzus volt az irodalmi művek autonóm státuszának kérdéséről. Erre a közmegegyezésre, az irodalomnak a „valóságtól” megtisztított területére vagy másként fogalmazva az irodalom dezideologizált funkciójára épült rá az 1970-es évek „elméleti fordulata”, amelyről Takáts József beszél⁵²⁴ Bán Zoltán András esszéjének bírálatakor.⁵²⁵ Úgy gondoljuk tehát, hogy ez a szempont az 1960-as évek és az 1970-es évek vége közötti irodalomtörténeti ellentétkonstrukciókkal, a kanonizációs folyamatok nyomán megmutatkozó viszonyítási alakzatokkal szemben az irodalmi gondolkodás belső folytonosságát igazolja. Sőt ugyanez a belátás a prózafordulat és a kritika viszonyának az újragondolását is lehetővé teszi. Ebben az összefüggés-konstrukcióban plauzibilisnek tűnik az a magyarázat, hogy nem a prózafordulat találta meg a saját kritikáját a rendszerváltásig kitartó nagy értelmezői közösségben, hanem ennek az értelmezői konszenzusnak a szemléleti alapjai már jóval korábban, a prózafordulat megindulását megelőzően létrejöttek.

Ez a közös kiindulási alap – amelynek szinte totális érvényét a különböző diskurzusok esetén tanulmányoztuk – eredményezhette azt is, hogy olyan széles körű tudott lenni a rendszerváltás időszakának irodalomértelmezői konszenzusa. Ennek a belátásnak különösen erős hangsúlyt ad, hogy az irodalom közéleti jelentősége Magyarországon mennyire kiemelkedő maradt az elmúlt évtizedekben, sőt az értelmiségszociológiai vizsgálatok szerint

⁵²³ KALMÁR Melinda, *Ennivaló és hozomány. A kora Kádárizmus ideológiája*, Bp., Magvető, 1998, 179.

⁵²⁴ TAKÁTS József, *Ellentmondások. Vita Bán Zoltán Andrásal = Kalligram*, 2009/3, 52–55.

⁵²⁵ BÁN Zoltán András, *i. m.*

még a mai értelmiség számára is meghatározó.⁵²⁶ Így annak belátása, hogy a rendszerváltást megelőző és követő évtizedekben meghatározó irodalomolvasási mód meghatározója az irodalmi szöveg autonómiájába vetett hit, messze túlmutat az irodalom és az elmélettörténet hatókörén, és az elmúlt évtizedek értelmiség- és politikai szociológiája számára is releváns. Ennek a folyamatnak a kialakulásában, a mai irodalmi viszonyok megszületésében döntő jelentősége van a kora Kádár-korszak másfél évtizedének.

⁵²⁶ Lásd ehhez: KRISTÓF Luca, *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*, Bp., L'Harmattan, 2014.

Bibliográfia

- ALMÁSI Miklós, *Kritika – az őstörténet = Kritika*, 2013, 2.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai 1971–1975*, VASS Henrik szerk., Bp., Kossuth, 1978, 339–356.
- ANGYALOSI Gergely, *A semleges prófétája. Pályakép-kísérlet Roland Barthes-ról = Valóság*, 1979/12, 82–95.
- ANGYALOSI Gergely, BÁN Zoltán András, BECK András, RADNÓTI Sándor: *Irodalmi kvartett az Ottlik-émlékkönyvről = Beszélő*, 1996/5, 76–85.
- ANGYALOSI Gergely, *Szubjektivizmus az irodalomtudományban = Helikon*, 2006/1–2, 6–13.
- ASSMAN, Aleida, ASSMAN, Jan, *Kánon és cenzúra = ROHONYI Zoltán szerk., Irodalmi kánon és kanonizáció*, Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2001, 92. *A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai 1956–1962*, SASVÁRI Ágnes – VASS Henrik kiad., Bp., Kossuth, 1964, 479–497.
- Az „Olvasó Népert” mozgalom és a könyvtárak: Az „Olvasó Népert” mozgalom koordinációs bizottságának állásfoglalása = Alföld*, 1970/3, 60–70.
- Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdésében (1972. szeptember) = A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975*, VASS Henrik szerk., Bp., Kossuth, 1978, 339–357.
- B. HAJTÓ Zsófia, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 5. 1905–1970*, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1997.
- BAJOMI LÁZÁR Endre: *Mégis szép az irodalom = Kritika*, 1973/9, 21–22.
- BÁN Zoltán András, *Meghalt a főítész*, Bp., Scholar Kiadó, 2010.
- BÁN Zoltán András: *Fimák, avagy a kopernikuszi fordulat = Beszélő*, 1997/2, 96–98.
- BARTHES, Roland, *A napihír struktúrája = HANKISS Elemér szerk.: Strukturálisizmus*, Bp., Európa, 1971, 173–187.
- BARTHES, Roland, *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások*, Bp., Osiris, 1996.
- BARTHES, Roland, *Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe = A modern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal és VILCSEK Béla, Bp., Osiris, 1998, 527–542.
- BARTHES, Roland, *Objektív irodalom = A francia „új regény”, szerk. és vál. KONRÁD György, 2. Tanulmányok – Vita*, Bp., Európa, 1967, 150–163.
- BARTHES, Roland, *Oeuvres Complètes, 1, 1942–1965*, éd. Eric MARTY, Paris, Seuil, 1993, 1366.
- BARTHES, Roland, *Szószerinti irodalom = A francia „új regény”, szerk. és vál. KONRÁD György, 2. Tanulmányok – Vita*, Bp., Európa, 1967, 164–172.
- BARTHES, Roland, *A strukturális elemzés elvei és céljai = Filmkultúra*, 1967/4, 73–80.

- BARTHES, Roland, *A strukturalista aktivitás = Helikon*, 1968/1, 101–105.
- BARTHES, Roland, *Hol kezdjük? = Helikon*, 1970/3–4, 363–369.
- BARTHES, Roland, *Hymen-hírek = HANKISS Elemér szerk.: Strukturalizmus*, Bp., Európa, 1971, 149–154.
- BARTHES, Roland, *I principi e scopi dell'analisi strutturale = Nuovi Argomenti*, 1966/2, 104–116.
- BARTHES, Roland, *Irodalom és jelentés = Helikon*, 1967/2–3, 269–271.
- BENKŐ Ákos, *Egy elhamarkodott bírálatról (Vitacikk E. Fehér ellen) = Forrás*, 1969/5–6. (2. évf.) 137–138.
- BEZECZKY Gábor, *A strukturalizmus Magyarországon, 2000*, 2006/4, 64–76.
- BÍRÓ Ferenc, *Az emberi méltóság jegyében = Tiszatáj*, 1963/2, 8.
- BOJTÁR Endre, *Az irodalmi mű értéke és értékelése = SZERDAHELYI szerk., A strukturalizmus-vita (Dokumentumgyűjtemény), I–II*, Bp., Akadémiai, 1977.
- BOJTÁR Endre, *Az irodalomtudományi strukturalizmus fantomja ellen = SZERDAHELYI István szerk., A strukturalizmus-vita (Dokumentumgyűjtemény), I–II*, Bp., Akadémiai, 1977, 148–151.
- BÓKAY Antal, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Osiris, Budapest, 2006
- BÓNUS Tibor, *A másik titok. Az Édes Anna értelmezéséhez = Irodalomtörténet*, 2007/4, 476–512.
- BÓNUS Tibor, *A Nincs alvás! és a prózakritika = Jelenkor*, 1996/1, 75–93.
- BOURDIEU, Pierre, *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához = WESSELY Anna szerk., A kultúra szociológiája*, Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 174–185.
- BOURDIEU, Pierre, *Az esztétikai hatalom elmélete. Kulturális felszabadítás egy újbarokk korban*, Bp., Napvilág, 2017.
- CUISENIER, Jean, *Formes de la parenté et formes de la pensée = Esprit*, 1963/11, 547–563.
- CSEH Gergő Bendegúz – KALMÁR Melinda – PÓR Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott (Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963)*, Bp., Osiris, 1999.
- CSEH Gergő Bendegúz – KRAHULCSÁN Zsolt – MÜLLER Rolf – PÓR Edit szerk., *Zárt, bizalmas, számozott II. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikai 1962–1979 (Dokumentumok)*, Bp., Osiris, 2004.
- DERSI Tamás, *Rozsdatemető = Magyar Nemzet*, 1963. jan. 4.
- DOMOKOS Mátyás, *Az „inautentikus” kinyilatkoztatás = Kortárs*, 1993/3.
- E. FEHÉR Pál, *Adalékok egy siker természetrajzához (Vitacikk A látogató ellen) = Népszabadság*, 1969. (14. évf.) máj. 21., 7.
- Émile DURKHEIM, *A szociológia módszertani szabályai = Uő., A társadalmi tények magyarázatához*, Bp., KJK, 1978, 21–159.
- ERDEY-GRÚZ Tibor, *Az elnökség beszámolója az 1967. évi közgyűlésen = Akadémiai Értesítő. Magyar Tudomány*, 1967/6, 355–380.

- F. V., *Viták az Írószövetségben – Mai konfliktusok = Élet és Irodalom*, 1963. márc. 2., 5.
- FARAGÓ Vilmos, *Jajkiáltás (Recenzió A látogatóról) = Élet és Irodalom*, 1969/19, 7.
- FARAGÓ Vilmos, *Kicsi ország = Élet és Irodalom*, 1967. január 7.
- FARKAS László, *Fejes Endre: Rozsdatemető = Jelenkor*, 1963/3.
- FEHÉR Ferenc, *Az antinómiák költője, Dosztojevszkij és az individuum válsága*, Bp., Cserépfalvi, 1996.
- FENCSEK Flóra, *A hivatalnok dilemmája. A látogató – az első regény és a következő = Esti Hírlap*, 1969. május 22.
- FOUCAULT, Michel, *A szubjektum és a hatalom = KIS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc szerk., Testes könyv II.*, Szeged, Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, 1997, 267–292.
- GALSAI Pongrác, *Írói ítélet az ítéletelenségről (Tűnődések Fejes Endre Rozsdatemetőjéről) = Világosság*, 1963/4, 243–247.
- GERA György, *Látogatás Roland Barthes-nál = Valóság*, 1967/11, 93–95.
- GEREBEN Ferenc, *Könyv, könyvtár, közönség*, Bp., OSZK, 1998.
- GINTLI Tibor – SCHEIN Gábor, *Az irodalom rövid története*, Pécs, Jelenkor, 2007.
- GINTLI Tibor főszerk., *Magyar irodalom*, Bp., Akadémiai, 2011.
- GODELIER, Maurice, *Le structuralisme = Aletheia*, 1966/5.
- GODELIER, Maurice, *Problemes du structuralisme = Les temps modernes*, 1966/11.
- GYÖRGY Péter, *Az ideológiai ponyva = ÉS*, 2013. április 6.
- HANKISS Elemér szerk., *A novellaelemzés új módszerei: a szegedi novellaelemző konferencia anyaga: 1970. ápr. 9–11.*, Bp., Akadémiai, 1971.
- HANKISS Elemér szerk., *Formateremtő elvek a költői alkotásban: az MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottság verselemző vitáulésén elhangzott előadások és hozzászólások anyaga: 1968. november 14–15.*, Bp., Akadémiai, 1971.
- HANKISS Elemér szerk., *Strukturalizmus I–II*, Bp., Európa, 1971.
- HANKISS Elemér, *Amiről érdemes vitatkoznunk = SZERDAHELYI szerk.: A strukturalizmus-vita (Dokumentumgyűjtemény), II*, Bp., Akadémiai, 1977, 19–26.
- HANKISS Elemér, *A „struktúra”. Kísérlet a fogalom meghatározására = Kritika*, 1970/9, 21–30.
- HANKISS Elemér, *A népdaltól az abszurd drámáig. Az irodalmi kifejezésforma alapvető strukturális mozzanatáról = Kritika*, 1967/12, 14–27.
- HANKISS Elemér, *Az irodalmi hatás mechanizmusáról = Alföld*, 1967/7, 48–55.
- HANKISS Elemér, *Az irodalmi mű: struktúra vagy modell? = Valóság*, 1970/7, 74–88.
- HANKISS Elemér, *József Attila komplex képei. Mérhető-e a vers hatásának intenzitása? = Kritika*, 1966/10, 11–23.

- HANKISS Elemér, *Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban = Valóság*, 1968/7, 1–18.
- HERMANN István, *Az elsüllyesztett ember. Jegyzetek a strukturalizmusról = SZERDAHELYI István szerk.: A strukturalizmus-vita, (Dokumentumgyűjtemény), I, Bp., Akadémiai, 1977, 198–215.*
- HERMANN István, *Az állítólag új módszerek. Megjegyzések két könyv kapcsán = Irodalomtörténet*, 1973/5, 473.
- HERMANN István, *Lehet-e művészet totalitás nélkül = Új Írás*, 1964/9, 1120–1129.
- HÉVIZI Ottó, *Egy kriptó-esztétika antinómiái = Jelenkor*, 2006/1, 62–75.
- ILIA Mihály, *Konrád György: A látogató = Tiszatáj*, 1969/8, 772–773.
- ILIA Mihály, *Tehetség próbája = Tiszatáj*, 1963/2, 8.
- ILLÉS László, *Fejes Endre: Rozsdatemető = Kortárs*, 1963/2, 297–299.
- JOVÁNOVICS Miklós, *Bravúros egyszerűség = ÉS*, 1962. dec. 22. 7.
- JÓZSA Péter, *Ami a strukturalista elemzés határain innen van = Kritika*, 1970/7, 25–32.
- KABDEBÓ Lóránt, *Meditáció egy divatos könyvről. Konrád György: A látogató = Napjaink*, 1969. 10. sz.
- KÁLMÁN C. György, *Ítéshozatal és ítélezés – avagy az újabb magyar irodalom nagyon rövid történetéhez = Kalligram*, 2008/11, 87–91.
- KELEMEN Gyula, *A verselemzés kérdéseire. Szabolcsi Miklós könyvéről = Magyar Hírlap*, 1968. október 4. 6.
- KELEMEN János, *Mi a strukturalizmus? = SZERDAHELYI szerk.: A strukturalizmus-vita, (Dokumentumgyűjtemény), I–II, Bp., Akadémiai, 1977, 31–40.*
- KELEMEN János, *Roland Barthes irodalomszemlélete = SZERDAHELYI István szerk.: A strukturalizmus-vita (Dokumentumgyűjtemény), I, Bp., Akadémiai, 1977, 228–237.*
- KELEMEN János, *A strukturalista irodalomszociológia néhány problémája = Valóság*, 1969/11, 49–55.
- KELEMEN János, *A strukturalizmusok és az irodalmi termelés = Kritika*, 1970/8, 61–62.
- KELEMEN János, *Strukturalizmus kontra antropológia = Filozófiai Szemle*, 1969/3.
- KENYERES Zoltán, *Egy hivatalnok pokolra száll = Új Írás*, 1969. 8. sz. 125–127.
- KIRÁLY István, *Hazafiság és forradalmiság*, Bp., Kossuth, 1974, 133–217.
- KIRÁLY István, *Napló*, Bp., Magvető, 2017, 93.
- KIS János – BENCE György, *A strukturális elemzés határai = Kritika*, 1969/9, 28–34.
- KIS János – BENCE György, *A strukturalizmus határai. 2. rész = Kritika*, 1969/10, 34–37.
- KIS János – BENCE György, *Hány íven szabad bíráltni Lévi-Strausst? = Kritika*, 1970/5, 955–961.
- KIS Tamás, *Könyvekről. Fejes Endre: Rozsdatemető = Népszabadság*, 1962. dec. 22.

- KISTAMÁSNÉ VARGA Sarolta, *A strukturalizmus vázlatos kritikája = Társadalmi Szemle*, 1968/5, 103–110.
- KISTAMÁSNÉ VARGA Sarolta, *Hol tart ma a strukturalista filozófia Franciaországban? = Valóság*, 1969/3, 79–87.
- KOMLÓS János, *Stílus és világnézet = Népszabadság*, 1963. márc. 24.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Mozaikok a freskóhoz = Tiszatáj*, 1963/2, 8.
- KÖPECZI Béla, *Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség = Helikon*, 1967/2–3, 171–175.
- KRISTÓF Attila, *Három könyv lépcsőzetén = Magyar Nemzet*, 1969. 06. 01.
- KRISTÓF Luca, *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*, Bp., L'Harmattan, 2014.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A kritika kényszerpályái. Az irodalmi műbírálókérdései a hetvenes években = Uő., Műalkotás, szöveg, hatás*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 498–520.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1993.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Esterházy Péter*, Pozsony, Kalligram, 1996.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Az új történetiség esélyei. A mai irodalomkutatás szellemi helyzetéről = Alföld*, 1990/3, 82–89.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az univerzális tündérmesék után = Alföld*, 1990/12, 36–45.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Szövegkultúra és hagyománytudat. Irodalmunk szellemi helyzetének kérdéséhez = Jelenkor*, 1990/1, 63–73.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A párbeszéd remény(telenség)e = Jelenkor*, 1996/1, 275–279.
- KULIN Katalin szerk., *Interjú! Nagy írók műhelyében I–II.*, Bp., Európa, 1965.
- LÁSZLÓ Miklós, *Könyvekről. Fejes Endre: Rozsdatemető = Esti Hírlap*, 1963. jan. 22.
- LUHMANN, Niklas, *A műalkotás és a művészet önreprodukciója = KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor s.k., ODORICS Ferenc, Testes könyv I.*, Szeged, Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996, 113–157.
- MÁNDI Péter, *A könyv és közönsége*, Bp., KJK, 1968, 107–113., 258.
- MARÓTI Andor, *Műveltebb olvasókért (Jegyzetek az Olvasó népert mozgalomról) = Alföld*, 1970/1, 86–92.
- MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *A német ideológia*, Bp., Szikra, 1952, 13.
- MÁTRAI László, *A Port Royaltól a Nagyfuvaros utcáig = Kortárs*, 1963/6, 954–955.
- MÉREI Gyula, *Strukturalizmus, strukturalista elemzés, marxizmus = Akadémiai Értesítő*, 1907–8, 494–507.
- MESTERHÁZI Lajos, *Írás és olvasás (Fejes Endre Rozsdatemető című regényéről) = Népszabadság*, 1963. márc. 1.
- MIKLÓS Pál, *Bevezetés = SZERDAHELYI István szerk.: A strukturalizmus-vita I*, Bp., Akadémiai, 1977, 115–148.

- MIKLÓS Pál, *Az ízlés kritikája avagy a kritika ízlése = Kritika*, 1970/8, 45–48.
- MIKLÓS Pál, *Bevezetés = Helikon*, 1968/1, 3–24.
- MIKLÓS Pál, *Strukturalizmus és marxizmus = Társadalmi Szemle*, 1968/5, 111–114.
- MOLNÁR Erik, *A nemzeti kérdés = Magyar Tudomány*, 1960/10. 571–642.
- N. SÁNDOR László, *Konrád György: A látogató = Magyar Hírlap*, 1969. máj. 29.
- NAGY Attila, *Az olvasás mint kiváltság? Adatok és töprengés A Nagy Könyv akció ürügyén = Magyar Tudomány*, 2006/9, 1113.
- NAGY Péter, *A verselemzés kérdéseiről. Szabolcsi Miklós tanulmányáról = Irodalomtörténet*, 1969/1, 216–222.
- NÉMETH G. Béla szerk., *Az el nem ért bizonyosság*, Bp., Akadémiai, 1972.
- NÉMETH G. Béla, *Arany János = Uő.: Mű és személyiség*, Bp., Magvető, 1970.
- Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, Bp., Gondolat, 2006.
- NOVÁK Zoltán, *Megjegyzések Hankiss Elemér a Jancsó-filmek motívumrendszere című cikkéhez = SZERDAHELYI István szerk., A strukturalizmus-vita (Dokumentumgyűjtemény), II*, Bp., Akadémiai, 1977, 7–14.
- PAPP Ágnes Klára, *Felelős felelőtlenség. Roland Barthes irodalomszemléletéről = Alföld*, 2008/2, 75.
- PETRIK Béla, „...a belőtt puskák feléje hordanak...” *Kiss Ferenc felszólalása az 1972-es Debreceni Irodalmi Napokon = <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/14-petrik.pdf>* (a letöltés ideje: 2019. 09. 12.)
- POMOGÁTS Béla, *Két regény (Konrád György: A látogató és Kardos G. György: Avram Bogatir hét napja) = Jelenkor*, 1970/3, 266–273.
- RADNÓTI Sándor, *A posztmodern zsandár = Uő., A piknik*, Bp., Magvető, 2000, 270–286.
- RADNÓTI Sándor, *Fehér Ferencről = Uő., A piknik*, i. m., 195–212.
- RAINER M. János, *Bevezetés a kádárizmusba*, Bp., 1956-os Intézet – L'Harmattan, 2001, 157.
- RÉNYI Péter, *Gondolatok a kommunista hősről = Új Írás*, 1964/4, 478–487.
- RÉVÉSZ Gy. István, *Negyedik szempontból. Hozzászólás a Rozsdatemető vitához = Népszabadság*, 1963. márc. 8.
- RÉVÉSZ Sándor, *Aczél és korunk*, Bp., Sík Kiadó, 1997.
- RÉZ Pál, *Ami nincs benne és ami benne van: Kulcsár Szabó Ernő: A magyar irodalom története, 1945–1991 = RADNÓTI Sándor vál.: Bírálólatok, viták, nekrológok. Holmi 1989–2014. Antológia III*, Bp., Libri Kiadó, 2017, 216–224.
- RICOEUR, Paul, *Structure et herméneutique = Esprit*, 1963/11, 596–627.
- RÓNAY György, *Az olvasó naplója. Konrád György: A látogató = Uő., Olvasás közben*, Bp., Magvető, 530–533.
- RÓNAY György, *Veselemzés és strukturalizmus = Új Írás*, 1967/6, 108–114.

- SAMOYAUULT, Tiphaine, *Roland Barthes: biographie*, Paris, Seuil, 2015, 414.
- SÁNDOR Pál, *A filozófia is közügy! (Rozsdatemető) = Kritika*, 1964/2, 34–40.
- SÁRI B. László, *A hattyú és a görény*, Pozsony, Kalligram, 2006, 150–196.
- SCHEIBNER Tamás, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953*. Bp., Ráció, 2014.
- SIMON Zoltán: *Az egzaktitás bűvöletében. (Formateremtő elvek a költői alkotásban – A novellaelemzés új módszerei) = Alföld*, 1972/5, 82–84.
- SÖTÉR István főszerk., *A magyar irodalom története I–VI*, Bp., Akadémiai, 1964–1966.
- STANDEISKY Éva, *Az írók és a hatalom 1956–1963*, Bp., 1956-os Intézet, 1996.
- SZABOLCSI Miklós, *A verselemzés kérdéseihez. József Attila: Eszmélet*, Bp., Akadémiai, 1968.
- SZABOLCSI Miklós, *Strukturalizmus, napi kritika és közönség Franciaországban = SZERDAHELYI István szerk.: A strukturalizmus-vita I*, Bp., Akadémiai, 1977, 9.
- SZABOLCSI Miklós: *Indulatos jegyzetek a mai prózáról = Új Írás*, 1969/2, 104–112.
- SZABOLCSI Miklós: *Párizs, Cerisy és a francia kritika = Kritika*, 1967/4, 12–17.
- SZABOLCSI Miklós: *Szövegelemzés és történetiség = Kritika*, 1967/5-6, 40–45.
- SZABOLCSI Miklós: *Válasz Szakonyi Károlynak = Kortárs*, 1963/6, 957–958.
- SZAKONYI Károly: *A Rozsdatemetőről = Kortárs*, 1963/6, 955–957.
- SZÁVAI János, *Charles Baudouin: Jean Racine, l'enfant du désert. Roland Barthes, Sur Racine = Helikon*, 1966/4, 552.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, *A magyar irodalom történetei III*, Bp., Gondolat, 2007.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, *Fantomok ellen? Megjegyzések Novák Zoltán megjegyzéseihez) = SZERDAHELYI István szerk., A strukturalizmus-vita (Dokumentumgyűjtemény), II*, Bp., Akadémiai, 1977, 50–56.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az Esti Kornél jelentésrétegei = Uő., A regény, amint írja önmagát. Elbeszélő művek vizsgálata*, Bp., Tankönyvkiadó, 1980, 103–151.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Esti Kornél = KABDEBÓ Lóránt szerk., Valóság és varázslat. Tanulmányok századunk prózairodalmáról Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulójára*, Bp., PIM – Népművelési Propaganda Osztály, 159–175.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram, 1994.
- SZERDAHELYI István szerk., *A strukturalizmus-vita (Dokumentumgyűjtemény), I–II*, Bp., Akadémiai, 1977.
- SZERDAHELYI István szerk., *Művészet és közérthetőség*, Bp., Akadémiai, 1972.
- SZIGETI József, *A marxista esztétika időszerű kérdései = Akadémiai Értesítő. Magyar Tudomány*, 1967/7–8, 440–456.
- SZIGETI József, *A nemzetközi ideológiai harc és viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz = Filozófiai Szemle*, 1968/5, 813.

- SZILÁGYI Márton, *Együtt – egy másért? (A nyolcvanas évek és a kritika)* = Uő., *Kritikai berek*, Bp., Balassi–JAK, 1995, 26–35.
- SZILI József, *Megjegyzések Novák Zoltán cikkéhez* = SZERDAHELYI szerk.: *A strukturalizmus-vita (Dokumentumgyűjtemény), II*, Bp., Akadémiai, 1977, 40–45.
- SZIRÁK Péter, *Pályák emlékezete. Szirák Péter beszélgetései irodalomtudósokkal*, Bp., Balassi, 2002, 206.
- SZOLLÁTH Dávid, *A példázatosság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában* = *Jelenkor*, 2002/10, 1104–1117.
- SZOMBATHELYI Ervin, *Rozsdatemető* = *Népszava*, 1963. jan. 13.
- SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet I–II*, Bp., Noran, 2012.
- SZÜCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge (Hozzászólás egy vitához)*, Bp., Akadémiai, 1970.
- TAKÁTS József, *A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat”* = *Jelenkor*, 2004/11, 1165–1177.
- TAKÁTS József, *Ellentmondások. Vita Bán Zoltán Andrással* = *Kalligram*, 2009/3, 52–55.
- TÉRFI Tamás, *Fejes Endre: Rozsdatemető* = *Új Írás*, 1963, 249–252.
- TÉRFY Tamás, *A Rozsdatemető filozófiája* = *Kritika*, 1964/4, 46–50.
- THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós*, Pozsony, Kalligram, 1995.
- TÓTH Dezső, *Kritikánk helyzetéről* = *Kortárs*, 1963/7, 1071.
- TÓTH Gyula, VERES András szerk., *Írók pórázon. A Kiadói Főigazgatóság irataiból 1961–1970*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1992.
- TÖMPE András: *Még egyszer Fejes Endre Rozsdatemetőjéről* = *Népszabadság*, 1963. febr. 19.
- VAJDA Mihály, *Szög a zsákból*, Bp., Magvető, 2017, 134.
- VÁMOS György, *A Magyar Rádió és közléspolitikája a hatvanas évek második felében* = <https://epa.oszk.hu/00900/00995/00015/pdf/vamosgy08-3.pdf> (a letöltés ideje: 2019. 09. 12.)
- VERES András szerk., *Az irodalomtörténet esélyei. Irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., Gondolat, 2004.
- VERES András, *Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarorszáján* = *A magyar irodalom története. III. 1920-tól napjainkig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 520–535.
- VERES András, *Magyar irodalmi kánon a hetvenes években* = *Beszélő*, 1996/6, 137.
- VERES András, *Új magyar kánon?* = *BUKSZ*, 1993/3, 297–305.
- VITÁNYI Iván, *Struktúra, strukturalizmus szerintem* = *Új Írás*, 1969/1.
- VOIGT Vilmos, *A verselemzés dialektikája* = *Népszabadság*, 1968. augusztus 13. 7.
- ZÖLDI László, *„Nem jobban, de talán kissé másképpen” A Magyar Hírlap indulása 1968-ban* = <http://www.mediapiac.com/digitalis-lap/2008-7-8-szam/Nem-jobban-de-talan-kisse-maskeppen/44/> (a letöltés ideje: 2019. 09. 12.)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

MNL OL 288. f. 33/1962 10. ő. e. 441–443. (ACZÉL György: *Előterjesztés könyvkiadásunk néhány kérdéséről*)

MNL OL 288. f. 33/1963 23. ő. e. 38.

MNL OL 288. f. 33/1963 23. ő. e. 108–116.

MNL OL 288. f. 35/1964 5. ő. e.

MNL OL 35/1964 5. ő. e. 71–73.

MNL OL 288. f. 35./1964 6. ő. e. 30–35.

MNL OL 288. f. 35/1965 5. ő. e.

MNL OL XIX I 21 113. doboz/9

MNL OL 288. f. 26/1967 3. ő. e.

MNL OL 288. f. 36/1967 3. ő. e.

MNL OL 288. f. 36/1971/34. ő. e.

MNL OL 288. f. 36/1971/34. ő. e. 1–2.

MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 2.

MNL OL 36/1971/34. ő. e. 3.

MNL OL 288. f. 36/1971/34. ő. e. 8.

MNL OL 36/1971/34. ő. e. 11–12.

MNL OL 36/1971/34. ő. e. 13.

MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 36.

MNL OL 288f 36/1971 34. ő. e. 44. (A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara I–II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék feljegyzése)

MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 153.

MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 154.

MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 157.

MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 158.

MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 168.

MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 169.

MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 172.

MNL OL 288. f. 36/1971/34. ő. e. 184.

MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 185–196.

MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 186–187.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 189.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 231.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 233.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 256.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 291.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 298.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 300.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 311 és kk.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 324.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 327.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 328.
MNL OL 288. f. 36/1971 34. ő. e. 352.
MNL OL 288. f. 36/1971/35. ő. e.
MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 25.
MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 36.
MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 46–71.
MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 59–60.
MNL OL 288 f. 36/1971/35. ő. e. 85.
MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 111.
MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 222.
MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 279.
MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 344.
MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 368.
MNL OL 288. f. 36/1971 35. ő. e. 372.
MNL OL 288. f. 36/1971/36. ő. e.
MNL OL 288. f. 36/1971/36. ő. e. 1–4.
MNL OL 288. f. 36/1971/36. ő. e. 32–90.
MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 44.
MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 172–173.
MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 180.
MNL OL 288. f. 35/1971 36. ő. e. 259.

MNL OL 288. f. 36/1971/36. ő. e. 277.
MNL OL 288. f. 36/1971/36. ő. e. 292–377.
MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 306.
MNL OL 288. f. 35/1971 36. ő. e. 307.
MNL OL 288. f. 36/1971/36. ő. e. 315.
MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 322.
MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 359.
MNL OL 288. f. 36/1971 36. ő. e. 366.
MNL OL 288. f. 36/1972/42. ő. e.
MNL OL 288. f. 36/1972/42. ő. e. 1–2.
MNL OL 288. f. 36/1972/42. ő. e. 30.
MNL OL 288. f. 36/1972 42. ő. e. 61–80.
MNL OL 288. f. 36/1972 42. ő. e. 74.
MNL OL 288. f. 36/1972 42. ő. e. 191–215.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

„Fényes”: ÁBTL M-31709 93.
„Firkász”: ÁBTL H-53811, 6.
„Juhász”: ÁBTL, M-18821/4
„Sárdi”: ÁBTL, M-35897
„Sárdi”: ÁBTL M-35897 17-18.
„Sárdi”: ÁBTL M-35897_1 37.
„Sárdi”: ÁBTL, M-35897 1966. november 24.
„Sárdi”: ÁBTL, M-35897 1969. 04. 16.

Absztrakt

Jelen dolgozat az 1960-as évek magyar irodalmát vizsgálja. A vizsgálat középpontjában az irodalomról való gondolkodás jellege áll. Három területtel foglalkozik a dolgozat behatóan. Az első fejezet tárgya az irodalomkritika. A kritikai diskurzus elemzéséhez két regény recepciójára tér ki a dolgozat: Fejes Endre *Rozsdatemető* és Konrád György *A látogató* című művére. A regénykritikák elemzéséből az derült ki, hogy a műértelmezést meghatározó marxista alakzatok háttérbe szorultak. A hatalmi pozícióból megszólaló kritikák a diskurzus peremére kerültek, a kritikai diskurzusok egyre inkább elválasztották a szövegeket a társadalmi valóságvonatkozásoktól, fokozatosan veszítettek érvényükből a szerző szándékát és a mű által közölt üzenet társadalmi hatását vizsgáló olvasatok.

A második fejezet az 1972-es MSZMP KB-*Állásfoglalás* előkészítése során keletkezett gazdag levéltári anyagot tanulmányozza. Ez a korpusz a kritikáról szóló nem nyilvános diskurzusokba ad betekintést. A vizsgálat eredménye annak rögzítése, hogy milyen erősen van jelen a kritikai műhelyek beszámolóiban és önreflexiójában a kritika elméleti megalapozottságának hiányát jelző panasz, a „dezideológia” toposza. Ebbe az irányba mutatott a népi–urbánus törésvonal státusza is, amely – mint láttuk – az irodalmi preferenciákkal kapcsolatos gyakorlati kérdésekre szűkült, s maga is osztozott az elmélet visszaszorulásának tendenciájában. Mindezek a jelenségek azt mutatják, hogy a kritika számára komoly válságot hozott, hogy nem tudta helyzetét a korábban érvényes elméleti kódok szerint megragadni.

A harmadik fejezet tárgya a strukturalizmus magyarországi megjelenése. Ez a diskurzus három részre oszlik időben – az 1968 előtti bevezető szakaszra, az *Állásfoglalás* megjelenéséig tartó kiteljesedésre, majd az 1972 utáni hónapokban végbement, ún. strukturalizmus-vitára –, és háromféle szövegtípust ölel fel – a magyarra fordított strukturalista szövegeket, a strukturalizmusról szóló magyar cikkeket és a strukturalizmus jegyében született műelemzéseket. A strukturalizmus magyarországi megjelenése betetőzte a dezideológia folyamatát. A strukturalizmusból inspirálódó műelemzések a szöveg belső viszonyaira, kvantifikálható aspektusaira fordították a figyelmet. A strukturalizmus marxista integrációjára vonatkozó törekvés pedig a strukturalizmussal az elemzés módszerbeli sokrétűségét kívánta gazdagítani a marxista esztétika belátásait egyre inkább a pusztán ornamentika státuszába szorítva.

Abstract

This dissertation examines the Hungarian literature of the 1960s. The focus of the study is on the nature of thinking about literature. The dissertation deals with three areas in depth. The subject of the first chapter is literary criticism. For the analysis of the critical discourse, the dissertation focuses on the reception of two novels: Endre Fejes's *Rozsdatemető* and György Konrád's *The Visitor*. An analysis of novel critiques revealed that the Marxist theory, which characterized the way of interpreting texts in the previous period, had lost its importance and effect on the interpretation by the end of the decade. Criticisms from a position of power have been placed on the fringes of discourse, critical discourses have detached texts from social realities, interpretations based on the examination of the authorial intentions and the social impact of the text, have been marginalized.

The second chapter studies the rich archival material created during the preparation of the 1972 the Central Committee Statement of the Hungarian Socialist Workers' Party. This corpus provides insight into non-public discourses on criticism. The result of the study is to record how strongly the complaint of the lack of theoretical substantiation of criticism and the topos of “desideology” is present in the reports and self-reflection of the critics involved. The status of the folk-urban discussion also pointed in this direction, which, as we have seen, took the form of practical preferences, and itself shared the tendency of the theory to decline. All these phenomena show that it has brought a serious crisis of criticism for not being able to grasp its position according to previously valid theoretical codes.

The subject of the third chapter is the emergence of structuralism in Hungary. This discourse is divided into three parts in time – the introductory phase before 1968, the completion until the publication of the above mentioned Statement, and then in the months after 1972, the so-called debate on structuralism –, and encompasses three types of text – the Hungarian translated structuralist texts, the Hungarian articles on structuralism, and the analyzes of works born in the spirit of structuralism. The emergence of structuralism in Hungary culminated the process of “desideology”. The analyzes of works inspired by structuralism focused on the internal structure and quantifiable aspects of the text. The endeavor to integrate the structuralism in the Marxist theory, in turn, sought to enrich the diversity of the method of analysis, pushing the insights of Marxist aesthetics rather into the status of mere ornamentation.